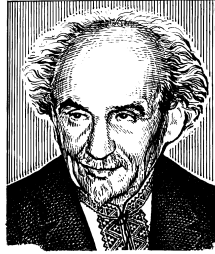


НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ  
Інститут психології імені Г. С. Костюка



*T. K. Kostyuk*

**ПАРАДИГМАЛЬНІ ЗМІНИ ОСНОВ  
ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ  
У СИНЕРГЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ**

Монографія

*За редакцією М.-Л.А. Чепи*

Київ  
2013

УДК 159.9.072+004  
ББК 88.36  
П 18

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології імені Г. С. Костюка  
НАПН України (протокол № 12 від 24 грудня 2012 р.)*

**Рецензенти:**

**М. Й. Боришевський**, доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідуючий лабораторією психології особистості імені П. Р. Чамати Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України;

**О. О. Хаустова**, доктор медичних наук, доцент Національного медичного університету імені О. О. Богомольця.

**Авторський колектив:**

*М.-Л. А. Чепа (розділ 1), В. Ф. Маценко (розділ 2), Ж. М. Маценко (розділ 3), Н. М. Бугайова (розділ 4), А. Д. Терещук (розділ 5), Т. В. Пушцева (розділ 6), Г. В. Чайка (розділ 7), В. В. Турбан (розділ 8).*

П 18 Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті : колективна монографія / [Чепа М.-Л. А., Маценко В. Ф., Маценко Ж. М., Бугайова Н. М. та ін.] ; за редакцією Чепи М.-Л. А. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — 220 с.  
300 пр.  
ISBN 978-966-189-223-0

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

У монографії досліджено парадигмальні зміни загальнопсихологічної концепції психічних процесів, станів, властивостей, свідомості; визначено суб'єктивні чинники духовного розвитку особистості в контексті синергетичної концепції феномену духовності; розкрито механізми впливу комп'ютерних технологій на особистість. Актуальність роботи визначається тим, що основні психологічні категорії розглядалися переважно у періоди сталого розвитку, натомість періоди онтогенетичних криз не знайшли свого місця у світоглядній та науковій парадигмі психології.

Тематика монографії відповідає основним напрямкам педагогічної та психологічної науки на 2013-2017 роки.

Кількісні та якісні показники змісту відповідають тематичному завданню на фундаментальну НДР: «Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті» (2009-2013 рр.).

Наукова та практична значимість роботи полягає в тому, що тут запропоновані нові підходи до такого багатогранного явища, як психіка, що полегшить його подальше вивчення широким спектром психологічних сумісних дисциплін (вікова та педагогічна психологія, патопсихологія і т. ін.).

Цільова аудиторія – викладачі, аспіранти, студенти ВНЗ.

ББК 88.36

ISBN 978-966-189-223-0

- © Інститут психології імені Г. С. Костюка  
НАПН України, 2013
- © Чепа М.-Л. А., Маценко В. Ф., Маценко Ж. М.,  
Бугайова Н. М., Терещук А. Д., Пушцева Т. В.,  
Чайка Г. В., Турбан В. В., 2013

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП</b> .....	4
<b>Розділ 1.</b> <i>Становлення синергетичної парадигми у психології</i> .....	6
<b>Розділ 2.</b> <i>Загальнопсихологічна концепція свідомості з позиції синергетики</i> .....	64
<b>Розділ 3.</b> <i>Суб'єктивні чинники феномену духовності в синергетичному контексті</i> .....	100
<b>Розділ 4.</b> <i>Дослідження адиктивної поведінки в синергетичному контексті</i> .....	132
<b>Розділ 5.</b> <i>Особливості становлення афективної сфери особистості в синергетичному контексті</i> .....	148
<b>Розділ 6.</b> <i>Синергетичне дослідження мотиваційної структури особистості</i> .....	166
<b>Розділ 7.</b> <i>Особливості ціннісних орієнтацій користувачів інформаційних технологій з позиції синергетичного підходу</i> .....	185
<b>Розділ 8.</b> <i>Становлення етичної свідомості в освітньому просторі: системно-синергетичний підхід</i> .....	203

## ВСТУП

В останні роки помітний суттєвий розрив між психологічною теорією та практикою, що суттєво знижує ефективність впровадження результатів фундаментальних психологічних досліджень у суспільний та педагогічний контекст, як наслідок робить **актуальним дослідження** парадигмальних змін основ загальної психології у синергетичному контексті, рефлексію закономірностей взаємодії теоретико-психологічного пласту знань з практикою його використання в різних освітніх системах. Оптимізація системи взаємодії по лінії парадигмального переосмислення основ загальної психології у синергетичному контексті матиме значний **соціальний та економічний ефект** через збільшення коефіцієнта корисної дії наукових розробок психолого-педагогічного профілю, що забезпечить синергію (узгоджену дію) теоретичного продукту психології і педагогічного середовища, у якому психологічна практика набуває свого буттєвого оформлення.

Тому **метою і основним завданням** пропонованої монографії стала розробка синергетичного контексту відкритого психологічного знання, в якому психологічна теорія невіддільна від психологічної практики, невіддільні також фундаментальне і прикладне, адже перше, як і друге, постійно трансформуються під впливом технічних, політичних та культурних новацій.

Розвиток синергетики відбувається прискореними темпами останніх 20 років. Основоположниками її є **іноземні фахівці** — нобелівський лауреат І. Р. Пригожин (Бельгія) та Г. Хакен (Німеччина), які запропонували **новаторські принципи** вивчення процесів самоорганізації складних відкритих еволюціонуючих систем у природі та соціумі. У 90-ті роки синергетика активно розвивається в Росії. Однак можливості застосування принципів синергетики **у психології ще недостатньо вивчені**. Роботи цього напрямку не мають систематичного характеру, стосуються обмеженого кола питань (психічні стани, свідомість тощо) і не стосуються фундаментальних проблем психології.

**В Україні** розробляються філософські проблеми синергетики (**Інститут філософії НАН України**) та застосування принципів синергетики в медицині (**Одеський медуніверситет**). Психосинергетичний напрям досліджень вперше набув офіційного статусу у наукових планах **Інституту психології ім. Г. С. Костюка** у 2005 році і займає на цей час лідируючі позиції.

У наступні роки **нами** продовжено започатковані **дослідження синергії психічних процесів, станів, властивостей** на різних рівнях онтогенетичного розвитку людини. Отримали **експериментальне підтвердження гіпотези** синергії рецепторів людини, синергії природних задатків здібностей та обдарованості, синергії реальної та ідеальної Я-концепції особистості,

синергії спрямованості і волі, інтересу та потреби — основних компонентів характеру особистості, синергію естетичних компонентів духовності тощо.

У монографії досліджено парадигмальні зміни загальнопсихологічної концепції психічних процесів, станів, властивостей, свідомості; визначено суб'єктивні чинники духовного розвитку особистості в контексті синергетичної концепції феномену духовності; розкрито механізми впливу комп'ютерних технологій на особистість. Іноді синергетику називають «наукою про взаємодію», тому ми мали обґрунтовану надію пізнати загальні закономірності, які діють у споріднених науках, використовуючи такі поняття, як параметри порядку, принципи підлеглості, атрактори, бифуркації тощо, надавши їм загальнопсихологічного змісту.

## Розділ 1. СТАНОВЛЕННЯ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ У ПСИХОЛОГІЇ

### 1.1. Історичні та гносеологічні передумови народження психосинергетичної парадигми

Термін «парадигма» набув популярності з легкої руки Т. Куна. Парадигмою називають систему теоретичних поглядів, переконань, методичних підходів, яка характерна для членів даної наукової спільноти. На основі парадигми створюють моделі для вирішення наукових проблем, формують наукові завдання, гіпотези, критерії «науковості» тощо. Нова парадигма виникає після появи революційної теорії, але тільки у тому випадку, коли наука має можливість для підтвердження цієї теорії, а значна частина вчених підготовлена для її сприйняття. У пропонованій главі маємо на меті ознайомити читачів із історичними та гносеологічними передумовами виникнення синергетики та підготувати психологічне товариство до сприйняття психосинергетичної парадигми, що будуватиметься на здобутках синергетики.

Виникнення синергетики як самостійного напрямку наукових досліджень можна датувати 1969 роком. Саме тоді німецький фізик Герман Хакен став використовувати термін «синергетика» у своєму курсі з теорії лазерного випромінювання, який він читав в університеті міста Штутгарт. Новий термін був утворений від грецького *Synergia*, що означає співробітництво, погоджену дію, співучасть.

Ключовим для розуміння сутності синергетики є поняття *самоорганізації*. Синергетику й визначають як науку про самоорганізацію або, більше розгорнуто, про мимовільне виникнення й самопідтримку впорядкованих часових і просторових структур у відкритих нелінійних системах різної природи. Г. Хакену належить безперечний пріоритет у створенні нового терміна — «синергетика» — і в розробці системи понять і теоретичних моделей, що описують механізми самоорганізації, але не абсолютна першість у дослідженні самих явищ самоорганізації. В описі процесу утворення когерентної світлової хвилі Г. Хакен використовує цілий ряд інших основних понять синергетики. Накачування енергії означає, що розглянута система є *відкритою*, тобто має інтенсивний приплив енергії ззовні, а також відтоки енергії. Часова або просторова структура, яка виникає, формується в *активному середовищі* і являє собою втілення одного з потенційно властивих їй *дискретних станів*. Система реагує *нелінійно*, тобто перехід від неорганізованого поведіння атомів до злиття їхнього випромінювання в когерентну світлову хвилю відбувається не плавним шляхом, у лінійній пропорції до збільшення енергії, а стрибкоподібно — у момент, коли приплив енергії перевищить певний бар'єр. Розрізнене й неупорядковане поведіння окремих атомів відповідає хаотичному стану системи, макроскопічному хаосу,

з якого шляхом *фазового переходу* народжується порядок. Для будь-якої системи можна визначити *параметри порядку*, що дозволяють описати її складну поведінку досить простим чином, а також вибрати певні *контролюючі параметри*, при зміні яких істотно міняється макроскопічна поведінка системи. Параметри порядку *підпорядковують* поведінку окремих елементів системи — у чому й виражається уведення Г. Хакеном *принципу підпорядкування*. Кінцеву область неминучого сходження фазових траєкторій руху складної системи називають у синергетиці *атрактором*. У якості атрактора може виступати або крапка (стійкий фокус), або інше більше складне утворення. Існують *дивні атрактори*, коли траєкторії системи роблять довільні блукання усередині певної області й не піддаються регулярному опису. Наслідуючи І. Р. Пригожина, дивний атрактор можна назвати «приваблюючим хаосом».

У теорії самоорганізації проводиться чітке розмежування між стаціонарними, «застиглими» структурами, такими, як ґрати кристалів, і відносно стійкими структурами, породженими з хаотичного стану шляхом інтенсивної зміни по деякому провідному параметру. Перший тип структур — це, можна сказати, безвихідь еволюції. Для рівноважних стаціонарних структур мале збурювання «звалюється» на ту ж саму структуру. Другий тип — це структури, здатні мимовільно виникати й розвиватися в активних, що розсіюють (дисипативних), середовищах, у станах, далеких від термодинамічної рівноваги. Для позначення такого типу структур І. Р. Пригожин запропонував використовувати поняття *дисипативної структури*. Саме вони у фокусі уваги синергетики.

Дисипативні структури проявляють характерну властивість: у станах нестійкості вони можуть виявитися чутливими до найменших випадкових відхилень у середовищі. Короткий момент нестійкості, балансування системи на вістрі вибору між майбутніми станами, коли доля всієї системи може залежати від вторгнення однієї випадкової флуктуації, називається в синергетиці *біфуркацією*. Дослідження явищ самоорганізації в хімічних процесах привели І. Р. Пригожина до створення власної узагальненої теорії самоорганізації, що далеко виходить за межі хімії. Він називає її по-різному: нелінійною нерівноважною термодинамікою, наукою про складне, теорією переходу від хаосу до порядку, але найчастіше — теорією дисипативних структур. Вчений воліє не користуватися терміном «синергетика», хоча по своєму внутрішньому змісті його дослідження, безперечно, належать до синергетичної теорії еволюції й самоорганізації складних систем. Але створення теорії самоорганізації для І. Р. Пригожина — ще не самоціль. Його надзадача — використовувати дану теорію для розкриття глибинних механізмів походження живого. Він прагне перебороти якісний розрив між описом живої й неживої природи або щонайменше — що лежить у межах можливостей сучасної науки — додати ще кілька прольотів до того мосту,

який учені здавна намагаються навести над прірвою, що лежить між ними. Саме тому є важливим повернутися до джерел синергетики й з'ясувати, який зміст спочатку вкладав (і продовжує вкладати) творець синергетичного напрямку й винахідник терміна «синергетика» Герман Хакен.

За Г. Хакеном, синергетика займається вивченням систем, що складаються з великого (дуже великого, «величезного») числа частин, компонентів або підсистем, одним словом, деталей, складним чином взаємодіючих між собою. Слово «синергетика» і означає «спільна дія», підкреслюючи погодженість функціонування частин, що відбивається під час функціонування системи як цілого. Подібно тому, як запропонований Норбертом Вінером термін «кібернетика» мав попередників у кібернетиці Ампера, синергетика Г. Хакена також має попередників, наприклад, у синергетиці фізіолога Шеррінгтона, що означала погоджену дію м'язів під час роботи кінцівок, або синергії — злитті людини й Бога в молитві. Підкреслимо, що у всіх випадках мова йде про погоджену дію. Зрозуміло, строге визначення синергетики зажадало б уточнення того, що варто було б уважати більшим числом частин і які взаємодії підпадають під категорію складних. Однак зараз строге визначення, навіть якби воно було можливим, виявилось б явно передчасним. Тому далі (як і в роботах самого Г. Хакена і його послідовників) мова йтиме лише про опис того, що містить у собі поняття «синергетика», і про її відмінні риси. Строге визначення молодого напрямку було б надмірно обмежувальним або, якщо скористатися порівнянням Л. І. Мандельштама, нагадувало б колючий дріт, у який вкучали дитину.

Системи, що становлять предмет вивчення синергетики, можуть бути будь-якої природи й змістовно, й спеціально вивчатися різними науками, наприклад, фізикою, хімією, біологією, математикою, нейрофізіологією, економікою, соціологією, лінгвістикою, психологією (перелік наук легко можна було б продовжити). Кожна з наук вивчає «свої» системи своїми, тільки їй властивими, методами й формулює результати «свою» мовою. При існуючій диференціації наук це приводить до того, що досягнення однієї науки найчастіше стають недоступними увазі й тим більше розумінню представників інших наук.

На відміну від традиційних галузей науки синергетику цікавлять загальні закономірності еволюції (розвитку в часі) систем будь-якої природи. Абстрагуючись від специфічної природи систем, синергетика знаходить здатність описувати їхню еволюцію інтернаціональною мовою, устанавлюючи свого роду ізоморфізм двох явищ, досліджуваних специфічними засобами двох різних наук, але таких, що мають загальну модель, або, точніше, що приводяться до загальної моделі. Виявлення єдності моделі дозволяє синергетиці робити надбання однієї галузі науки доступним розумінню представників зовсім іншої, можливо, досить далекої від неї галузі науки й переносити результати однієї науки на, здавалося б, чужорідний ґрунт.



Варто особливо підкреслити, що синергетика аж ніяк не є однієї із прикордонних наук типу фізичної хімії або математичної біології, що виникають на кордоні двох наук (наука, у чию предметну область відбувається вторгнення, у назві прикордонної науки представлена іменником; наука, чийми засобами виробляється «вторгнення», представлена прикметником; наприклад, математична біологія займається вивченням традиційних об'єктів біології математичними методами). За задумом свого творця проф. Г. Хакена, синергетика покликана відігравати роль свого роду метанауки, що помічає й вивчає загальний характер тих закономірностей і залежностей, які окремі науки вважали «своїми». Тому синергетика виникає не на стику наук у більш-менш широкій або вузькій прикордонній області, а із самої серцевини, що представляє для неї інтерес системи із самої серцевини предметної області окремих наук і досліджує ці системи, не апелювати до їхньої природи, своїми специфічними засобами, яка носять загальний («інтернаціональний») характер стосовно окремих наук.

Як і будь-який науковий напрямок, що народився у другій половині ХХ століття, синергетика виникла не на порожньому місці. Її можна розглядати як спадкоємицю й продовжувачку багатьох розділів точного природознавства, у першу чергу (але не тільки) теорії коливань і якісної теорії диференціальних рівнянь. Саме теорія коливань із її «інтернаціональною мовою», а згодом і «нелінійним мисленням» (Л.І. Мандельштам) стала для синергетики прототипом науки, яка займається побудовою моделей систем різної природи, що обслуговують різні галузі науки, а якісна теорія диференціальних рівнянь, початок якої було покладено в працях Анрі Пуанкаре, і з неї виросла сучасна загальна теорія динамічних систем, що озброїла синергетику значною частиною математичного апарату.

Потрібно наголосити, що вивченням систем, які складаються з великої кількості частин, взаємодіючих між собою тим або іншим чином, займалися й продовжують займатися багато наук. Одні з них воліють ділити систему на частини, щоб потім, вивчаючи відокремлені деталі, намагалися будувати більш-менш правдоподібні гіпотези про структуру або функціонування системи як цілого. Інші вивчають систему як єдине ціле, нехтуючи тонкою налаштованістю взаємодії частин. І той, і інший підходи мають свої переваги й недоліки. Синергетика наводить міст через провалля, що розділяє перший, редуціоністський, підхід від другого, холистичного. До того ж у синергетиці, свого роду сполучній ланці між цими двома екстремістськими підходами, розгляд відбувається на проміжному, мезоскопічному рівні, і макроскопічні прояви процесів, що відбуваються на мікроскопічному рівні, виникають «самі собою», внаслідок самоорганізації, без керівної й напрямної «руки», що діє ззовні системи. Ця обставина має настільки істотне значення, що синергетику можна було б визначити як науку про самоорганізацію.

Редукціоністський підхід з його основним акцентом на деталях сполучений з необхідністю обробки, найчастіше непосильною для спостерігача, навіть озброєного надсучасною обчислювальною технікою, великого обсягу інформації про підсистеми, їхню структуру, функціонування й взаємодію. Стиснення інформації до розумних меж здійснюється різними способами. Один з них використовується в статистичній фізиці й полягає у відмові від зайвої деталізації опису й у переході від індивідуальних характеристик окремих частин до усередненого того або іншого способу характеристик системи. Імпульс, одержуваний стінкою судини при ударі об неї окремої частки газу, замінюється усередненим ефектом від ударів великої кількості часток — тиском. Замість окремих складових системи статистична фізика розглядає безліч (ансамблі) складових, замість дії, виробленої індивідуальною підсистемою, — колективні ефекти, вироблені ансамблем підсистем. Синергетика підходить до вирішення проблеми ущільнення інформації з іншого боку. Замість великої кількості факторів, від яких залежить стан системи (так званих компонентів вектора стану) синергетика розглядає нечисленні параметри порядку, від яких залежать компоненти вектора стану системи і які у свою чергу впливають на параметри порядку. У переході від компонентів вектора стану до нечисленних параметрів порядку криється зміст одного з основних принципів синергетики — так званого принципу підпорядкування (компонентів вектора стану параметрам порядку). Зворотна залежність параметрів порядку від компонентів вектора стану приводить до виникнення того, що прийнято називати круговою причинністю.

У наш час багато вчених, у першу чергу й головним чином біологи, як і раніше схильні вважати еволюцію біологічним поняттям, що не має прямого або будь-якого значного змісту в інших галузях науки. Подібна думка є частиною організаційно-когнітивної структури науки, що усе ще залишається багато в чому орієнтованою на окремі дисципліни. У результаті будь-яка спроба уніфікації понять і підходів допускається, головним чином, у межах окремих дисциплін. Дослідники, які працюють у конкуруючих між собою академічних департаментах, з недовірою ставляться до спроб дослідників, які працюють поза їхньою спеціальною галуззю, вторгнутися на їхню територію.

Але розбивка на вузько дисциплінарні галузі стає недоречною, як тільки мова заходить про єдині теорії еволюційної розмаїтості. Досить згадати хоча б те, що є всі підстави думати, що Всесвіт, яким ми його знаємо, розвинувся з початкового стану *хаосу* (у тому розумінні, у якому вживали це слово стародавні греки, — неупорядкованої складності) в існуючий нині стан *космосу* (або впорядкованої складності). Усе, що існує в нашій частині безпосередньо спостережуваного Всесвіту, як гадають, є продуктом процесу структуризації, що почався в результаті вибухової нестійкості 15 (або, можливо, тільки 7 або 8) мільярдів років тому.

Поняття й теорії, що виникли останнім часом в емпіричних природничих науках, перетворили еволюцію як загальне явище із предмета філософських умоглядних побудов у предмет наукового дослідження. Це відбулося значною мірою завдяки створенню нерівноважної термодинаміки — термодинаміки необоротних процесів. Класична термодинаміка займалася вивченням перетворення в замкнутах системах вільної енергії в теплову з наступним перетворенням порядку у випадковість. У фізиці XIX ст. вищим проявом думки, що розвивалася в цьому напрямку, стала ідея теплової смерті Всесвіту. Але в першій половині XX ст. фізики відкрили й почали вивчати нові підходи, що ознаменували рішучий поворот у бік необоротних процесів, які не наближають систему до термодинамічної рівноваги, а ведуть від неї. Зусиллями плеяди визначних дослідників сучасності було показано, що, зосередивши всю увагу на поступових змінах, які відбуваються в замкнутах системах, класична термодинаміка випустила з поля зору реальні системи, що існують у навколишньому світі, — нерівноважні системи, які еволюціонують нелінійно й відкриті для потоків енергії з навколишнього середовища й у навколишнє середовище. Такі системи лежать в основі життя, як помітив у середині XX ст. Е. Шредингер — «життя споживає негентропію».

Відкрита система вдаліні від термодинамічної рівноваги, виконуючи роботу, розсіює ентропію: користуючись термінологією Пригожина, можна сказати, що вона імпортує вільну енергію з навколишнього середовища й експортує в навколишнє середовище ентропію. Якщо така система імпортує більше негентропії, ніж розсіює ентропії, то вона росте й розвивається. У відкритій системі зміна ентропії визначається рівнянням  $d = di + de$ , де  $d$  — повна зміна ентропії в системі,  $di$  — зміна ентропії обумовлена необоротними процесами, що відбуваються в системі,  $de$  — ентропія, перенесена через межі системи. Відкрита система може перебувати в стаціонарному стані ( $d=0$ ) або може рости й ускладнюватися ( $d < 0$ ). Відповідно, зміна ентропії в цьому випадку визначається співвідношенням  $de \leq -di$ , що означає: ентропія, утворена необоротними процесами усередині системи, переноситься в навколишнє середовище. Еволюція — негентропійна комплексифікація системи — починається, коли критична флуктуація сильно штовхає нерівновагу системи ще далі від стану рівноваги. Новий порядок виникає в ході взаємодії критичних флуктуацій при різкій зміні фази нестійкості. Якщо система скоріше еволюціонує, чим дееволюціонує, то принаймні одна з безлічі можливих флуктуацій повинна піддатися «нуклеації», тобто швидко поширитися й охопити всю систему. Якщо така «нуклеація» дійсно відбувається, то вся система в цілому зазнає біфуркації: у її еволюційній траєкторії з'являється нова гілка — нова мода. Динамічний режим, у який переходить система, установлює ту норму, в околиці якої надалі флуктують типові значення параметрів, що характеризують систему.

Збурювання, випадкова взаємодія критичних флуктуацій і біфуркація, що настає слідом за нуклеацією деяких флуктуацій, — такі ключові елементи, які визначають інтерактивну динаміку, відповідальну за еволюцію дуже нерівноважних систем у природі. Світ, яким ми його спостерігаємо сьогодні, виник на нашій планеті й, можливо, де-небудь ще у Всесвіті із загальних початкових умов і дійшов до свого сучасного диверсифікованого (але не впорядкованого) стану. Цей процес має універсальні аспекти: загальні закони й закономірності можуть бути застосовані до надзвичайно широкого кола емпіричних дисциплін.

Наприклад, з виникненням нерівноважної термодинаміки й теорії Великого Вибуху, так само як і космології з багаторазово повторюваними циклами, статистична необоротність, що була до того надбанням біологічних наук, увійшла у фізичні науки. Необоротність була виявлена й у соціальних науках, насамперед в історії й психології. Крім теорії циклічної й вічної повторюваності й позитивістських заперечень значення великомасштабних патернів, багато вчених, які працюють у сфері соціальних наук, охоче скористалися поняттям соціокультурної (соціоекономічної або соціотехнологічної) еволюції. Аналогічні поняття з'явилися в психології та теорії особистості, де такі дослідники, як Ж. Піаже й Л. Кольберг, пролили світло на послідовне і вочевидь необоротне розгортання перцептивних, інтелектуальних і моральних якостей і здатностей індивіда.

Зрозуміло, послідовний хід еволюції не означає, що вона повинна бути безперервною. Розриви очевидно існують між явищами фізико-хімічними, біологічними, тими, що відбуваються з окремою людиною або соціумом, і саме ці розриви були основними факторами, які спричинили стійкий поділ областей наукового дослідження на окремі дисципліни. І все-таки розходження між науками перебільшені настільки, що вони здатні ввести в оману широку публіку. У результаті ми маємо сьогодні численні високоспеціалізовані й проведені не залежно від дослідження *Еволюції конкретних* сутностей — таких, як зірок, метеликів, культур або особистостей, але маємо у своєму розпорядженні досить мало (якщо маємо взагалі) істинно універсальних понять про еволюцію як фундаментальний процес.

Якщо загальні поняття й теорії застосовні до певного кола дисциплін, то спеціалізоване дослідження *еволюції різних явищ* аж ніяк не обов'язково повинне бути перешкодою на шляху до усвідомлення трансдисциплінарної єдиної теорії. В останнє десятиліття ХХ століття зрозуміли, що процеси у фізичному світі й у світі живого не є «доповняльними» у тому розумінні, який вкладав у це поняття Н. Бор, коли твердив, начебто домогтися, щоб фізико-хімічні й біологічні процеси одночасно перебували у фокусі теорії так само неможливо, як неможливо об'єднати хвильовий і корпускулярний аспекти кванта. Оскільки фізичні й хімічні властивості речовин, що утворюють живі системи, мають фізичне походження; було б парадоксально

стверджувати, начебто закони, які управляють функціонуванням частин, принципово й безнадійно несумісні із законами, що регулюють діяльність цілого. Питання скоріше в тому, чи є *формулювання* цих законів у такому вигляді, у якому вони застосовані до фізико-хімічних частин, адекватними для опису процесів, що відбуваються між складними цілими, що складаються із цих частин. Таке формулювання проблеми піднімає питання щодо існуючих нині інтерпретацій у квантовій механіці, релятивістській теорії поля, класичній термодинаміці, генетиці й теорії біологічної еволюції. Якщо в цих теоріях виявляється якісь взаємні несумісності, то дослідникам варто взяти до уваги, що «нестиківка» може бути обумовлена певними вадами в поняттях або їхній інтерпретації, а не коренитися в несумісності, що існує у природі. Очевидно, що якщо не виходити із припущення про те, начебто природа внутрішньо розділена на окремі відсіки, то навряд чи варто налягати на тому, щоб дослідження природи неодмінно повинні проводитися на основі окремих наукових дисциплін, розділеними непроникливими перегородками.

Зовсім не обов'язково й навіть не розумно вимагати, щоб процеси фізичної, біологічної й навіть соціокультурної еволюції підкорялися принципово різним законам. Ті самі фундаментальні закони, що функціонують як природні алгоритми, могли б створити інтерактивну динаміку, на базі якої у Всесвіті почала би будуватися складність — від рівня елементарних часток до живих організмів і далі до екології і співтовариств організмів.

Хоча еволюція — загальний термін, що має широке трансдисциплінарне поширення, його аж ніяк не слід розглядати як свого роду мішок, у який безладно звалені поняття, що означають будь-яку зміну, що відбувається в природі. При поверховому розгляді може здатися, що з поняття еволюції не можна виключити жоден процес зміни, але, як показує глибший аналіз, у дійсності стають очевидними багато виключень. Насамперед, хоча еволюцію припустимо розглядати як теорію зміни, вона аж ніяк не є теорією всього розмаїття змін. Часто випадкові й повністю оборотні в часі зміни патерну підлягають виключенню: еволюція розглядає винятково зміну, що (принаймні статистично) незворотна. Але навіть не всі різновиди необоротної зміни підпадають під юрисдикцію еволюції. Відмітна ознака еволюційної зміни полягає в тому, що необоротна зміна повинна містити в собі процеси, які приводять до виникнення або принаймні до збереження впорядкованої структури в просторі й часі. Такі процеси утворюють чітко впорядковану послідовність, що, мабуть, можна простежити від самих джерел Всесвіту через численні ієрархічні рівні й процеси до будь-якого стану або процесу, що ми тільки захочемо розглянути. *Еволюція* є вивчення прогресуючих й триваючих, але не обов'язково безперервних й лінійних, й свідомо не цілком передбачуваних (хоча й логічно з'ясовного у зворотну сторону)

змін, що приводить зі статистичною необоротністю від зародження космо-  
су до його нинішніх і майбутніх станів.

Оскільки ці канонічні тенденції тривають в XXI столітті, ми можемо передбачити в розвитку природознавства настання фази, коли дослідження, поки ще обмежені рамками наукових дисциплін, одержать підкріплення за допомогою математичного формулювання трансдисциплінарної динаміки, що приводить у рух еволюційні процеси в різних областях спостереження. Але як тільки еволюція не позбавиться дисциплінарних меж, трансдисциплінарна єдина теорія, що неодмінно виникне, буде описувати різні фази й грані еволюційного процесу з інваріантними загальними законами. Ці закони дозволять дослідникам описувати поведження й еволюцію квантів, атомів, молекул, клітин, організмів і систем організмів, що виникають із квантів по несуперечливій, сформульованій математично й трансдисциплінарно єдиній схемі, у рамках якої універсальний інтегро-диференціальний оператор буде визначати універсальну щільність у фазовому просторі, а змінні — відповідати узагальненим положенням й імпульсам систем з реального світу у фазовому просторі.

Таким чином, теорії, у яких здійснюється спроба трансдисциплінарної уніфікації нашого розуміння фізичних, біологічних і психологічних явищ, породжують фундаментальну зміну в наших поглядах на себе й на світ. Самі фундаментальні передумови вузько дисциплінарних теорій зазнають дуже тонких, але значних змін. Цей процес докладно описаний у літературі з парадигм; нова парадигма змінює наш погляд на дані, вносячи зміни в наші найбільш глибокі припущення щодо природи досліджуваних явищ.

Якщо уніфікація здійснюється в контексті всеосяжного (хоча, як ми бачимо, аж ніяк не рівномірного не безперервного й не лінійного) процесу, то в справу втручається специфічний фактор — погляд на світ. Ми перестанемо дивитися на явища, на речі або об'єкти, які потрібно описувати такими, які вони є насправді. Замість цього ми описуємо явища такими термінами, якими вони *будуть*. Перефразовуючи Ейнштейна (який сказав, що в науці ми шукаємо найпростішу можливу схему мислення, яка б зв'язала спостережувані факти) у контексті еволюційної теорії, можна сказати, що ми шукаємо найпростішу можливу схему, здатну пояснити, як були *породжені* факти. Цю схему не потрібно розчленовувати на частини класичними межами наукових дисциплін: вона може бути єдиною й разом з тим строгою. Виникнення такої схеми є складовою частиною прогресу емпіричної науки наприкінці XX і початку XXI сторіч.

## 1.2. Умови психічного саморозвитку: синергетичні аналогії

Одна з версій системного бачення детермінації психіки [2] передбачає, що можливість виникнення та існування психічних явищ обумовлена різними обставинами (детермінантами), які здатні виконувати функції причини, наслідку, зовнішніх та внутрішніх факторів, умов, передумов та опосередкованих ланок; названі типи детермінанта взаємопов'язані, утворюють систему; співвідношення детермінантів рухливе — одна й та сама детермінанта може виступити передумовою, причиною, чинником чи опосередковуючою ланкою; рухлива зміна детермінуючих чинників має закономірний характер і є необхідною умовою психічного розвитку.

З метою осмислення потенціалу синергетичного підходу пропонуємо розглянути певні етапи історії становлення його у природничих науках. Особливість синергетики як науки полягає у тому, що на відміну від більшості нових наук, які виникали, як правило, на рубежі двох раніше існуючих, і для яких є характерним проникнення м е т о д у однієї науки в предмет іншої, синергетика виникає, опираючись не на граничні, а на внутрішні точки дотику різних наук, з якими вона має ненульові перетинання: у досліджуваних синергетикою системах, режимах і станах фізик, біолог, психолог, хімік і математик бачать свій матеріал, і кожний з них, застосовуючи методи своєї науки, збагачує загальний запас ідей і методів.

Крім того, дослідження в новій галузі через її специфіку ведуться силами й засобами багатьох сучасних наук, кожна з яких має властиві їй методи й сформовану термінологію. Паралелізм і різнобічність у термінології й системах основних понять значною мірою обумовлені також розходженням у підході й поглядах окремих наукових шкіл і напрямків й в акцентуванні ними різних аспектів складного й різноманітного процесу самоорганізації. Подібно до того, як кібернетиці Н. Вінера передувала кібернетика Ампера, що мала досить непряме відношення до «науки з управління, одержання, передачі й перетворення інформації в кібернетичних системах», синергетика Г. Хакена мала своїх «попередниць» за назвою: синергетику Ч. Шеррингтона, синергію С. Улама й синергетичний підхід І. Забуського. Ч. Шеррингтон називав синергетичною, або інтегративною, узгоджену дію нервової системи (спинного мозку) при керуванні рухами м'язів. С. Улам, який багато працював з ЕОМ, зрозумів усю важливість і користь синергії, тобто безперервної співпраці між машиною і її оператором.

Отже, синергетика робить перші кроки й існує відразу не в одному, а в декількох варіантах, що відрізняються не тільки назвами, але й ступенем спільності й акцентами в інтересах. *Теорія дисипативних структур* бельгійської школи І.Р. Пригожина розвиває термодинамічний підхід до самоорганізації [1; 3]. Основне поняття синергетики Г. Хакена (поняття структури як стану, що виникає в результаті когерентної (погодженої) поведінки

великої кількості елементів) бельгійська школа заміняє більше спеціальним поняттям дисипативної структури. У відкритих системах, що обмінюються з навколишнім середовищем потоками речовини або енергії, однорідний стан рівноваги може втрачати стійкість і переходити в неоднорідний стаціонарний стан, стійкий щодо малих збурень. Такі стаціонарні стани одержали назву дисипативних структур.

*Теорія автохвильових процесів*, основоположником якої по праву вважається Л. Й. Мандельштам [1; 5], розглядає загальну теорію структур у неврівноважених середовищах як природний розвиток й узагальнює з них системи ідей і підходи класичної теорії нелінійних коливань [1]. Ще в 30-х роках ХХ ст. Л. Й. Мандельштам сформулював програму вироблення нелінійної культури та нелінійної інтуїції, придатної там, де виявляється непридатною інтуїція, вироблена на лінійних завданнях.

*Синергетика й кібернетика*. Завдання з'ясувати із загальних позицій закономірності процесів самоорганізації й утворення структур ставить перед собою не тільки синергетика. Важливу роль у розумінні багатьох істотних особливостей цих процесів відіграв, наприклад, кібернетичний підхід, як такий, що абстрагується «від конкретних матеріальних носіїв», і тому протиставляється синергетичному підходу, що враховує фізичні основи спонтанного формування структур.

*Структура й хаос*. Поняття структури основне для всіх наук, які займаються тими або іншими аспектами процесів самоорганізації, при будь-якому ступені спільності припускає якусь «твердість» об'єкта — здатність зберігати тотожність собі при різних зовнішніх і внутрішніх змінах. Інтуїтивне поняття структури протиставляється поняттю хаосу як стану, повністю позбавленому всякої структури. Однак, як показав більш ретельний аналіз, таке тлумачення хаосу настільки ж неправильне, як розгляд фізичного вакууму теорії поля як порожнечі: хаос може бути різним, мати різний ступінь упорядкованості, різну структуру.

Одним із сенсаційних відкриттів було відкриття Е. Лоренцом [1] «дивного атрактора», тобто того факту, що при певних значеннях параметрів траєкторія системи може бути настільки заплутаною, що зовнішній спостерігач міг би прийняти характеристики її руху за випадкові. Природа дивного атрактора Лоренца була вивчена спільними зусиллями фізиків і математиків. Як й у випадку багатьох інших моделей синергетики, з'ясувалося, що система Е. Лоренца описує різні ситуації — від теплових хвиль в атмосфері до взаємодії електромагнітної хвилі з середовищем. З екзотичного об'єкта дивний атрактор Лоренца виявився досить швидко тривіалізованим до положення пересічних «недивних» атракторів — особливих точок, що притягують, і граничних циклів. Але дивний атрактор має ще одну досить незвичайну характеристику, корисну при описі фігур і ліній, так звану фрактальну розмірність.



*Фрактали.* Б. Мандельброт [1] звернув увагу, що досить поширена думка про те, начебто розмірність є внутрішньою характеристикою тіла, поверхні або кривої, неправильна. Насправді, розмірність об'єкта залежить і від спостерігача, точніше від зв'язку об'єкта із зовнішнім світом. Суть справи неважко усвідомити з наступного наочного прикладу. Уявімо собі, що ми розглядаємо клубок ниток. Якщо відстань, що відокремлює нас від клубка, досить велика, то клубок ми бачимо як крапку, позбавлену будь-якої внутрішньої структури, тобто геометричний об'єкт із евклідовою (інтуїтивно сприйнятою) розмірністю 0. Наблизивши клубок на деяку відстань, ми будемо бачити його як плоский диск, тобто як геометричний об'єкт розмірності 2. Наблизившись до клубка ще на кілька кроків, ми побачимо його у вигляді кульки, але не зможемо розрізнити окремі нитки — клубок стане геометричним об'єктом розмірності 3. При подальшому наближенні до клубка ми побачимо, що він складається з ниток, тобто евклідова розмірність клубка стане рівною 1. Нарешті, якби розрізняльна здатність наших очей дозволяла нам бачити окремі атоми, то, проникнувши усередину нитки, ми побачили б окремі крапки — клубок розсипався б на атоми, став геометричним об'єктом розмірності 0.

Але якщо розмірність залежить від конкретних умов, то її можна вибрати по-різному. Математики нагромадили значний запас різних визначень розмірності. Найбільш раціональний вибір визначення розмірності залежить від того, з якою метою ми хочемо використати це визначення. Ситуація з вибором розмірності цілком аналогічна ситуації з питанням: «Скільки пальців у мене на руках:  $3 + 7$  або  $2 + 8$ ?»

Доти, поки ми не надумали надягти рукавички, будь-яку відповідь можна вважати однаково правильною. Але варто лише натягнути рукавички, як відповідь на питання стає однозначною: « $5 + 5$ » [6; 7].

Б. Мандельброт запропонував використати у якості міри «нерегулярності» фракталь (неологізм Б. Мандельброта) — геометричний об'єкт із дробовою розмірністю. Дивний аттрактор Лоренца — один з таких фракталів.

Дробова розмірність завжди не менше евклідової й збігається з останньою для регулярних геометричних об'єктів (для кривих, поверхонь і тіл). Різниця між дробовою розмірністю й евклідовою — «надлишок розмірності» — може слугувати мірою відмінності геометричних образів від регулярних. Про ступінь упорядкованості або неупорядкованості («хаотичності») руху можна судити й по тому, наскільки рівномірно розмазаний спектр, чи немає в ньому помітно виражених максимумів і мінімумів. Існують й інші характеристики, що дозволяють судити про впорядкованість хаосу [1].

Як це не парадоксально, новий напрямок, що настільки успішно справляється із завданням наведення порядку у світі хаосу, істотно менше встиг зробити в наведенні порядку серед структур. Зокрема, при пошуку й класифікації структур майже не використовується поняття симетрії, що відіграє

важливу роль у багатьох розділах точного й описового природознавства. Так само як і розмірність, симетрія істотно залежить від того, які операції дозволяється робити над об'єктом. Наприклад, будова тіла людини й тварин має білатеральну симетрію, але операція перестановки правого й лівого фізично не здійсненна. Отже, якщо обмежитися тільки фізично здійсненими операціями, то білатеральної симетрії не буде. Симетрія — властивість тонка: невелика варіація об'єкта, як правило, знищує весь запас властивості йому симетрії. Якщо визначення симетрії обране, то воно дозволяє встановити між досліджуваними об'єктами відношення еквівалентності. Всі об'єкти підрозділяються на непересічні класи. Всі об'єкти, що належать тому самому класу, можуть бути переведені один в одного належно обраною операцією симетрії, у той час як об'єкти, що належать різним класам, жодною операцією симетрії один в одного переведені бути не можуть [7].

Симетрію варто шукати не тільки у фізичному просторі, де розігрується процес структуроутворення, але й у будь-яких просторах, що містять «портрет» системи.

У даній праці зроблена спроба сформулювати вимоги симетрії, яким повинна відповідати психофізіологічна система [8]. На думку автора, суть справи полягає в еволюційному пристосуванні біологічних систем організмів до фізичних і геометричних характеристик зовнішнього світу, де вони себе «проявляють». Біомеханіка рухів скелета, «константність» психології сприйняття, біохімічні закономірності життєвих процесів, рухи й потоки, пов'язані з морфогенезом, — все це реакції окремих видів організмів на відповідні інваріанти, властиві геометричним та фізико-хімічним характеристикам зовнішнього середовища, які організми «зуміли» ідентифікувати й включити у свою філогенію в процесі еволюції. Чим більше інваріантних, регулярних властивостей свого зовнішнього світу зміг розпізнати й «урахувати» організм, тим більше хаосу вдається йому усунути із зовнішнього середовища, що й забезпечує його переваги з погляду прийняття рішень, зменшення фрустрації, домінування й, власне кажучи, виживання.

Складність поведінки навіть простих моделей (термін «елементарних» щодо цих моделей так само, як й у випадку елементарних часток, відображає скоріше рівень наших знань про них, чим їхню справжню складність) навела дослідників на думку звернутися до аксіоматичного методу для того, щоб відокремити істотні особливості моделі від несуттєвих, випадкових і тим самим полегшити побудову моделей, що відтворюють потрібний режим функціонування.

Найбільш ефектним прикладом аксіоматичного підходу є знаменита гра «Життя» [9]. Грають на площині, розбитій на квадратні клітини однакового розміру. Кожна клітинка може перебувати в одному із двох станів: або бути зайнятою (наприклад, фішкою), або порожньою. Початковий стан (початкове розміщення фішок) може бути обраний довільно.

Наступні стани клітин залежать від зайнятості сусідніх клітин на попередньому ході. Сусідніми вважаються вісім клітин, що безпосередньо приєднуються до даної (що мають із нею або загальну сторону — примикання праворуч, ліворуч, зверху й знизу, або загальну вершину — примикання по діагоналі). Гра складається з дискретної послідовності ходів. На кожному ході до всіх клітин дошки застосовуються наступні три правила (аксіоми):

1. Вживання. Клітинка залишається зайнятою на наступному ході, якщо на попередньому були зайняті дві або три сусідні з нею клітинки.

2. Загибель. Клітинка стає вільною на наступному ході, якщо на попередньому було зайнято більше трьох або менше двох сусідніх з нею клітинок (у першому випадку клітинка «гине» через перенаселення, у другому — через надмірну ізоляцію).

3. Народження. Вільна клітинка стає зайнятою на наступному ході, якщо на попереднім були зайняті три й тільки три сусідні з нею клітинки.

Очікувана простота правил гри оманлива: як і прості динамічні системи, дошка з розставленими на ній фішками може перейти в досить складні режими, що імітують процеси загибелі (повне знищення всіх розставлених у початковій позиції фішок), необмежений ріст, стійкий стаціонарний стан (система з певною періодичністю в просторі), періодичні у часі осциляції.

*Пошуки універсальної моделі.* Складність поведінки простих моделей і невичерпна різноманітність об'єктів, що моделюються, наводять на думку про пошук якогось універсального класу моделей, які могли б відтворювати необхідний тип поведінки будь-якої системи.

*Природний добір за критерієм стійкості* — це універсальна форма еволюції матерії й нагромадження корисної інформації. Універсальність забезпечується наявністю у всіх об'єктів ключових властивостей: стійкості й структури. Загальним у розвитку на будь-якому рівні є постійна взаємодія об'єктів, яка призводить, випадково або цілеспрямовано, до створення нових об'єктів, до їхньої конкуренції, руйнування, а в підсумку, на статистичному рівні, до виникнення новіших структур, до конкуренції та вдосконалення цих структур, відбору стійкіших і збереження в них створеної в ході взаємодій об'єктів інформації. Ці стійкі структури — види об'єктів — часто позначені в мові множиною іменників: планети, гори, будинки, рослини...

Власне кажучи, як тільки ми визнаємо, що є об'єкти та взаємодія, відразу ж впливає принцип природного добору за критерієм стійкості, що автоматично забезпечує нагромадження корисної інформації. Його неминучість ще очевидніша в умовах обмеженості ресурсів [10]. Зупинимось на цьому докладніше.

Взаємодія — це взаємний вплив, тобто вплив об'єктів один на одного. Результат цього впливу різний для кожного з учасників взаємодії. Природно, що при взаємодії виявляються відмінності об'єктів, тобто порівняння, і на цій підставі їхній не випадковий відбір: менш стійке, більш податливе

витісняється, трансформується, замінюється більш стійким. Інакше кажучи, зміни, що підвищують стійкість своїх носіїв, забезпечують собі в ході наступних взаємодій більше шансів на збереження порівняно із протилежними змінами, саме через більшу стійкість свого носія. Ця незалежна від усього асиметрія становить суть відбору й показує автоматизм його прояву при будь-яких взаємодіях, його абсолютну неминучість. Результатом змін випадково або цілеспрямовано можуть бути нові структури, що несуть, як показано, нову інформацію, створену у результаті взаємодії. Найбільш стійкі з них — ті, у яких реалізувалося, відповідно, більше нової інформації про те, як протистояти руйнівним впливам і використати корисні, — зберігаються довше інших і слугують у наступних взаємодіях основою для створення чергового рівня ієрархії: ще більш стійких, і в цьому сенсі ще більш «зроблених» структур. Так, шляхом відбору за критерієм стійкості природа може автоматично множити розмаїтість структур і удосконалювати їх, накопичуючи в них корисну для забезпечення стійкості інформацію. А оскільки для забезпечення стійкості може знадобитися найрізноманітніша, що правильно відображає властивості природи, інформація, то природний добір підтримує в структурах зміни, що приводять до збільшення кількості саме такої інформації.

Вищезазначене важливо ще й тому, що всеіснуюче охоплює деяку кількість загальних ресурсів: простору, речовини, енергії тощо. Оскільки, наприклад, речовина в будь-який момент уже заповнює якісь об'єкти, а за законом збереження нової речовини не передбачається, то поява нових об'єктів неможлива без заміни ними старих. Структури, що розвиваються, змушені постійно вибирати: що замінити й чим.

Наявність механізму відбору є необхідною умовою розвитку. Звідси випливає, що відбір за критерієм стійкості саме і є таким природним й універсальним розподільником ресурсів. Він автоматично перерозподіляє ресурси на користь «більше зробленого», що має більше корисної інформації, на користь переможців у природній конкуренції.

### **1.3. Психосинергетичний аналіз сутнісних рівнів розвитку в онтогенезі**

З метою вивчення перспектив синергетики в організації психологічного знання актуальним є порівняння спільного та відмінного між системним аналізом та синергетикою. На поверхні бачимо виняткову увагу системного підходу до аналізу зрівноважених детермінованих систем і зворотних станів. Натомість синергетика вивчає невідновлені системи і зворотні стани, експлуатуючи ідею спонтанного виникнення порядку з хаосу, непередбачуваності поведінки системи в точках біфуркації. Порядок і організація виникають із безладу і хаосу на основі самоорганізації. Навколо нас

існує безліч закритих і відкритих систем. До останніх належать біологічні та соціальні системи. Стабільність та стійкість — тільки виняткові й обмежені в часі форми існування відкритих систем. Головними є нестійкі, невраїнованжені та нелінійні стани цих систем.

Одна з версій системного бачення детермінації психіки передбачає, що можливість виникнення та існування психічних явищ обумовлена різними обставинами (детермінантами), які можуть виконувати функції причини, наслідку, зовнішніх та внутрішніх факторів, умов, передумов та опосередкованих ланок; перераховані типи детермінантів взаємопов'язані, утворюють систему; співвідношення детермінант рухливе — одна й та сама детермінанта може бути передумовою, причиною, чинником чи опосередковуючою ланкою; рухлива зміна детермінуючих чинників має закономірний характер і є необхідною умовою психічного розвитку.

Складні психологічні системи складаються з великої кількості окремих частин, елементів або підсистем, які складним чином взаємодіють між собою. Класичний картезіанський рецепт наукового аналізу такої системи полягає у наступному — систему розкладають на дрібні елементи до того часу, доки не буде досягнутий рівень, на якому ці елементи, або «цеглинки», стануть зрозумілими. Цей шлях, шлях пошуку «цеглинок» психічного, був пройдений психологами до кінця: запропоновано декілька десятків «цеглинок», але вибудувати з них щось пунге не пощастило до цього часу. З іншого боку, взаємодія елементів системи спричиняє виникнення на макрорівні якісно нових властивостей. Приміром, наше розуміння взаємодії психічних процесів (сприйняття, уваги, пам'яті, мислення тощо) все ще має величезні прогалини. Мета синергетики полягає у тому, щоб заповнити їх.

У рамках картезіанського підходу існує ще одна трудність. Щоб описати окремий процес, потрібна величезна кількість інформації, опрацювати яку ніхто не в силах. Це спонукає нас створювати адекватні методи стикування інформації на основі синергетического світогляду, спираючись на доступні переформулювання в більш-менш виразні практичні засади і правила вивчення психіки.

Центральним положенням психосинергетики є положення про дискретність можливих рівнів онтогенезу, в які може переходити людина в процесі розвитку, а також заданість, обмеженість їхнього числа. Інакше кажучи, спектр можливих структур-атракторів розвитку, тобто структур, на які виходять онтогенетичні процеси, не є суцільним. У процесі онтогенезу людина може перейти на той чи інший рівень, але не на щось середнє між ними. Тільки певний набір шляхів розвитку дозволений, тому що тільки цей набір відповідає внутрішнім властивостям такої біосоціальної системи, якою є людина.

Проілюструвати уявлення про дискретність й обмеженість набору потенційних станів системи можна багатьма прикладами. У фізичній

і хімічній областях ми зіштовхуємося з основними феноменами — дискретністю енергетичних рівнів в атомі, що відповідають заданим орбітам електронів, і якісною визначеністю хімічних елементів, що представляють собою набір можливих у природі типів атомів. У психології — на прикладі сутнісних рівнів людського розвитку в онтогенезі.

На першому — *організмозому* — рівні буття людини способом її існування є фізіологічні стани. Вони утворюють тілесне буття людини, детермінують людину як природну істоту через визначеність її статевовікових та біоонтогенетичних стадій дозрівання. Нейропсихологічні аспекти тілесного буття людини є вихідними. Потреби організму, фізіологічні доміанти є системотворчими чинниками функціональної організації буття людини на цьому, онтогенетично першому, щаблі розвитку людської самості.

На другому — *індивідному* — рівні ми спостерігаємо елементарні вияви психофізіологічної самоорганізації на різних етапах сенситивності, функціональної організації становлення мозкової архітектоники, витворення індивідуально-типологічних властивостей та конституційної типології у її людських виявах.

Розвиток людини як *особистості* означає насамперед становлення її як людини розумної, такої, яка відчуває і бажає. Розумне життя розгортається на основі розвитку таких форм пізнання, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення, уява. Самобутність людини визначається динамікою емоцій, почуттів, настроїв, стресів тощо. Особистість визначається рівнем розвитку потреб, мотивів, здатністю до цілеспрямованої зміни сенсу дій. На цьому рівні організації домінуючими інтегруючими чинниками виступають не домінанта (фізіологічний інтегратор), типологія (психофізіологічний інтегратор), а характер як основний інтегратор особистісного рівня розвитку людини. На цьому рівні людина набуває свою соціокультурну реальність. Тут визначається самість людини, формуються її відповідальність, рольова та вчинкова самобутність.

Найбільш повно реалізує себе особистість на полі діяльнісного буття людини як *суб'єкт діяльності* — на наступній стадії поступального розвитку. На цьому рівні психічні процеси і функції людини набувають своєї діяльнісної визначеності, опредмечуючись у психологічній структурі діяльності через мотивування, цілепокладання, проектування, програмування, планування, реалізацію, контроль, корекцію та оцінювання зовнішньої й внутрішньої діяльності. Тільки на цьому рівні організації людини можемо в повній мірі досягнути процеси інтеріоризації-екстеріоризації діяльності, психологічні умови засвоєння діяльності, діяльнісні технології управління суб'єктом. Тільки тут продукти сприйняття, пам'яті, мислення та інших психічних процесів набувають вигляду знань, умінь, навичок тощо, стають інструментарієм конкретних діяльностей, визначають їх творчо-перетворювальний характер, дають можливість людині діючий реалізуватись

у людину творчу, тобто перейти на щабель індивідуальності. *Індивідуальність* визначає людину як автора власного життя, як творця унікального життєвого шляху, носія багатогранної неповторності, авторського світобачення. Індивідуальність визначається витвореною нею духовно-практичною реальністю, що є сукупним результатом саморефлексії, совісті як особистого морального імперативу добра, віри як засобу поєднання макро- і мікрокосмосу, що породжує людину духову.

Отже, *людина духовна* є вищою мислимою іпостасю людської сутності у квазігіолографічній єдності із Всесвітом; людина духовна є смертно-безсмертною істотою. Через власну унікальну універсальність, сім'ю, рід, націю, цивілізацію людина стає еквівалентною Всесвіту. Актуальне життя людини духовно-духовної у єдності її свідомих і несвідомих шарів влітається у тканину потенційної нескінченності Макрокосму, долучаючись таким чином до життя вічного, де «живі і мертві, і ненароджені» набувають повноти вселенської реальності.

У віковому аспекті пропонований набір шести якісних рівнів розвитку людини може бути зіставлений з відомими віковими кризами та стадіями стабільного розвитку. Поява кожної нової якості людини є результатом певної кризи, що породжує якісно своєрідний спосіб інтеграції сутнісних складових психічного, дає поштовх до нової диференціації, що й призводить згодом до нової кризи і необхідності інтеграції на нових засадах. Так, виокремлення людини як *організму* пов'язане з кризою народження, розривом симбіозу з організмом матері, становленням власних органічних систем та перших тілесно-поведінкових форм самостійності. Незважаючи на те, що розвиток людського організму проходить практично через усі вікові періоди, своєї якісної своєрідності тіло набуває вже перед настанням кризи немовляти (11-18 місяців), коли відбувається синтез людського тіла як «знаряддя знарядь».

*Стадія індивідуального розвитку* проходить через раннє дитинство (до 3 років) та дошкільний вік, набуваючи якісного оформлення в результаті кризи дитинства. Тут відбувається остаточне розчленування для дитини предметного і соціального середовища, переживання психофізіологічних станів у формі бажань, прагнень тощо. Криза дитинства (5,5-7,5 років), завершуючи індивідуальний етап розвитку дитини, стає водночас початком особистісного етапу, входженням у відповідальне соціальне життя, яке вимагає певних форм соціальної зрілості.

На цьому етапі починається інтенсивний розвиток пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, формування навчальної діяльності. Особистісна інтеграція завершується кризою юності (17-21 рік), що виявляється початком становлення авторського підходу до визначення і реалізації свого власного погляду на життя і на вибір індивідуального способу життя. Початок рівня *суб'єктності* вбачається у формуванні реальних життєвих

планів, активному освоєнні професійної діяльності, соціальної ролі дорослого, пошуку супутника життя.

Найактивніше суб'єктність людини розвивається в період молодості (19-28 років) — період активного соціального і професійного розвитку, коли відбувається пізнання себе в професійних ролях, переборенні життєвих труднощів. Завершення формування людської суб'єктності й початок формування *індивідуальності*, як правило, припадають на кризу молодості (27-33 роки), коли приходить усвідомлення необхідності подальшого професійного, соціального та особистісного зростання, подолання професійно-рольових та політичних домінацій покоління. На етапі дорослості (32-42 роки) відбувається набуття людиною культурно-історичної повноти через співучасть у культурному і соціальному будівництві людської спільноти.

*Людина духовна* народжується в результаті кризи дорослості (38-45 років). Відбувається пошук нового — духовного — сенсу життя, в результаті чого витворюється новий образ «Я», переосмислюється мета життя, коригуються всі вектори власної життєдіяльності. В разі успішного виходу з кризи людина має всі шанси реалізувати власну соборність. За сприятливих зовнішніх (соціальне середовище) та внутрішніх (особистісні якості, що сприяють продовженню інтелектуального розвитку) обставин виникають необхідні умови для розвитку синтезованого інтелекту і мудрості.

Вищезазначені рівні людського розвитку продуктивно розглянути використовуючи поняття *атрактора*. Під атрактором розуміють стан системи, до якого вона еволюціонує. Наявність спектру потенційно можливих стійких структур-атракторів системи є переформульованим відображенням ідеї дискретності. Набір атракторів можна образно представити у вигляді набору лунок на полі для настільної гри, в одну з яких обов'язково скотиться пущена пружиною металева кулька.

Графічно атрактор виглядає як сходження траєкторій до однієї точки або замкнутої петлі, у межах якої регулярно коливається стан системи. Точка сходження не залежить від того, з якого місця графіка тягнеться траєкторія, тобто від початкових умов руху. У синергетиці говорять про конус притягання атрактора, що як би затягує в себе безліч можливих траєкторій системи, обумовлених різними початковими умовами. Лійка притягання стягає розрізнені вихідні лінії траєкторій у загальний, усе більше вузький пучок.

Парадоксальність дії атрактора в тому, що він детермінує актуальний стан системи її майбутнім станом. Цього стану ще не досягнуто, його не існує, але він якимсь чином впливає з майбутнього на сьогоднішній день.

Флуктуації, або незначні, випадкові збурювання в системі, відіграють, відповідно до моделей синергетики, потрійну роль.



По-перше, вони можуть виступати як нейтральне тло, взаємно врівноважена маса зовнішніх перешкод і внутрішніх шумів системи, що не вносить у систему помітних відхилень.

По-друге, флуктуації можуть відігравати роль зародка нового стану: при сприятливих умовах окрема флуктуація здатна викликати розростання острівця неоднорідності й наростаюче, кумулятивне посилення збурювання, наслідком чого може бути закріплення такого збурювання усередині системи й готовність до зміни стану всієї системи. Якщо перевищено поріг чутливості системи, вплив окремої флуктуації робиться відчутним і здатним за сприятливих обставин розгойдати систему й «скинути» її на явний стан.

По-третє, флуктуація може відігравати роль спускового гачка або «останньої краплі», коли в системі, що вже досягла високого ступеня нерівноважності й нестабільності, потенційно готової до стрибка, він миттєво ініціюється виниклим збурюванням. Це явище називають феноменом самоорганізованої критичності.

Особливе значення в синергетиці має момент вибору між різними атрactorами, розвилка доріг еволюції. Для позначення цього вирішального моменту використовується термін *біфуркація*. Шлях еволюції стає жорстко заданим тільки після влучення в лійку атрactorа й проходження точки біфуркації. Але до цього моменту при наближенні до точки біфуркації й загостренні нестійкості роль флуктуацій багаторазово підсилюється. На сцену виходить фактор випадковості.

Чим більше нестійка система, чим ближче вона до моменту загострення або до точки біфуркації, тим більше чутливою вона робиться до всієї маси впливів, як з нижніх, так і вищих рівнів буття. Ефект розростання, посилення флуктуації означає, що в нелінійному світі малі причини можуть породжувати більші наслідки. Мікрофлуктуації можуть прориватися на макроскопічний рівень і визначати макрокартину процесу. Аналогічне має силу й для зворотного впливу вищих рівнів ієрархічної організації світу на нижчі.

Немає нічого містичного в тому, що в станах нестійкості у функціонування підсистем людського організму можуть вторгатися й фактори космічного рівня — такі, як рівень радіації, геомагнітні збурювання, навіть дрібні зміни в гравітації, викликані відповідним розташуванням планет. У нормальному стані середовища різні рівні буття взаємно майже недосяжні. Атоми, з яких будуються молекули, складові у свою чергу клітин, що є елементарними осередками всіх тканин людського організму, не мають практично ніякого відношення до функціонування останнього. Атоми навіть «не помітять», живе людина чи померла. Можна керувати власною рукою, можна, при спеціальній підготовці, керувати власним подихом або серцебиттям, але керувати хоч одним малюсіньким атомом у власному тілі

ніяк не можна. А от синергетика допускає можливість — в особливих станах нестійкості відкритого нелінійного середовища — наскрізного прориву рівнів, «зеленої хвилі» впливу від нижчого поверху організації до вищого. Неврівноваженість і нестабільність системи, наявність у ній безлічі точок біфуркацій далеко не завжди ведуть до її руйнування. Дуже часто, особливо на високому рівні організації, розгалуження шляхів еволюції й можливість спонтанної зміни режимів функціонування відіграє для системи конструктивну роль. Чим більше в системі ступенів свободи, тим більше вона здатна до «самопідтягування» і самоускладнення, підвищенню рівня впорядкованості. У цьому й виражається значення формули «порядок через хаос».

Як виявили нейрофізіологи, мозок здатний ефективно функціонувати саме на вістрі нестабільності його функції, що забезпечують хвильові структури мозку. Він як би навмисно підтримує себе в стані «очікування, пошуку», передстартової готовності до каскаду біфуркацій, подібно боксерові, що не стоїть на місці, а перебуває в постійних стрибках, щоб бути готовим миттєво з будь-якого положення зреагувати на удари супротивника. Складні адаптивні системи постійно еволюціонують до «краю хаосу», балансують як на лезі бритви.

Синергетика відкриває принципи зборки еволюційного цілого із частин, формування складних структур з відносно простих, стійкого спільного розвитку, коеволюції систем. Незалежні, ще не об'єднані структури існують, «не відчуваючи одна одну». Вони живуть у різних «темпосвітах», тобто кожна з них розвивається у своєму темпі. Складна структура являє собою об'єднання структур «різних віків» — структур, що перебувають на різних стадіях розвитку. Принцип інтеграції структур «різного віку» у єдине ціле, що еволюціонує, полягає у наступному. Інтеграція простих структур в одну більш складну відбувається за допомогою встановлення загального темпу розвитку у всіх поєднаних частинах, простих структурах, що стають фрагментами цілого. Структури «різного віку» потрапляють в один темпосвіт, починають розвиватися з однією швидкістю. Саме загальний темп розвитку є індикатором того, що ми маємо справу не з конгломератом розрізаних структур, а із фрагментами однієї й тієї ж цілісної структури.

При правильній топології, тобто просторовій конфігурації, поєднаних структур складна структура, що утворюється, прискорює темп свого розвитку. Темп спільного розвитку цілого вище, ніж той темп розвитку, що був у структури з найбільшим темпом розвитку, яка ввійшла в ціле. Вигідніше розвиватися разом, тому що це веде до економії матеріальних і духовних витрат. Тому шлях до єднання фактично визначений. При сходженні по ієрархічній градації еволюційних форм складні структури поступово вибудовуються як «мозаїчні камені» якогось великого й доконаного цілого.

Синергетика розкриває ще одну особливість складних організацій, що виникають у ході еволюції. Просторова конфігурація складної еволюційної структури інформативна. В одних просторових фрагментах цієї структури процеси сьогодні протікають ще так, як вони йшли у всій структурі в минулому, а в інших фрагментах процеси йдуть уже сьогодні так, як вони будуть іти у всій структурі в майбутньому. Все це можливо тому, що сталі процеси, структури-атрактори описуються інваріантними рішеннями, у яких простір і час не вільні, а тісно взаємодіють між собою. Синергетика начебто має ключ до машини часу, до влучення сьогодні в живе минуле й у реальне, а не гіпотетичне майбутнє.

#### **1.4. Синергетичні моделі управління саморозвитком людини**

Управління розвитком людини буде малоєфективним у випадку невідповідності базової моделі розвитку вибудованої на теоретичних засадах панівної методологічної парадигми та реальних процесів розвитку, які часто-густо не можуть бути виокремлені з-під громаддя феноменологічних з'яв поведінкового чи психофізіологічного характеру. Зазвичай спроби теоретичного та експериментального відслідковування причинно-наслідкових закономірностей розвитку не є евристичними ні для кумуляції значних теоретичних висновків, ні для побудови технологій психолого-педагогічного керування процесами розвитку, що підтверджується як черговими локальними та глобальними кризами в психології, так і невинним зростанням девіацій розвитку.

Для виходу з цієї складної ситуації пропонується застосувати новий теоретичний підхід, який одні називають синергетикою (1), другі — теорією дисинативних структур (2), а треті — теорією катастроф (3).

У пропонованій роботі розглянуто синергетичну модель розвитку людини на основі запропонованих нами сутнісних етапів сходження людини від матеріального домінуючого екзистування до духово визначаючого функціонування (4).

Для початку ескізно окреслимо переваги синергетики, яка на протигагу моделям лінійного розвитку пропонує звернути увагу на нелінійність процесів розвитку і, відповідно, на такі особливості керування розвитком, коли порядок виникає із хаосу; а також існують «біфуркації», що відкривають безліч можливих шляхів розвитку без видимої можливості навіть ймовірнісного прогнозу майбутньої траєкторії розвитку. Оскільки в точках біфуркації малі керуючі впливи можуть викликати великі наслідки, то ми втрачаємо можливість віднаходити універсальні закономірності розвитку в їх класичному сенсі. Іншими словами це означає, що центри управління розвитком людини втратили свою принципову екстернальність і стали засадничо інтернальними.

У той же час людини як складна система стає відпочатково відкритою, нестабільною, неврівноваженою, нелінійною системою при тому, що лінійність, стабільність, врівноваженість виявляються нетривалими моментами цієї нестабільності та нерівномірності. Методологічна парадигма синергетики проголошує врівноваженість відносною і динамічною, а абсолютну урівноваженість — тупиком розвитку. Динаміка живої системи передбачає таке співвідношення стійкості і нестійкості, яке дозволяє «жити» системі за рахунок постійних енергоінформаційних обмінів з довкіллям.

Таке бачення людини як складної, відкритої, еволюціонуючої системи, в якій хаос, випадковість, дезорганізація є не руйнівними чинниками, а швидше конструктивними, заставляє переосмислити традиційні схеми управління системою, вивести ефективні правила організації порядку із хаосу.

Якщо людина древніх цивілізацій проходила в своєму житті через одну точку біфуркації в період ініціації, а періоди життя до і після ініціації жорстко регламентувалися ритуалами, звичаями і т. ін., то для сучасної людини співвідношення періодів стабільного і неурівноваженого, «кризового» розвитку змінилося на користь періодів нестабільності. Аналіз праць з вікової психології засвідчує, що сума часу, яка відповідає віковим кризам, вже перевершує суму років періодів стабільності. Тенденція до «розповзання» нестабільності на весь період життя людини від народження до смерті об'єктивно спричинена ускладненням психологічної організації людей постіндустріального суспільства від покоління до покоління: чим більш складна система, тим вона нестабільніша, або по іншому — чим складніша система, тим більший час її кризового розвитку у порівнянні з часом стабільного розвитку.

Ідеї синергетики починають проникати в сучасні психологічні дослідження, наприклад, при вивченні взаємовідносин неурівноважених станів з психічними процесами і психічними властивостями (5) було показано, що неурівноважені стани обумовлюють широкий діапазон проявів психічних процесів, поділяючи однонаправлену динаміку останніх в сторону стабільності і високої продуктивності діяльності, або ж знижуючи характеристики та зменшуючи продуктивність. Неурівноважені стани основних модальностей мають близький рівень фізіологічної реактивності, відрізняючись в основному особливостями проявів і дисперсією показників психічних процесів.

Дослідження впливу психологічних властивостей на неурівноважені стани дозволило виявити наступне. Загальні властивості темпераменту (емоційність, активність і темп) впливають на психічні стани, виділяючи типові картини феноменологічних проявів станів. Ці відмінності особливо показові при актуалізації урівноважених та негативних неурівноважених станів. При позитивно забарвлених нерівноважених станах відбувається

зближення характеристик станів у осіб з різною вираженістю характеристик темпераменту. Тобто стани, що мають високий енергетичний рівень, нівелюють вплив властивостей темпераменту. Тоді як при переживаннях відносно урівноважених станів і станів з низкими енергетичним рівнем ці відмінності демонстративні. У свою чергу властивості особистості визначають міру нестійкості, а також характер динаміки неурівноважених станів, що виникають під час перебігу неурівноважених процесів. Основний вплив властивостей особистості спостерігається у моменти найбільших дисперсій між амплітудами фазових процесів від негативних неурівноважених станів до позитивних неурівноважених. Іншими словами, вплив психічних властивостей особистості в найбільшій мірі виявляється в точках найвищої нестійкості психічних станів незалежно від знаку станів. Динаміка змін неурівноважених станів у період їхньої найбільшої нестійкості відбувається з опорою на сформовані властивості особистості, а з іншого боку — властивості особистості якби «задають» діапазон змін станів, визначаючи амплітуду останніх.

Стійкі властивості особистості, наприклад, самоконтроль, як вольова властивість особистості актуалізує свій вплив на стан тільки у важких ситуаціях, диференціюючи динамічні особливості неурівноважених станів у залежності від рівня сформованості цієї властивості. У звичайних ситуаціях особи з низьким самоконтролем характеризуються більшою продуктивністю психічних процесів (останні вважаються складовими елементами структури станів), протилежна картина характерна для напружених умов, де ефективні особи з високим самоконтролем.

У неурівноважених психічних станах число кореляцій особистісних факторів з психічними процесами збільшується у чотири рази (6), з фізіологічними характеристиками — у два рази, з поведінковими показниками — у шість разів. Тобто якраз ці сторони неурівноважених станів зазнають найбільшого впливу з боку особистісних властивостей. Так, серед показників психічних процесів до таких сторін належать відчуття, уява, емоції, вольові процеси; з боку фізіологічних характеристик — тонус м'язів, координація рухів, рухова активність, показники дихання. Переживання змінюються за шкалами: сум — оптимістичність, сонливість — бадьорість; поведінка за шкалами: послідовність — непослідовність, обдуманість — необдуманість, адекватність — неадекватність, стікість — нестійкість. Іншими словами, впливу особистісних факторів у найбільшій мірі піддаються сенсорно-перцептивні та емоційно-вольові процеси, рухово-м'язові прояви, характеристики емоційно забарвлених переживань та поведінки. Дослідженням нестійких психічних станів (7) показано, що структурно-функціональна організація нестійких станів диференціюється у залежності від тривалості і модальності станів та їхнього енергетичного рівня. Якщо функцією тривалих неурівноважених станів (сум, втома, печаль, туга, нудьга

і т. ін.) є формування інформаційних моделей (новоутворень), то короткотривалі стани (гнів, радість, злість, обурення, захоплення і т. ін.), пов'язані з високим рівнем психічної активності, забезпечують швидке вирішення виниклої ситуації і досягнення мети поведінковими засобами. Функцією позитивних неврівноважених станів є оптимізація поведінки. У свою чергу негативні неврівноважені стани активують рефлексивні процеси: інтелектуальні функції і пошукову поведінку, направлену на подолання незворотніх ситуацій. У випадку неможливості швидкого вирішення проблеми, людина занурюється в переживання, під час яких відбувається зниження рівня психічної активності.

Концептуальне поле синергетики дозволяє доповнити теоретичні підходи, орієнтовані на вивчення урівноважених систем; синергетика дозволяє вивчати системи, яким притаманні як еволюційні, так і біфуркаційні шляхи розвитку. Стадії розвитку в «каналах еволюції» змінюють катастрофи в «точках біфуркації», де відбувається розпад підсистем, що вичерпали потенції інерційного розвитку. При розгляді структурних рівнів розвитку людини як підсистем великої системи — психіки людини як цілісного утворення — було виявлено загальні й особливі функції структурних рівнів, їхню ієрархічну організацію та горизонтальну координацію управлінських функцій. За своїми сутнісними характеристиками рівні розвитку людини — організм, індивид, особистість, суб'єкт, індивідуальність та духовність — детерміновані як «знизу», так і «зверху». Поряд з біологічною преформованістю, яка задана історією розвитку матеріального світу, вже на стадії зародження організму в акті зачаття відбувається зустрічна духовна преформація останнього: таким чином, задається багатство потенцій розвитку, які містяться на кожному з означених рівнів у згорнутому вигляді.

Синхронне та діахронне (горизонтальне та вертикальне) управління відбувається з оглядом на те, що кожен з рівнів є деякою суперпозицією онто-, філо-, та культурогенезу, тобто може бути розглянутим з точки зору систем більшого масштабу, в яких те, що раніше виглядало як власне зовнішнє, виявилось «внутрішнім». Накладання на періоди внутрішньої нестабільності нестабільності зовнішньої, соціально-політичної може перетворити життя людини у суцільний «екстремум», позбавивши навіть «законних» інерційних періодів — дитинства і старості.

Оскільки життя і доля сучасної людини є «перманентною біфуркацією», то стає нормою екстремальний стан індивідуальної долі, а інерційність має відтінок небажаної аномалії, свідченням слабкості енергоінформаційного забезпечення. У такому випадку побудова моделей розвитку, які б урахували лінійно-нелінійні, або навпаки, нелінійно-лінійні закономірності розвитку значно полегшить розуміння процесів керування розвитком людини. Нагадаємо, що моделювання є «науковим методом вивчення систем засобами побудови їх моделей, які б зберігали деякі особливості предмета

дослідження, і вивчення функціонування моделей з переносом отриманих даних на предмет дослідження» (8).

Слід зазначити, що пропонуваній підхід не є черговою втечею у метафори і не є переодяганням психології у модну природничо-наукову термінологію: маємо тут справу з елегантною можливістю синтезу феноменологічного та категоріального знання про психіку.

Якщо традиційні теорії психічного розвитку розглядають розвиток як процес переходу від одного порядку до іншого, то синергетика розглядає розвиток як багаторазове і закономірним чергуванням порядку і хаосу. А якщо розвиток є закономірне чергування порядку і хаосу, то це означає, що хаос має творчі потенції народжувати новий порядок. Таке народження нового порядку має спонтанний характер, і тому синергетику вважають теорією самоорганізації і самоуправління.

Розглянемо основні закономірності самоорганізації і самоуправління дисипативних структур, тобто структур, які існують за умови постійного енергоінформаційного обміну, а такою є психіка людини.

Першою такою закономірністю ми вважаємо чергування диференціації та інтеграції психічних процесів, станів, властивостей тощо.

Напрямки інтеграції та диференціації задаються взаємодією матеріальності і духовості; ця взаємодія створює ланцюг біфуркацій, який приводить систему до деякого атратора — якісно нового рівня інтеграції.

Основними причинами, які спрямовують розвиток в ту чи іншу сторону, є робота основних механізмів розвитку дисипативних систем: тезаурус, детектор та селектор.

Тезаурус — це множина можливих дисипативних структур, що виникають потенційно в надрах даної актуально існуючої структури як результат відповідної біфуркації. Детектор, що вибирає з тезауруса певну біфуркаційну структуру перетворюючи її з можливої на дійсну є різним на різних «поверхах» психіки. Якщо детектор працює на основі внутрішніх біфуркаційних структур, то селектор обирає системи, що забезпечують урівноваженість системи із зовнішнім середовищем. Максимальна стійкість дисипативної структури можлива у тому випадку, коли зникає відмінність між порядком і хаосом, тобто досягається повний синтез порядку і хаосу.

На мові синергетики розглянуті нами рівні розвитку людини — організм, індивід, особистість і т.д., є деякими локальними атраторами. Розвиток системи відбувається в деякому атраторі, тобто в деякій обмеженій області тяжіння одного зі стабільних чи квазістабільних станів системи. Під впливом деяких обставин стан системи стає несумісним з даним атратором, і він може бути дезактуалізованим за рахунок втрати того стану, який визначає область «притягування». У таких випадках система відносно швидко переходить у відносно новий атратор. Означена перебудова системи і називається катастрофою або біфуркацією.

В умовах катастрофи система може практично втратити «пам'ять», а це означає, що подальша доля системи у невеликій мірі залежить від характеру її попереднього розвитку. Превалюючу роль починають відігравати ті стохастичні фактори дії, яких підлягає система у період біфуркаційних перебудов.

Розвиток людини є рух до деякого глобального атрактора чи суператрактора, до деякого ідеалу розвитку і саморозвитку людини. Прямування системи до суператрактора обумовлено її прагненням до максимальної стійкості. Прагнення до стійкості може проявлятися як прагнення до мети, але може бути ніяк не пов'язаним з метою. Суператрактор — межа самоорганізації системи і є результатом свідомої діяльності людини. З іншого боку суператрактор постає як результат реалізації загальнолюдського ідеалу людського розвитку і є наслідком диференціації та інтеграції ідеалів різних культур і народів. Синергетика своєрідним чином поєднує індивідуальний та цивілізаційний розвиток, забезпечує коеволюцію матеріального і духовного, душі і тіла.

Якщо у стійкому режимі саморозвитку системи її динаміка детермінована, і всі майбутні стани визначаються найближчим минулим, то біля точки біфуркації система поводить себе непередбачувано. Важливу роль починають відігравати випадковості, другорядні фактори. Вплив незначних «дрібниць» може досягти колосальних масштабів — їх більше нічого не стримує, система втратила властивість авторегулювання.

На щастя, не тільки дрібниці, але й добре продумана система управлінських впливів може відіграти роль того фактору, котрий визначить рух системи в напрямку обраного сценарію розвитку. А тоді вступає в дію ще одна особливість дисипативних систем, передбачених теорією, починаючи з деякого рівня, режим руху системи стане стійким — система набуває властивості атрактора. У режимі атракції випадкові відхилення автоматично придушуються, система рухається по обраній траєкторії. У цьому стані, очевидно, вже не минуло, а майбутнє визначає динаміку системи. Тому при моделюванні системи, яка проходить точку біфуркації, кризи, важливо таким чином підібрати комплекс параметрів порядку, щоб з їхньою допомогою можна було визначити раціональну програму управлінських впливів.

Принципова відмінність синергетичної методології управління саморозвитком від класичної полягає у тому, що класичний принцип «свобода є усвідомлена необхідність» змінюється на інший — «свобода — це усвідомлене право і відповідальність вибору» (9).

Таким чином, синергетика як наука про самоорганізацію і самоуправління вивчає складні системи в умовах нестійкої рівноваги або динаміку їх самоорганізації поблизу точок біфуркації, де незначна управлінська дія призводить до значних і непередбачуваних наслідків для системи. Синергетика стає новим світобаченням та інструментом між- та наддисциплінарно-



го пізнання. Синергетика здатна задати культурно-історичні конфігурації індивідуального та загальнолюдського суператрактора.

### 1.5. Модифікація класичних психологічних методик, або як знаходити точки біфуркації?

Концептуальне поле синергетики дозволяє доповнити теоретичні та практичні підходи, орієнтовані на вивчення урівноважених систем; синергетика дозволяє вивчати системи, яким притаманні як еволюційні, так і біфуркаційні шляхи розвитку. Характерним є те, що стадії розвитку в «каналах еволюції» переривають катастрофи в «точках біфуркації», де відбувається розпад підсистем, що вичерпали потенції інерційного сталого розвитку.

В умовах катастрофи система може практично втратити «пам'ять», а це означає, що подальша доля системи у невеликій мірі залежатиме від характеру її попереднього розвитку. Превалюючу роль починають відігравати ті стохастичні чинники, дії яких підлягає система у період біфуркаційних перебудов.

Вміння віднаходити точки біфуркації дасть змогу надати психологічним дослідженням можливість проникнути у закономірності життя системи у момент зародження нової траєкторії розвитку.

Можемо константувати, що психологія ще не має адекватних методів вивчення точок біфуркації психічних систем, тому нашою **метою** є оприлюднення досвіду модифікації відомих психологічних методик для проведення досліджень у руслі психосинергетичної парадигми. Почнемо з модифікованої нами методики діагностики лабільності нервової системи.

#### *1.5.1. Теоретичні та методичні особливості модифікації методики діагностики лабільності у психосинергетичному контексті*

Поняття лабільності було запроваджено у психофізіологію у 1892 році. Терміном «лабільність» позначали швидкість елементарних реакцій, які супроводжують функціональну діяльність. Мірою функціональної рухливості (лабільності) М. Введенський запропонував вважати найбільше число електричних коливань, які може відтворювати нервовий субстрат за 1 сек. у відповідності з ритмом максимальних подразнень [1, с. 207].

О.О. Ухтомський розвинув концепцію лабільності М. Введенського, доповнивши її поняттям оперативного спокою. Він висловив думку, що високий ступінь лабільності та високоорганізована здатність до оперативного спокою – умови, необхідні для «диференційованого сприйняття середовища з усіма деталями» [2, с. 126].

У школі І.П. Павлова поняття лабільності використовували для характеристики швидкісних параметрів вищої нервової діяльності. Зокрема, Е. А. Асратяном було доведено універсальність принципу лабільності-інер-

тності у функціонуванні ВНД [3]. І. П. Павлов вважав, що «Інертність нервової клітини є надзвичайно важливою властивістю центральної нервової системи. Чим вище ми будемо брати нервові клітини, піднімаючись від спинного мозку до головного, тим більш буде підвищуватися ця властивість інертності клітин. Очевидно, що вся наша складна психічна діяльність ґрунтується на такій інертності. Якби нервові клітини не були інертними, то ми жили б секундами, миттєвостями, у нас не було б пам'яті, ми не могли б навчатися, ми б не мали звичок. Тому інертність треба вважати найголовнішою властивістю нервової клітини. Завдяки їй нервова енергія накопичується й утримується від витрачання до певного терміну [4, с. 460].

Зусиллями Б. М. Теплова термін «лабільність» закріпився за властивістю, яка характеризується швидкістю виникнення і припинення нервового процесу [5].

Класична лабораторна методика визначення лабільності полягає у наступному [6]. Підослідний після 50 хвилин адаптації до темряви отримувал завдання словесно виділити момент появи і зникнення білої тестової плями. Для вимірювання КЧБ біла пляма освітлювалася миготливим світлом. Тривалість одного спалаху світла була постійною і рівною 25 мсек, інтервали між спалахами змінювалися від 15 до 475 мсек. [6, с. 235]. Згодом при застосуванні методики для масових обстежень відмовилися від проведення адаптації ока до темряви.

На практиці дослідження лабільності нервової системи проводили за допомогою приладу «Інтеграл» в умовах денного освітлення шляхом вимірювання такої частоти світлових стимулів, при якій підослідний перестає розрізняти окремі світлові блимання [7].

Зазвичай значення лабільності отримували усереднюючи десять показників КЧБ [8].

У результаті досліджень над людиною було з'ясовано, що сітківка ока може відтворювати до 100 блимань у секунду, а зорові області кори — значення блимань, що групуються навколо 30-35 Гц. «Можна вважати, що якраз центральний зоровий нейрон і зорова кора є найбільш інертними ланками, які входять у систему, що визначає частоту блимань» [9, с. 130]. Тобто високі показники лабільності притаманні людям з переважанням у корі ЦНС процесів збудження, а низькі — гальмування.

Отже, класичний спосіб і методики вимірювання лабільності є інформативними стосовно віднесення людини до високо- чи низьколабільних у порівнянні з іншими членами вибірки, ніяким чином не характеризуючи баланс процесів збудження чи гальмування у ЦНС конкретної людини, тобто не дає нам ніяких даних про швидкість виникнення і припинення процесів збудження чи гальмування у цієї людини.

Проанотований нами спосіб вимірювань полягає у роздільному усередненні показників КЧБ, отриманих під час припинення сприйняття бли-

мання на певній частоті, від показників сприйняття сигналу, що не мигтить, як такого, що блимає, при поступовому збільшенні частоти сигналу.

Методика передбачає здійснення наступних кроків:

1. Досліджуваний спостерігає блимання світлового сигналу. Частота блимання поступово зменшується до того моменту, коли досліджуваний повідомляє про сприйняття неперервного світлового джерела. Фіксується частота, на якій це відбувається, —  $L_1$ . До отриманого значення додають 10 Гц і з цієї частоти починають поступово її зменшувати, знаходять частоту появи блимання  $L_2$ . Від отриманого результату віднімають 10 Гц і знову починають зменшувати частоту блимання до того часу, доки не отримають значення частоти  $L_3$ . Процедуру продовжують до моменту знаходження значення  $L_{10}$ , після чого визначають  $L_{\text{сер}}$ , як частку від ділення суми  $L_1, L_2, \dots, L_{10}$  на 10. Окремо визначають середні значення сум парних та непарних значень частот, після чого визначають величину і знак гістерезису — різницю середніх непарних і парних сум частот. Вказані значення є інформативними показниками процесів збудження та гальмування у ЦНС конкретної людини.

2. Орієнтуючись на значення  $L_{\text{сер}}$  та показники гістерезису значень, встановлюють таку стимульну частоту для конкретного досліджуваного, щоб він міг плавною зміною частоти знайти таке її значення, коли незначна зміна частоти у той чи інший бік призводить до сприйняття зміни якості сигналу.

Частоту та інтенсивність стимульного сигналу підбирають з урахуванням того, що обстеження будуть проводитися у світлий час доби, при природному освітленні за хмарної або сонячної погоди.

3. Визначена таким чином точка біфуркаційної зміни процесів збудження та гальмування у центральній нервовій системі конкретної людини відкриває додаткові можливості для відстежування динаміки психологічних станів людини.

### *1.5.2. Синергетичний контекст модифікації теста геометричних фігур О.Ш. Тхостова*

Тест модифіковано таким чином, щоб мати можливість знаходити точку біфуркації у сприйнятті власного тіла і душі. Запропонований О. Тхостовим метод полягає у наступному. Піддослідному дають інструкцію: «Ви бачите зображення 13 різних геометричних фігур. Уявіть собі, що ці фігури символічно зображають ваше тіло. Виберіть фігуру, яка найбільше схожа на ваше тіло, про яку можна сказати, що ви **всередині** неї знаходитесь, як знаходитесь всередині вашого тіла. Потім виберіть із тих 12 фігур, що залишилися, найбільш схожу на ваше тіло. Всі фігури треба розмістити за зменшенням подібності з вашим тілом (якщо уявити собі, що символічні фігури зображають ваше тіло).

Після закінчення послідовності: «Тепер, будь ласка, скажіть, всередині якої фігури вам би хотілося перебувати, в якій фігурі, що може зображати ваше тіло, вам було б максимально комфортно? Ви можете вибрати одну із продемонстрованих вам фігур або намалювати свою».

Ми доповнили описану процедуру аналогічним дослідженням уявлень людини про власну душу. Заключний етап дослідження передбачає знаходження точки біфуркації у системі «тіло-душа», що передбачає здійснення певної математико-статистичної процедури.

**Аналіз результатів:** аналізують послідовність вибору фігур, які суб'єкт асоціює зі своїм тілом та душею. Вибір фігури у першу групу (міся 1-4) можна вважати таким, що відображає прийнятні характеристики особистості, фігури, що опинилися на 10-13 місяцях, — як такі, що описують неприйнятні риси, такі що їх лякаються, відкидають. Середина ряду не є явно репрезентативною.

**Інтерпретація.** Набір геометричних фігур розрахований на вимірювання трьох характеристик:

1. «Гарна» форма (правильна, симетрична, стійка структура) / «погана» форма (у відповідності з законами прегнантності).
2. Замкнутість / розімкнутість контура.
3. Згладжені кути (заокруглена форма) / присутність кутів.

Вибір вищенаведених характеристик визначається такими важливими чинниками усвідомлення границі тіла та душі, як:

- для чинника форми — її сформованість, его-синтонність / его-дистонність, ступінь стійкості, інтегрованості;
- для контура — якість контакту: проникність, цілісність (непошкодженість) границі;
- для кутів — стратегія побудови контактів зі світом (прагнення до нього, активність (від активної стратегії самопрезентації до агресивно-захисної поведінки) або уникнення контактів, зменшення точок дотичності до нього.

Методами багатовимірної аналізу було отримано наступні групи фігур, що мають схожі характеристики:

- I. 1, 4 — форма правильна, замкнута, кути відсутні;
- II. 6, 5, 2 — добре знайомі, правильні, симетричні, замкнуті фігури, що мають кути;
- III. 3, 12 — прості фігури, відсутність симетрії, є кути;
- IV. 7, 8, 9, 11 — складні фігури, «погана» форма, відсутність симетрії, наявність кутів;
- V. 10, 0 — відсутність стійкої, чіткої форми, границь, кутів, «відкритість».

Таблиця 1

## «Стандартна» послідовність вибору фігур

Місце в ряду / група досліджуваних	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
<b>Н</b>	4	1/6	1/6	2	5	3	7	8	9	10	11	12	0
<b>СФР</b>	8/11	10/11	6	0/1	2	7	3	5	9	4	10	12	0
<b>ГР</b>	4/8	1	6	2	5	3	10	9	7	8	11	12	0
<b>ТФР</b>	9/0	7	1	4	2	6	5	8	3	10	11	12	0/12

**Н** – контрольна група («здорові» досліджувані);

**СФР** – група «хворих із соматоформними розладами» (пацієнти з полісимптомними скаргами з часто змінюваною локалізацією, що проявляється у формі «тілесних фантазій», з діагнозами категорії соматоформних розладів з DSM-IV);

**ГР** – «хворі гастроентерологічними розладами» з переважанням одноманітних функціональних соматичних симптомів, що мали чітку, стабільну локалізацію і були співставними з описом відповідної тілесної патології, з діагнозами «синдром роздратованого шлунка» та невиразкова диспепсія (категорії соматоформних розладів з DSM-IV);

**ТФР** – хворі на тривожні форми розладів (тривожно-фобічні розлади з DSM-IV).

Таблиця 2

## Результати дослідження точки біфукації у системі «тіло-душа»

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Тіло	1-11,96	1-9,09	1-13,63	1-8,88	1-11,11	1-13,63	1-8,88	1-4,44	1-6,66	1-2,22	1-2,22	1-2,23	1-6,66	1-17,24
	2-4,55	2-2,27	2-13,63	2-11,11	2-11,11	2-11,11	2-6,66	2-6,66	2-6,66	2-4,44	2-8,88	2-6,98	2-2,22	2-3,45
	3-6,82	3-11,4	3-8,88	3-4,44	3-13,63	3-11,11	3-11,11	3-8,88	3-4,44	3-	3-11,11	3-9,3	3-	3-
	4-20,45	4-11,2	4-4,44	4-13,63	4-6,66	4-4,44	4-4,44	4-8,88	4-6,66	4-6,66	4-6,66	4-2,33	4-	4-27,59
	5-6,82	5-4,54	5-6,66	5-13,63	5-15,5	5-13,63	5-13,63	5-6,66	5-2,22	5-11,11	5-4,44	5-4,65	5-	5-3,45
	6-6,82	6-4,54	6-13,63	6-6,66	6-6,66	6-15,5	6-15,5	6-8,88	6-8,88	6-11,11	6-11,11	6-2,22	6-2,33	6-3,45
	7-	7-2,27	7-8,88	7-13,63	7-13,63	7-13,63	7-13,63	7-11,11	7-6,66	7-6,66	7-6,66	7-4,44	7-4,65	7-3,45
	8-20,45	8-9,09	8-6,66	8-2,22	8-2,22	8-4,44	8-4,44	8-4,44	8-8,88	8-17,7	8-17,7	8-4,44	8-6,98	8-4,44
	9-6,82	9-9,09	9-6,66	9-11,11	9-11,11	9-2,22	9-2,22	9-6,66	9-4,44	9-4,44	9-6,66	9-20	9-6,98	9-2,22
	10-13,63	10-13,6	10-6,66	10-4,44	10-4,44	10-8,88	10-8,88	10-17,7	10-8,88	10-2,22	10-2,22	10-6,66	10-6,98	10-10,3
	11-2,27	11-9,09	11-8,88	11-2,22	11-2,22	11-2,22	11-2,22	11-2,22	11-2,22	11-15,5	11-17,7	11-13,6	11-18,6	11-4,44
	12-	12-2,27	12-	12-2,22	12-2,22	12-	12-	12-6,66	12-6,66	12-13,6	12-8,88	12-15,5	12-20,9	12-8,88
	13-	0-4,55	0-2,22	13-4,44	13-4,44	0-	0-	0-	0-2,22	0-	0-	0-	13-2,33	13-2,22
													0-2,33	0-64,44
														0-3,45
Душа	1-15,5	1-22,2	1-11,1	1-8,88	1-8,88	1-4,44	1-4,44	1-4,44	1-6,98	1-2,22	1-4,65	1-11,11	1-	1-30,77
	2-	2-4,44	2-6,66	2-13,63	2-13,6	2-6,66	2-6,66	2-6,66	2-9,3	2-8,88	2-9,3	2-6,66	2-44	2-
	3-6,66	3-	3-	3-13,63	3-13,6	3-15,5	3-8,88	3-8,88	3-18,6	3-8,88	3-2,33	3-4,44	3-4,44	3-
	4-11,11	4-20	4-8,88	4-4,44	4-6,66	4-6,66	4-11,11	4-11,11	4-6,97	4-11,11	4-6,97	4-8,88	4-	4-3,85
	5-	5-	5-	5-2,22	5-11,11	5-13,63	5-13,63	5-13,63	5-11,63	5-13,63	5-13,95	5-6,66	5-2,22	5-
	6-6,66	6-	6-20	6-11,11	6-8,88	6-15,5	6-17,7	6-4,44	6-11,63	6-2,22	6-	6-	6-	6-11,54
	7-	7-8,88	7-4,44	7-6,66	7-6,66	7-13,63	7-13,63	7-13,63	7-2,33	7-8,88	7-9,3	7-	7-2,22	7-
	8-13,63	8-11,1	8-6,66	8-4,44	8-4,44	8-4,44	8-4,44	8-8,88	8-6,98	8-11,11	8-11,11	8-4,65	8-8,88	8-6,66
	9-2,22	9-11,1	9-15,55	9-8,88	9-4,44	9-2,22	9-6,66	9-8,88	9-4,65	9-6,66	9-6,66	9-9,3	9-8,88	9-4,44
	10-26,6	10-4,44	10-15,55	10-8,88	10-2,22	10-4,44	10-2,22	10-6,66	10-4,65	10-11,11	10-11,11	10-	10-4,44	10-
	11-8,88	11-11,1	11-2,22	11-13,6	11-8,88	11-	11-2,22	11-4,44	11-6,97	11-4,44	11-4,44	11-8,88	11-2,22	11-2,22
	12-	12-6,66	12-4,44	12-	12-2,22	12-8,88	12-8,88	12-4,44	12-9,3	12-2,22	12-2,22	12-6,97	12-3,11	12-13,6
	0-8,88		0-4,44	13-2,22	13-4,44	0-	0-	0-2,22	0-4,65	0-4,65	0-4,44	0-	13-2,22	0-15,38
				0-2,22	0-2,22								0-2,22	0-55,56

### 1.5.3. Модифікація теста Вейзона

Метод дослідження умовних міркувань, який ще називають завданням вибору Вейзона, полягає у наступному. Піддослідному демонструють чотири картки, на кожній з яких з одного боку зображено цифру, а з іншого – букву. Піддослідних інструктують, що існує правило вірне для всіх карток. Нами використовувалася версія тесту, в якому пред'являлися картки:



Правило було наступним: якщо на одному боці картки стоїть буква R, то на звороті буде цифра 2. Піддослідний повинен вибрати ті картки, які необхідно перевернути, щоб перевірити, чи виконується вказане правило, чи ні.

Наша модифікація тесту полягала у паралельному дослідженні умовних міркувань під час демонстрації карток із зображеннями конкретних образів, після чого здійснювалася процедура знаходження точки біфуркації на осі «абстрактне мислення – конкретне мислення».

Таблиця 3

Результати дослідження умовних міркувань  
(абстрактна форма завдання Вейзона)

№ з/п	Варіант вибору	Кількість тих, що вибрали, у абсолютних величинах	У відсотках до вибірки	Примітки
1	R	38	30.65	
2	T	5	4.03	
3	2	3	2.42	
4	7	2	1.61	
5	R, T	12	9.68	
6	R, 2	47	37.90	
7	R, 7	3	2.42	
8	T, 2	2	1.61	
9	2, 7	4	3.23	
10	R, T, 2	2	1.61	
11	R, T, 7	2	1.61	
12	R, T, 2, 7	4	3.23	

**Висновки:** Пропоновані нами теоретичні та методичні підходи знайшли практичне застосування під час розробки та проектування психофізіологічного апаратурного комплексу для визначення природних задатків, здібностей та обдарованості – «Хист». Перші результати апробації комплексу засвідчили перспективність обраного нами курсу на практичну верифікацію психосинергетичної парадигми.

## 1.6. Ефект чинника енергетичної правотівкульної активації (ефект ЧЕПА) атенційних функцій у процесі синергії зорової і тактильної сенсорних систем

Є всі підстави стверджувати, що у результаті культурогенези людина не тільки вдосконалила функціонування власного організму, збагачуючись новими діяльностями, у тій же мірі відбулося порушення архітектоніки взаємодії певних функціональних систем, що призвело до деякої «атрофії» як периферійних, так і центральних інформаційно-енергетичних зв'язків. Які наслідки таких процесів і чого можна досягти цілеспрямованим виправленням згаданих культурних артефактів? Щоб відповісти на поставлене запитання, нами проведено наступне експериментально-психологічне дослідження.

У першій, констатуючій, серії ми вивчали особливості функціональної асиметрії зорової уваги, використовуючи стимульний матеріал коректурної проби Аматуні-Тонкононого [1].

Таблиця 4

Стимульний матеріал коректурної проби Аматуні-Тонкононого для оцінки динамічної асиметрії зорової уваги

0	3	3	4	9	8	2	2	6	3	7	7	9	1	7	9	6	6	0	3	4	1	7	7	2	7	4	6	2	3	9	2	5	1	6	3	9	9	8	
6	4	4	7	3	6	2	3	0	5	9	2	4	7	9	2	1	9	2	7	6	9	4	5	4	1	0	6	1	9	7	6	2	8	9	9	1	8	9	3
2	2	7	5	5	1	2	3	4	3	2	2	0	2	9	9	5	3	1	4	7	3	1	8	0	4	0	4	2	1	9	5	9	8	8	9	7	0	7	8
8	5	4	0	6	5	3	4	2	3	9	1	7	2	8	4	2	4	6	1	6	0	2	6	8	1	2	7	9	0	8	0	3	9	0	3	4	3	3	2
3	2	1	4	8	7	2	7	6	1	8	8	3	8	9	6	3	5	5	1	7	8	0	9	5	0	6	1	8	8	0	5	1	9	6	9	7	4	1	0
5	0	5	8	1	5	7	5	0	1	9	4	7	0	3	1	0	2	6	6	2	5	3	4	5	4	9	2	0	6	9	1	1	7	6	0	0	9	0	7
7	3	8	3	1	3	1	8	5	0	5	5	4	3	9	6	2	8	2	0	6	6	3	1	8	6	1	4	3	7	7	0	0	1	5	9	0	1	3	2
6	0	8	3	7	7	2	2	7	3	4	9	2	9	4	7	6	0	9	6	0	9	6	6	4	1	0	6	9	4	1	6	5	9	2	3	5	2	3	6
4	5	9	0	2	6	4	0	9	6	4	5	6	9	4	9	5	6	5	2	2	5	7	0	6	2	3	9	5	5	9	9	1	7	4	3	9	4	8	1
9	1	9	5	0	6	4	2	4	9	6	6	8	8	2	8	8	2	3	1	7	8	0	8	7	0	7	6	0	2	1	7	5	9	1	5	6	0	8	6
0	5	4	7	7	4	3	8	8	0	4	5	6	1	2	7	1	4	2	8	7	4	1	9	3	8	4	9	7	9	3	1	8	6	0	6	9	7	2	4
7	1	0	4	8	9	6	7	5	2	6	9	5	5	1	5	2	7	3	2	2	9	4	2	1	5	5	1	4	5	8	5	4	9	7	6	4	7	2	3
6	3	3	8	3	3	2	4	4	7	8	2	3	7	4	3	2	9	4	7	5	7	4	8	5	2	9	1	8	6	7	4	4	4	1	9	5	6	4	1
6	5	4	4	5	0	6	4	6	3	6	5	1	4	6	7	3	2	1	8	6	5	1	0	2	2	5	1	6	2	7	7	9	3	0	0	3	9	3	1
8	7	3	5	8	7	5	1	0	1	3	3	8	7	5	4	7	9	0	3	8	4	5	7	6	7	9	7	2	1	3	5	7	4	1	3	0	1	4	1
0	1	6	9	6	1	0	8	3	7	3	2	9	9	7	6	9	6	8	7	3	3	1	0	5	1	4	9	3	5	8	9	6	6	1	0	2	1	6	8
2	4	1	8	8	4	3	7	9	3	9	1	2	2	0	2	6	8	3	4	4	1	8	4	2	0	9	0	6	5	0	7	6	3	4	3	1	3	1	8
8	0	6	4	5	4	7	0	7	2	8	8	1	5	5	8	5	8	1	1	7	8	0	4	9	3	1	1	1	9	8	5	4	8	1	1	4	3	8	8
6	4	0	1	7	3	2	0	6	5	3	2	2	1	1	8	6	8	9	4	4	7	3	7	1	4	5	9	6	3	0	0	5	8	2	1	3	1	3	
9	0	2	3	5	4	3	9	5	9	6	9	2	4	0	4	3	0	3	8	0	5	6	0	9	2	9	6	2	6	2	3	4	1	1	3	1	9	8	5

Досліджувалися студенти III курсу Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця (м. Київ).

Для аналізу дії чинника функціональної асиметрії зорової уваги підраховувалася кількість помилково закреслених або пропущених цифр у правій та лівій половиних таблиці. У результаті проведеного пілотажного дослідження отримано наступні результати (табл. 5).



Таблиця 5

**Результати оцінки динамічної асиметрії зорової уваги коректурною пробою Амагуні-Тонкононого (пілотажне дослідження, констатуюча серія)**

П. І. Б. досліджуваних	Кількість пропусків		Кількість невірно закреслених	
	ліва сторона	права сторона	ліва сторона	права сторона
Б. Л. В.	4	0	0	0
Л. Ж. Ю.	0	0	0	0
Т. Ю. Т.	1	3	0	0
Н. Л. М.	5	4	0	0
С. С. Г.	2	1	0	0
С. Я. Ю.	0	1	0	0
П. А. О.	1	6	0	0
Л. Ю. В.	0	1	0	0
Л. О. Ф.	1	2	0	0
Т. Є. В.	1	2	0	0
С. М. В.	0	0	0	0
К. Д. Т.	13	15	0	0
П. Т. А.	0	0	0	0
Г. А. М.	1	1	0	0
Я. Н. В.	1	0	0	0
К. Н. В.	0	0	0	0
К. А.	0	0	0	0
Ч. Н. В.	0	0	0	0
СУМА	30	36	0	0

Бачимо, що сумарна кількість пропусків цифр на лівій і правій стороні зорового поля приблизно однакова; кількість невірно закреслених цифр дорівнює нулю. Це може бути наслідком того, що вказана коректурна проба неінформативна стосовно показника «кількість невірно закреслених цифр», щонайменше для студентської популяції. Тому у подальших серіях ми не приймали цей показник до розгляду. Аналізуючи наведені дані, нам спало на думку перевірити, як зміняться показники зорової уваги, коли у правому полі цифри закреслюватимуться правою рукою, а у лівому – лівою. З погляду здорового глузду є підстави очікувати, що мають погіршитися результати лівої руки, оскільки всі досліджувані студенти були «праворукими» і не вправлялися писати лівою рукою.

Для дотримання чистоти експерименту ми відокремили праву й ліву сторони коректурної проби, розділивши цифрову таблицю пустим стовпчиком (табл. 6).

Таблиця 6

Модифікована (М.-Л. А. Чеп) коректурна проба оцінки динамічної  
асиметрії зорової уваги

0	3	3	4	9	8	2	2	2	6	3	7	7	9	1	7	9	6	6	0	3	4	1	7	7	2	7	4	6	2	3	9	2	5	1	6	3	9	9	8
6	4	4	7	3	6	2	3	0	5	9	2	4	7	9	2	1	9	2	7	6	9	4	5	4	1	0	6	1	9	7	6	2	8	9	9	1	8	9	3
2	2	7	5	5	1	2	3	4	3	2	2	0	2	9	9	5	3	1	4	7	3	1	8	0	4	0	4	2	1	9	5	9	8	8	9	7	0	7	8
8	5	4	0	6	5	3	4	2	3	9	1	7	2	8	4	2	4	6	1	6	0	2	6	8	1	2	7	9	0	8	0	3	9	0	3	4	3	3	2
3	2	1	4	8	7	2	7	6	1	8	8	3	8	9	6	3	5	5	1	7	8	0	9	5	0	6	1	8	8	0	5	1	9	6	9	7	4	1	0
5	0	5	8	1	5	7	5	0	1	9	4	7	0	3	1	0	2	6	6	2	5	3	4	5	4	9	2	0	6	9	1	1	7	6	0	0	9	0	7
7	3	8	3	1	3	1	8	5	0	5	5	4	3	9	6	2	8	2	0	6	6	3	1	8	6	1	4	3	7	7	0	0	1	5	9	0	1	3	2
6	0	8	3	7	7	2	2	7	3	4	9	2	9	4	7	6	0	9	6	0	9	6	6	4	1	0	6	9	4	1	6	5	9	2	3	5	2	3	6
4	5	9	0	2	6	4	0	9	6	4	5	6	9	4	9	5	6	5	2	2	5	7	0	6	2	3	9	5	5	9	9	1	7	4	3	9	4	8	1
9	1	9	5	0	6	4	2	4	9	6	6	8	8	2	8	8	2	3	1	7	8	0	8	7	0	7	6	0	2	1	7	5	9	1	5	6	0	8	6
0	5	4	7	7	4	3	8	8	0	4	5	6	1	2	7	1	4	2	8	7	4	1	9	3	8	4	9	7	9	3	1	8	6	0	6	9	7	2	4
7	1	0	4	8	9	6	7	5	2	6	9	5	5	1	5	2	7	3	2	2	9	4	2	1	5	5	1	4	5	8	5	4	9	7	6	4	7	2	3
6	3	3	8	3	5	2	4	4	7	8	2	3	7	4	3	2	9	4	7	5	7	4	8	5	2	9	1	8	6	7	4	4	4	1	9	5	6	4	1
6	5	4	4	5	0	6	4	6	3	6	5	1	4	6	7	3	2	1	8	6	5	1	0	2	2	5	1	6	2	7	7	9	3	0	0	3	9	3	1
8	7	3	5	8	7	5	1	0	1	3	3	8	7	5	4	7	9	0	3	8	4	5	7	6	7	9	7	2	1	3	5	7	4	1	3	0	1	4	1
0	1	6	9	6	1	0	8	3	7	3	2	9	9	7	6	9	6	8	7	3	3	1	0	5	1	4	9	3	5	8	9	6	6	1	0	2	1	6	8
2	4	1	8	8	4	3	7	9	3	9	1	2	2	0	2	6	8	3	4	4	1	8	4	2	0	9	0	6	5	0	7	6	3	4	3	1	3	1	8
8	0	6	4	5	4	7	0	7	2	8	8	1	5	5	8	5	8	1	1	7	8	0	4	9	3	1	1	1	9	8	5	4	8	1	1	4	3	8	8
6	4	0	1	7	3	2	0	6	5	3	2	2	1	1	8	6	8	9	4	4	7	3	7	1	4	5	9	6	3	0	0	5	8	2	1	3	1	3	
9	0	2	3	5	4	3	9	5	9	6	9	2	4	0	4	3	0	3	8	0	5	6	0	9	2	9	6	2	6	2	3	4	1	1	3	1	9	8	5

Результати виконання модифікованої нами коректурної проби представлені у табл. 7.

Таблиця 7

Результати виконання модифікованої коректурної проби  
Аматуні-Тонкононого

П. І. Б.	Кількість пропусків	
	ліва сторона	права сторона
С. С. Г.	4	0
Л. Ю.	1	0
Т. Є. В.	0	0
П. А. О.	1	0
Н. Г. М.	8	2
Я. О. Ф.	0	1
С. Я. Ю.	5	0
Т. Ю. Т.	1	3
К. Д. Т.	4	3
С. Є. В.	1	0
Г. А. М.	0	1
Г. О. Л.	3	4
С. Г. В.	1	0
С. М. В.	0	0
Ш. О. В.	0	1
С. К. О.	4	2
С. К.	4	0
Д. Л.	0	0
СУМА	37	17

Отримані результати стали для нас повною несподіванкою. Чому настільки чітко проглядається тенденція до покращення результатів виконання коректурної проби правою рукою (табл. 7)? Які нейропсихологічні механізми цього ефекту? Якщо маємо тут справу не з експериментальним артефактом, то яка природа отриманої закономірності?

Незрозумілим, на перший погляд, видається суттєве зменшення кількості пропущених цифр у правій половині поля зору. Для того, щоб сформулювати наукову гіпотезу стосовно причин виникнення відкритого нами ефекту покращення показника зорової уваги під впливом участі у виконанні проби пальців лівої руки нагадаємо вузлові моменти теорії функціональної асиметрії.

Термін функціональна асиметрія трактується як неоднорідність півкуль головного мозку в забезпеченні динамічної вибіркової нервово-психічної діяльності щодо функціонування мозкового субстрату. Мозок є центральною нервовою ланкою у структурі цілісного продукування вищих психічних процесів. Синтез лінгвістичної та образної інформації розглядають як складнообумовлений, високодиференційований процес, виділяючи фактори латералізації обробки різних класів стимулів. Психофізіологічні дослідження процесу мислення свідчать про домінантність зв'язку півкуль з семантичними, лінгвістичними функціями та просторовою уявою. Детермінація правою півкулею елементів наочно-образного мислення, лівою півкулею – вербального інтелекту підкріплюється інтегральною роботою півкуль, що розглядається як цілісний процес кодування та переробки інформації – абстрактно-категоріальної (вербально-логічної) та конкретної (наочно-образної). Експериментальні дані свідчать про відмінності між акустичним та семантико-синтетичним аналізом вербального матеріалу. Акустичний аналіз здійснюється білатерально, домінування лівої півкулі спостерігається при здійсненні семантико-синтетичного аналізу. Нейропсихологічні дані дають можливість говорити про самостійний характер згаданих способів переробки інформації правою та лівою півкулями. Експериментальні дослідження дають підстави стверджувати, що розвиток вербальних та невербальних зорово-просторових функцій детерміновано специфічними особливостями взаємодії структур головного мозку.

Складні форми просторової функції успішніше виконуються лівою півкулею, високі компенсаторні функції мозку дозволяють вирішувати право-півкульні завдання лівопівкульними стратегіями.

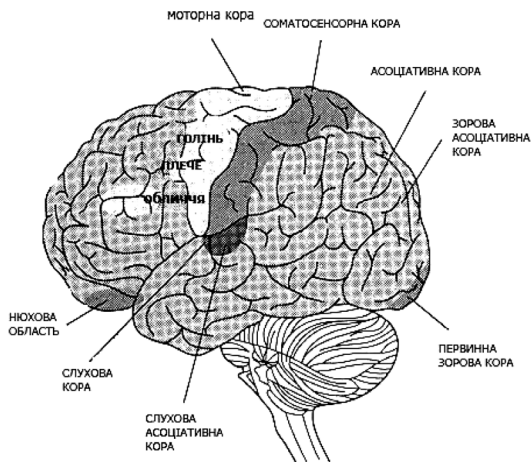


Рис. 1. Локалізація відділів кори головного мозку [2]

Теоретичною концепцією нейропсихологічного напрямку є теорія системної динамічної мозкової організації вищих психічних функцій розроблена Л. С. Виготським та О. Р. Лурія. Трактуючи дану концепцію – в реалізації психічних функцій приймає участь мозок у цілому (права та ліва півкулі), але інтегративне функціонування різних внутрішніх відділів має якісні характеристики щодо здійснення кожної вищої психічної функції. Специфічність якісних показників лівої та правої півкуль залежить від диференційованої участі різних мозкових структур у реалізації психічних функцій. Функціональна неоднорідність правої та лівої гемісфер не піддається сумніву. «Функціональна асиметрія мозку» є не що інше, як унікальна фізіологічно-біологічна особливість мозку людини. Функціональна асиметрія півкуль головного мозку має не глобальний, а парціальний характер.

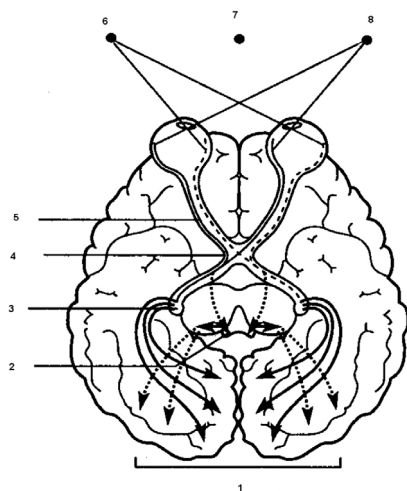
Реальна варіабельність асиметрій та їх комбінацій в нормі надто складна. Білатеральна асиметрія – такий тип асиметрії, при якому правий і лівий об'єкти подібні один до одного, але їх неможливо сумістити при переміщенні у просторі. Кожен з таких дзеркальних об'єктів має у собі риси, що відрізняють його від іншого дзеркального об'єкта тільки при порівнянні з цим іншим.

Типологія асиметрій має декілька основ для класифікації: міжпівкульну, коли домінує активність структур однієї півкулі, та функціональну – спеціалізацію кожної півкулі при виконанні окремої функції. За зовнішніми проявами розрізняють три види асиметрії: моторну, сенсорну та психічну. Моторна асиметрія проявляється у нерівномірній участі правої

і лівої половин тіла у рухах. Так, за ступенем включеності правої та лівої рук у діяльність розрізняють праворуких та ліворуких (правші та шувльги).

Під сенсорною асиметрією розуміють функціональну нерівність парних органів чуттів. Приміром, роль правого і лівого ока у біокулярному сприйнятті об'єктів різна. Провідне око першим налаштується на предмет, і його зоровий відбиток превалює над зображенням, що міститься у підлеглому оці. Схожі закономірності помічаємо і для вух. Оцінюючи домінування півкуль у сенсорній та моторній сферах, можна описати профіль функціональної сенсомоторної асиметрії, тобто визначити у людини провідну руку, ногу, око, вухо.

Психічна асиметрія обумовлена тим, що ліва півкуля контролює сенсорну і моторну сферу правої половини тіла, а права — аналогічні сфери лівої. Для слуху та зору півкульний контроль виглядає дещо складніше. Наприклад, інформація, яка потрапляє на назальну (ближчу до носа) і темпоральну (ближчу до скроні) половини сітківки ока, прямує до різних відділів мозку: від скроневої половини сітківки проєкції йдуть до тієї ж (іпсілатеральної) півкулі, від назальної — до протилежної (контралатеральної). Таким чином, сигнали з правих половин обох очей (ліве поле зору) прямують у праву півкулю, а із лівих половин (праве поле зору) — у ліву (рис. 2).



*Рис. 2. Схематичний вигляд системи зору:*

- 1 — зорова кора; 2-3 — латеральне колінчасте тіло; 4 — зорова хіазма;  
5 — зоровий нерв; 6 — ліве зорове поле; 7 — центр зорового поля;  
8 — праве зорове поле [2]*

Є ще одна можливість взаємовпливу для сенсорної та моторної систем. Вона обумовлена будовою сенсомоторного гомункулюса (рис. 3).

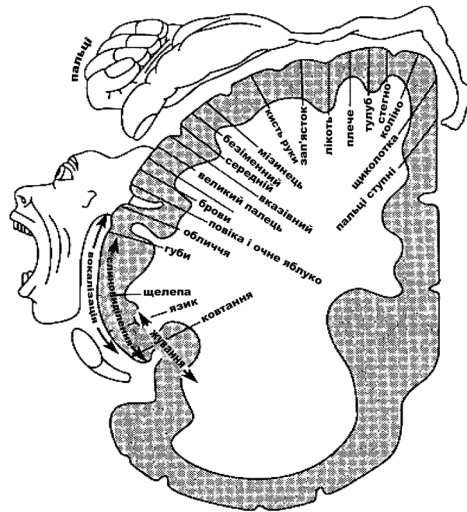


Рис. 3. Сенсомоторний гомункулюс [2]

На малюнку чітко видно, яку велику територію кори головного мозку займає представництво пальців рук. Бачимо також, що брови, повіки та очне яблуко безпосередньо межують з сенсомоторним представництвом пальців руки. Є підстави висловити припущення, що у нашому експерименті внаслідок включення у роботу пальців лівої руки відбувалася енергетична активація відповідних ділянок сенсомоторного гомункулюса правої півкулі мозку. Викликаний таким чином енергетичний збуджуючий вплив передавався на моторний апарат сенсорної системи правої ока, що й вплинуло на зміну ефективності зорової уваги.

Для перевірки висловленого припущення ми провели наступну серію досліджень, яка відрізнялася від попередніх тим, що під час виконання традиційної проби Аматауні-Тонкононого досліджувані тримали у лівій руці пружний поролоновий м'ячик, ритмічно стискаючи його. Частота стискань була сталою. Вона задавалася механічними властивостями м'яча. Результати виконання проби з м'ячиком у лівій руці представлено у табл. 8.

**Порівняльна таблиця результатів виконання проби Аматуні-Тонкононого у традиційному варіанті, та у випадку ритмічних стискувань поролонового м'ячика пальцями лівої руки**

П. І. Б.	Коректурна проба оцінки динамічної асиметрії зорової уваги (класичний варіант)		Коректурна проба оцінки динамічної асиметрії зорової уваги (зі стимуляцією тактильної системи лівої руки)	
	Кількість помилок		Кількість помилок	
	ліва сторона поля зору	права сторона поля зору	ліва сторона поля зору	права сторона поля зору
Б. Л. В.	4	0	-	-
Л. Ж. Ю.	0	0	1	0
Т. Ю. Т.	1	3	1	3
Н. Л. М.	5	4	8	2
С. С. Г.	2	1	4	0
С. Я. Ю.	0	1	0	1
П. А. О.	1	6	1	0
Л. Ю. В.	0	1	0	2
Л. О. Ф.	1	2	5	2
Т. Є. В.	1	2	0	0
С. М. В.	0	0	0	0
К. Д. Т.	13	15	4	3
П. Т. А.	0	0	—	—
Г. А. М.	1	1	0	0
Я. Н. В.	1	0	0	0
К. Н. В.	0	0	0	0
К. А.	0	0	1	0
Ч. Н. В.	0	0	0	1
Я. О. Ф.	0	1	0	1
С. Є. В.	0	1	1	0
Г. А. М.	2	0	0	1
Г. О. Л.	13	5	3	4
С. Г. В.	4	3	1	0
Ш. О. В.	1	2	0	1
С. К. О.	3	4	4	2
С. К.	0	3	4	0
Д. Л.	1	0	0	0
СУМА n=27	54	55	38	23

Як бачимо, спеціально організована активація пасивної у процесі письма тактильної системи лівої руки, дещо покращила показники зорової уваги у лівій частині поля зору. Відповідні показники для правої частини поля зору (зменшення кількості помилок) (55 помилок без стимуляції, 23 помилки зі стимуляцією) змінилися більш ніж на 50%.

### **Висновки:**

1. У результаті виникнення писемності парний апарат верхніх кінцівок було використано в асиметричному варіанті, що спричинило порушення симетричної білатеральної активаційної взаємодії тактильної та зорової систем.
2. Спеціально організована активація пасивної у процесі письма тактильної системи кінцівки (приміром, лівої у праворуких) дозволяє дещо покращити показники зорової уваги у лівому та значно покращити їх у правому полі зору.
3. Виявлений нами **ефект чинника енергетичної правопівкульної активації** (ефект ЧЕПА) атенційних функцій у процесі синергії зорової й тактильної сенсорних систем може мати широке застосування у різних сферах практичної психології.

### **1.7. Лазерно-голографічна парадигма і синергетика**

В останні роки, у значній мірі завдячуючи бурхливому розвитку голографії, яку започаткували Д. Габор, Ю. Лейт, Ю. Н. Денисюк, багатьма вітчизняними й іноземними авторами пропонується голографічна гіпотеза функціонування мозку, відповідно до якої способи обробки інформації в нервовій системі формально схожі на процеси відображення в голографічних системах. У той же час лазерно-голографічна парадигма стала важливою складовою синергетичного наукового світогляду [20].

Голографія (від грец. – весь, цілий) об'єднує всю сукупність інформації про об'єкт. Пропонуючи цей термін, винахідник оптичної голографії Д. Габор (1947 р.) хотів підкреслити той факт, що на голограмі фіксується повна інформація про світлову хвилю, відбиту від об'єкта (елементарні основи голографії викладені в роботі Ю. Й. Островського [17]).

Основною властивістю голограми є те, що інформація про кожну точку об'єкта розподіляється по всій голограмі й тим самим робить її стійкою до руйнування. Будь-яка мала частина голограми містить інформацію про всі ділянки в цілому. Ця обставина змусила дослідників згадати два закони Лешлі: закон дії маси й закон еквіпотенціальності. Сенс цих законів у тому, що видалення значних частин кори мозку не викликає істотних функціональних розладів. Незважаючи на те, що ще сам К. Лешлі [15], міркуючи про фізичний аналог виявлених закономірностей, указував на можливі механізми інтерференції хвиль збудження; розвиток його ідей почався тільки з появою голографії.

Такі дослідники, як Вестлейк, Прібрам, Кірв'яліс і Ванагас та ін., спираючись на теорію голографії, приступили до пошуків голографічних хвильових процесів у мозку [1-19].



На підставі проведених досліджень виділені наступні складові психофізіологічної основи голографічного підходу:

1. Збереження психічних функцій вразі втрати частини мозку;
2. Делюкалізація інформації в пам'яті мозку;
3. Наявність специфічної структури рецептивних полів у корі мозку, розподіл збудження й гальмування, які підкоряються тим же математичним законам, що описують структуру голограми хвильового поля;
4. Відсутність розладу поведінки при частковому перетасуванні енграм пам'яті (досліди з перемішування клітинних мас кори мозку саламандри);
5. Використання зоровою системою при обробці просторових структур сигналів дискретних просторових перетворень Фур'є.

У наш час основні роботи в рамках голографічного підходу ведуться як у напрямку пошуку квазіголографічних перетворень інформації в зоровому аналізаторі за допомогою інтегральних просторових перетворень Фур'є, так і в напрямку застосування ідей голографії для пояснення механізму пам'яті.

Тут хотілось би наголосити на темі «лазерно-голографічної парадигми», розглядаючи її як нове комунікативне середовище, у якому відкривається синергетичний зв'язок психічного, почуттєвого, ментального, тілесного, матеріального як підсистем, що утягують у процеси самоорганізації, у сукупності яких властиво й реалізується людська присутність у цьому мінливому світі, людське буття, що стає у ньому, наша взаємодія із собою й іншими, взаємодія, частиною якого є й наша пізнавальна діяльність [20].

Місце голографічної парадигми в системі міждисциплінарних комунікацій, його хронотоп задається тим, що ще називають синергетичною парадигмою. Це якісно нове проблемне поле, що виникає в контексті осмислення лазера як інструмента пізнання, осмислення й ініціювання процесів самоорганізації в середовищах різних по своєму «субстратному» складу, але подібних у їхньому поведженні «поблизу місць нестабільності» [20].

За твердженням фізика Л. Грехема, який був колегою й соратником батька синергетики Г. Хакена [21], заслуга останнього полягає в доведенні того, що лазер є не тільки важливим технологічним інструментом, але й сам по собі представляє найцікавішу фізичну систему. Лазери займають дуже цікаву позицію між квантовим і класичним світом, і теорія Г. Хакена пояснює, як можуть бути пов'язані між собою ці світи. Лазер можна розглядати як перехрестя між класичною й квантовою фізикою, між рівноважними й нерівноважними феноменами, між фазовими переходами й самоорганізацією, а так само між регулярною й хаотичною динамікою. У той же час — це система, що ми її розуміємо як на мікроскопічному квантово-механічному рівні, так і на макроскопічному класичному. Це стійка основа для вивчення загальних концепцій нерівноважної динаміки.

Ще К. Прибрам [19] на підставі нейропсихологічних досліджень дійшов висновку про голографічну й структурну організацію нервової системи. Можливість голографічного процесу в нервовому субстраті обґрунтовується тим [2], що коливання біопотенціалу багато в чому відповідає вимогам принципу Гюйгенса-Френеля й відповідного йому перетворення Фур'є. У цілому ряді робіт [7-15] пропонується пояснення можливої відповідності або ізоморфізму простору станів голографічного процесу із простором станів процесів нервового кодування. Голографічний підхід обговорюється в цих роботах у плані розвитку сформульованих раніше [15] хвильових інтерференційних теорій функціонування мозку. Пропонуються способи експериментальної перевірки запропонованого підходу. Таким чином, голограма, що спочатку була використана як метафора або аналогія для пояснення деяких сторін порушень діяльності нервової системи, стала точною моделлю нормальних форм її роботи.

Як вважають Б. Зіман й О. Боюнеман [10], валідність методу голографії полягає в тому, що зберігання інформації в голограмі не носить локального характеру; видалення частини голограми приводить лише до деякого розмазування образу. Аналогічним чином пам'ять про окремі подразнення, очевидно, не специфічна для тих або інших відділів кори. Більше того, голографічна система «асоціативна» у тому розумінні, що якщо в пам'яті зберігається образ  $P$ , то відображення образу  $P'$ , що становить частину  $P$ , дає «тіньовий образ» усього  $P$ . Це є однією із причин того, що процес кодування, здійснюваний корою головного мозку, повинен відбуватися виходячи не з «прототипів» або «топографічних уявлень» і специфічних сигналів, а на складних образах голограм Д. Габора [4].

У результаті пошуку найбільш адекватної функціональної нейронної організації зорових структур нової кори мозку в аспекті сприйняття форми зображення [13] вважають найбільш перспективне дослідження «нелокальних» детекторів, особливо тих, які відповідальні за голографічні перетворення зображення. Дослідженнями В.Д. Глезера [7] встановлено, що ряд послідовних перетворень зорової інформації приводить до переходу від детального опису зображень на рівні сітківки й зовнішнього колінчатого тіла до голографічного розподіленого опису на рівні зорової кори.

Те, що зорове сприйняття може продуктивно досліджуватися, виходячи із голографічних принципів, підтверджується також експериментом А.Д. Логвиненка й Г.Я. Меньшикової [16]. Ними було проведено дослідження, у якому вивчалася залежність успішності впізнання людських облич від ширини спектра зображення (за спектр зображення був прийнятий Фур'є-образ). Встановлено, що інформаційний спектр зображення істотно відрізняється від енергетичного спектра зображення, що уможливило використати поняття інформаційного спектра для характеристики суб'єктивної інформативності зображення.

С.Н. Брайнес, А.І. Суслов [3] доводять, що голографічна теорія дозволяє не тільки знайти мову для опису локалізованих кодів мозку, але й показати існування діалектичної єдності локалізації й делокалізації функцій мозку й енграм його пам'яті. У той же час, використання механізму голографії в проблемі пам'яті в тому вигляді, у якому він відомий фізикам, має, за твердженням Ю. А. Воронова [6], цінність, порівнянну із цінністю судження Сократа про пам'ять як запису в мозку подій, на зразок записів на воскових дощечках. Інша справа цінність принципу. Принцип голографії важливий у тому розумінні, що в корі головного мозку під час надходження нервових сигналів виникає ситуація, аналогічна умовам формування голограми. Так, наприклад, якщо голограму розбити, то з кожного шматочка можна одержати зображення об'єкта, хоча й в ослабленому вигляді. Щось подібне спостерігається й у випадку ушкодження деяких ділянок мозку, коли ми відзначаємо ознаки його еквіпотенційності [1]. Однак відразу після ушкодження мозку або екстрених функціональних вимикань окремих частин мозку цілісна його діяльність порушується й, як впливає із численних спостережень, настає тимчасовий розлад пам'яті. Отже, нейроголограма, на відміну від оптичної голограми, являє собою комплекс залежних один від одного інтегрованих елементів, що в голографічній моделі пам'яті виступають як специфічні гіпотетичні «одиниці пам'яті» — мнемони — морфологічно цілісні ансамблі нейронів і гліонів [12].

Виятковий інтерес [11] має питання про те, чи не переважає «голографічний» тип у роботі нервової тканини правої півкулі на відміну від лівої. Це відповідало б положенню про відбиття в роботі цієї півкулі рис, характерних для центральної нервової системи до появи мови. Голографічний принцип функціонування правої півкулі одержав підтвердження при вивченні психічних особливостей у хворих з пухлинами лівої і правої лобних часток. Було висвітлено, що масивні враження правої півкулі не ведуть до розпаду цілісності образу, а тільки погіршують чіткість його сприйняття, що побічно свідчить на користь розподіленого запису інформації в цій півкулі, аналогічної тій, яка має місце в голографічних системах.

Така загальна характеристика продуктивності голографічного підходу на шляху розшифровки нейродинамічного коду психічних явищ. Підсумком використання ідеї голографії в психофізіології є оформлення оригінального напрямку, що по-новому трактує деякі загальні принципи організації роботи головного мозку на основі новітніх досягнень оптичної фізики. Зародившись на межі психології, нейрофізіології й фізики, голографічний підхід озброює сучасну науку про мозок принципово новим поглядом на фундаментальні властивості мозку, на проблему єдності пам'яті й сприйняття, дозволяє пояснити фантастичну здатність людини до ефективного зберігання в довгостроковій пам'яті великої кількості інформації, що робить майже зрозумілим миттєвий процес упізнання тощо. Варто зауважити, що ілюзії, галюцинації,

а також багато інших випадків неадекватного сприйняття в цей час не можуть бути пояснені без залучень ідей нейрологографії.

У цьому сенсі «голографічна парадигма» зовсім не знаменує собою якусь нову наукову революцію з усіма її комунікативними розривами й не співмірністю старих і нових понять. Голографічна парадигма або «парадигма лазера», навпаки, усвідомлюється як засіб усунення, «зализування» цих розривів. «Парадигма лазера», якщо скористатися терміном Маслоу, «даоістична». Парадигма — це комунікативне середовище, мовний комунікативний простір, у яке занурено наукове співтовариство, «підвішене», як любив говорити Н. Бор, таким чином, що ми не знаємо, де «верх» і де «низ» у цьому просторі. Цей вислів Н. Бора, ми можемо інтерпретувати в цьому випадку як полемічно спрямований проти пріоритету логіко-епістемологічних просторів класичної науки й філософії епохи Канта на користь мережній епістемології — науки квантово-релятивістської ери; ери, коли на зміну теоретико-множинному обґрунтуванню прийшло теоретико-категоріальне [20].

Звичайно, зміна однієї класичної парадигми монологічного знання на іншу для вченого, який роками вживався в неї, рівнозначна зміні місця його перебування, зміні обжитої ним наукової ніші.

З цього погляду, лазерна парадигма в якості, що породжує синергетичну онтологію й претендує на відновлення комунікативної зв'язаності парадигм-просторів колишнього комунікативного досвіду пізнання, безсумнівно створює якісно нове активне середовище комунікації, що вбудовує дослідників в деякий узагальнений надпростір або гіперпростір, а тому було б доречно говорити про гіперпарадигму, гіперпростір тощо. В цьому просторі синергетика перевіщує древній принцип «Людин — міра всіх речей».

Але тоді, можливо, світ нами відкривається? Або нам відкривається? Однозначної відповіді, на сформульоване питання таким чином, не існує. Синергетичне пізнання, узятє з контексту історії природознавства нового часу, — це й постквантове пізнання. А після квантової механіки говорити про відкриття будь-чого взагалі, без посилян на спостерігача, його місце й на ті засоби-прилади, за допомогою яких він реалізує саме спостереження, так й ще не обмовляючись при цьому, що саме відкриває це спостережувані, створеним самим процесом спостереження — значить бути в полоні реліктової мови доквантової епохи. Не вдаючись до подробиць епістемологічного сюжету спостерігач-спостережуване у квантовій фізиці, обмежимося декларацією, що в синергетичнім світі немає незмінного спостерігача; спостерігач стає, виникає в складноорганізованому потоці актів комунікації, комунікативних подій. У цьому світі питання «Що є об'єктом пізнання?» стає безглуздим. Ніякого об'єкта пізнання немає. Знати — значить уміти поводитися адекватним чином у ситуаціях, пов'язаних

з індивідуальними актами або дооперативними взаємодіями. Цю думку можна висловити трохи інакше, користуючись метафорою лазера як комунікативним пізнавальним засобом. Наш «епістемологічний лазер» висвітлює своїм високоупорядкованим, когерентним світлом не все навколо в «незалежно від нас існуючому Всесвіті», а селективно виділяє якусь кооперативно взаємодіючу область зі складною «топологією вирізання й склеювання», іменовану реальністю й описувану у відповідній мові таким чином, що б цей опис могло б бути відтворено й стійко комуніковано «іншому». Але поки лазер виступає для нас лише як інструмент, хоча й з досить незвичайними властивостями. Зробити крок вперед в осмисленні лазерної парадигми може допомогти звернення до поки що малоосвоєної спадщини Д. Бома, який віддав у свій час багато сил спробам вибудувати ту нову онтологію світу, ту нову реальність, що «ховається» за лаштунками операціонально представленого математичного формалізму квантової механіки. Щоб наочніше представити концепцію квантово-механічної цілісності і її відмінність від цілісності, передбачуваної класично орієнтованим пізнанням, починаючи з епохи Галілея й аж до Ейнштейна, Д. Бом увів уявлення про дві інструментально породжені парадигми наукового пізнання: так звану парадигму лінзи й парадигму голограми (або голографічну парадигму) [20].

Ця інновація не була належним чином оцінена філософами й методологами науки. Тим часом, Д. Бом, розрізняючи названі парадигми, зробив далекою спробу урахувати гносеологічні уроки квантової механіки, інтегрально представлені у вигляді принципу цілісності форм мови, способів спостереження, інструментального контексту й теоретичного розуміння в історичній еволюції науки Нового часу. Це була спроба побудувати своєрідну «квантову герменевтику» мови й приладу в ситуації, коли спостерігач, в принципі, не має прямого й безпосереднього доступу до світу квантових явищ і процесів. Вихідним пунктом його міркувань була лінза як прилад й інструмент пізнання, який у свою чергу породив когерентний йому патерн мислення, особливості якого дотепер, незважаючи на величезне число досліджень філософів й істориків науки не повністю усвідомлені. Це, очевидно, обумовлено так само й тією обставиною, що сам «лінзовий тип мислення» багато в чому домінує й на метарівні розгляду самої науки. Досить тривіально, що лінза є інструмент формування образу реальності у формі предметів, де кожна точка оригіналу з високим ступенем точності відповідає точці образу. Це постулат геометричної оптики (і хвильовий у її геометричному наближенні).

Але не настільки тривіально, однак, що завдяки своєму «поточковому відображенню» як базової гносеологічної моделі переносу інформації від досліджуваного об'єкта до його суб'єкта-спостерігача, який пізнає, лінза у величезному ступені підсилює процес «межового» усвідомлення нами різних частин об'єкта як окремих і відмежованих один від одного патернів

і відносин між цими частинами, тим самим, істотно утруднюючи й / або спотворюючи сприйняття цілого. Ця обставина підсилює схильність мислити в термінах класичного порядку аналізу й синтезу, поширюючи цей спосіб мислення далеко за межі його застосування.

Але вже теорія відносності, а потім, більшою мірою, квантова механіка стали виявляти обмеженість цілісності синтезу образів лінзового мислення. Усе більше стала заявляти про себе онтологія цілісності іншої, немеханічної, але й неорганічної природи світобудови, опис якої неможливо представити мовою, що була би когерентною інструментальному контексту класичного лінзового порядку, аналізу і синтезу точкових елементів, як добре знаних певних частин цілісного образу.

Але тоді виникає природне запитання: а що може дати нам безпосереднє уявлення про той інструментальний контекст, у рамках якого квантова цілісність могла б бути представлена самоузгодженим чином.

Таке інтуїтивне уявлення виникає, якщо ми звернемося до голограми як інструмента для запису «цілого». Що таке квантово-голографічна парадигма за Д. Бомом, стає зрозуміліше з наступного короткого опису функціональної схеми того інструментального контексту, у якому вона самовизначається. Ця схема така. Промінь лазера падає на напівпрозоре дзеркало, розщеплюючись при цьому на два промені. Одна частина безпосередньо потрапляє на фотопластинку, інша — після відбиття деякою цілісною структурою-оригіналом. У підсумку на фотопластинці записується так званий інтерференційний патерн — складний і тонкий візерунок відбитих подій, закарбований образ-патерн оригіналу, що співвідноситься із ним уже не поточно, як у лінзі, а більш складним чином. Ця відповідність або співвіднесення виявляється тільки при висвітленні голограми лазерним світлом. При цьому відтворюється хвильовий фронт, подібний до форми хвильового фронту, що йде від вихідної цілісної структури, і ми можемо в деякому діапазоні можливих перспектив (точок зору) бачити вихідну цілісну структуру в тривимірному її представленні. Ми будемо бачити її й у тому випадку, якщо освітити лазерним світлом тільки частину фотопластинки. Інтерференційний візерунок навіть у досить невеликій області фотопластинки має відношення до всієї її цілісної структури, а кожна частина оригіналу має відношення до всього візерунка на фотопластинці.

Так ми приходимо до уявлення про лазерно-голографічну парадигму як парадигму синергетичну, де по частині може самоорганізуватися немеханічне динамічне ціле. Ми приходимо до образу світу, що має свою голографічну пам'ять світу, що самоорганізується у вигляді своєрідної суперголограми, інформацію з якої ми можемо отримати за допомогою джерела когерентного лазерного світла, зайнявши при цьому сполучену з оригіналом пізнавальну позицію «спостерігача-учасника», для того, щоб можна було побачити «фантомний образ-зображення», практично тотожний самому оригіналу.

## 1.8. Забезпечення захисту та збереження нейропсихологічної інформації

Закон України «Про інформацію» дає наступне визначення останньої: «Інформація — будь-які відомості та / або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді». Закон визначає загальні правові основи реалізації права кожного на інформацію в усіх сферах життя як можливості вільно створювати, збирати, одержувати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір. У статті 14 Закону «Класифікація інформації та її види» зазначено, що основними способами фіксації інформації є:

- рукописний — інформація фіксується на матеріальному носіїві від руки, шляхом машинопису (за допомогою друкарської машинки) або ЕОМ (за допомогою принтера);
- друкований — інформація фіксується на папері поліграфічним чи іншим способом (набірним, копіювально-розмножувальною технікою, засобами друку ЕОМ тощо);
- механічний — інформація фіксується механічною системою звукозапису (фотографічною, шоринофонною, грамофонною) на фонографічних валках, фотографічній плівці, металевих дисках;
- магнітний — інформація фіксується за допомогою магнітної системи звукозапису на магнітних плівках, дискетах для ЕОМ, відеокасетах тощо;
- фотографічний — інформація фіксується за допомогою кінематографічної чи фотографічної техніки на носіях з плівкою, скляною чи паперовою основою;
- оптичний — інформація фіксується на компакт-дисках, фотодокументах з оптичним записом, постійно запам'ятовуючим пристроєм;
- лазерний — фіксування і зчитування інформації на оптичних дисках, CD-ROM, компакт-дисках, голограмах здійснюється шляхом дії лазерного променя;
- електронний — інформація фіксується у вигляді електронних даних (включаючи обов'язкові реквізити), що відображаються електронними засобами або на папері у формі, придатній для приймання його змісту людиною (електронна книга, електронний журнал, диск тощо).

Ми пропонуємо доповнити статтю 14 частиною 9 наступного змісту «нейропсихологічний — інформація фіксується нервовою системою людини на всіх рівнях її організації (неграми, нейрони, синапси, сенсомоторні поля, ансамблі тощо) у вигляді, придатному для відтворення (пригадування) та передачі у процесі праці, творчості, спілкування тощо».

Таке доповнення може бути обґрунтовано наступним чином. **Пам'ять** — це психічний процес, що забезпечує закріплення, збереження і наступне

відтворення людиною її досвіду. За допомогою пам'яті людина накопичує інформацію про закономірності навколишнього світу, свої враження про нього. Пам'ять лежить в основі надбання і використання людиною знань, навичок і умінь. За допомогою пам'яті людина інтегрує минуле, сьогодення і майбутнє.

У цілому в системі управління і регуляції пам'яті в головному мозку виділяються *два рівні регуляції*: 1) неспецифічний (загальномозковий) — бере участь у забезпеченні практично всіх видів пам'яті і включає ретикулярну формуцію, гіпоталамус, неспецифічний таламус, гіпокамп і лобну кору; 2) модально-специфічний (локальний) забезпечується діяльністю аналізаторних систем, головним чином на рівні первинних і асоціативних зон кори.

Враховуючи лазерно-голографічну парадигму збереження інформації у ЦНС та її синергетичний контекст, вважаємо за доцільне внести зміни до двох Законів України: Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про наукову та науково-технічну експертизу»:

Таблиця 9

Зміст положення (норми) закону	Запропонований зміст	Зміст відповідного положення (норми) закону
<b>Закон України «Про інформацію»</b>		
<b>Преамбула Закону:</b> Цей Закон визначає межі та спосіб державного регулювання щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення інформації, її охорони та захисту.	До преамбули Закону додати: <b>науково-психологічної експертизи.</b>	Цей Закон визначає межі та спосіб державного регулювання щодо створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення інформації, її <b>науково-психологічної експертизи</b> , охорони та захисту.
<b>Стаття 1.</b> Визначення термінів		
<b>Стаття 2.</b> Мета і завдання Закону 1. Закон визначає загальні правові основи реалізації права кожного на інформацію в усіх сферах життя як можливості вільно створювати, збирати, одержувати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір та обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування, надавати доступ до офіційної інформації, визначає систему інформації та режим доступу до неї, джерела інформації, права та обов'язки	У статті 2 після слів <i>забезпечує</i> додати: <b>науково-психологічну експертизу.</b>	1. Закон визначає загальні правові основи реалізації права кожного на інформацію в усіх сферах життя як можливості вільно створювати, збирати, одержувати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір та обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування, надавати доступ до офіційної інформації, визначає систему інформації та режим доступу до неї, джерела інформації, права та обов'язки учасників інформаційних відносин та <b>забезпечує науково-психологічну</b>



учасників інформаційних відносин та забезпечує охорону та захист інформації.		<b>експертизу</b> , охорону та захист інформації.
<p><b>Стаття 3.</b> Державна інформаційна політика</p> <p>1. Основним принципом діяльності держави в інформаційній сфері є забезпечення:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>— свободи вираження поглядів і переконань;</li> <li>— відкритості, доступності інформації та свободи обмінюватися нею;</li> <li>— достовірності, повноти та точності інформації;</li> <li>— законності створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення інформації;</li> <li>— своєчасності надання інформації за запитом;</li> </ul> <p>охорони та захисту інформації;</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>— захищеності особи від втручання в її особисте та сімейне життя;</li> <li>інформаційної безпеки України.</li> </ul> <p>2. Головними напрямками державної інформаційної політики є:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>— забезпечення доступу кожного до інформації;</li> <li>— забезпечення рівних можливостей всіх суб'єктів інформаційних відносин;</li> <li>— створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства;</li> <li>— забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень;</li> <li>— створення інформаційних систем і мереж інформації;</li> <li>— постійне оновлення, збагачення та зберігання національних інформаційних ресурсів;</li> <li>— забезпечення інформаційної безпеки України;</li> <li>— формування позитивного іміджу держави;</li> <li>— сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та</li> </ul>	<p>Після абзацу у п. 2 статті 3:</p> <p>2. Головними напрямками державної інформаційної політики є:</p> <p>забезпечення доступу кожного до інформації;</p> <p>забезпечення рівних можливостей всіх суб'єктів інформаційних відносин;</p> <p>створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства;</p> <p>забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень;</p> <p>додати:</p> <p><b>забезпечення науково-психологічної експертизи достовірності, повноти та точності інформації.</b></p>	<p><b>Стаття 3.</b> Державна інформаційна політика</p> <p>1. Основним принципом діяльності держави в інформаційній сфері є забезпечення:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>— свободи вираження поглядів і переконань;</li> <li>— відкритості, доступності інформації та свободи обмінюватися нею;</li> <li>— достовірності, повноти та точності інформації;</li> <li>— законності створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення інформації;</li> <li>— своєчасності надання інформації за запитом;</li> </ul> <p>охорони та захисту інформації;</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>— захищеності особи від втручання в її особисте та сімейне життя;</li> <li>інформаційної безпеки України.</li> </ul> <p>2. Головними напрямками державної інформаційної політики є:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>— забезпечення доступу кожного до інформації;</li> <li>— забезпечення рівних можливостей всіх суб'єктів інформаційних відносин;</li> <li>— створення умов для формування в Україні інформаційного суспільства;</li> <li>забезпечення відкритості та прозорості діяльності суб'єктів владних повноважень;</li> <li>— <b>забезпечення науково-психологічної експертизи достовірності, повноти та точності інформації;</b></li> <li>— створення інформаційних систем і мереж інформації;</li> <li>— постійне оновлення, збагачення та зберігання національних інформаційних ресурсів;</li> <li>— забезпечення інформаційної безпеки України;</li> </ul>

<p>входження України в світовий інформаційний простір.</p> <p>3. Для забезпечення успішного функціонування і розвитку інформаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем в Україні здійснюються фундаментальні та прикладні наукові дослідження в інформаційній сфері.</p> <p>З цією метою створюються наукові установи, науково-виробничі підрозділи, об'єднання, асоціації, центри нових інформаційних технологій та інші формування, в тому числі за участю зарубіжних партнерів.</p>		<p>— формування позитивного іміджу держави;</p> <p>— сприяння міжнародній співпраці в інформаційній сфері та входження України в світовий інформаційний простір.</p> <p>3. Для забезпечення успішного функціонування і розвитку інформаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем в Україні здійснюються фундаментальні та прикладні наукові дослідження в інформаційній сфері.</p> <p>З цією метою створюються наукові установи, науково-виробничі підрозділи, об'єднання, асоціації, центри нових інформаційних технологій та інші формування, в тому числі за участю зарубіжних партнерів.</p>
<p><b>Стаття 8.</b> Обов'язки суб'єктів інформаційних відносин.</p> <p>1. Суб'єкти інформаційних відносин зобов'язані:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>— поважати інформаційні права інших суб'єктів інформаційних відносин;</li> <li>— використовувати інформацію згідно з законом або договором (угодою);</li> <li>— забезпечувати доступ до інформації усім запитувачам на умовах, передбачених законом або угодою;</li> <li>— зберігати інформацію в належному стані протягом встановленого терміну та надавати іншим суб'єктам інформаційних відносин у передбаченому законом порядку;</li> <li>— компенсувати шкоду, заподіяну при порушенні законодавства про інформацію.</li> </ul>	<p>У статті 8, в останньому абзаці, після слова <i>шкоду</i> додати: <b>в тому числі і моральну.</b></p>	<p><b>Стаття 8.</b> Обов'язки суб'єктів інформаційних відносин.</p> <p>2. Суб'єкти інформаційних відносин зобов'язані:</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>— поважати інформаційні права інших суб'єктів інформаційних відносин;</li> <li>— використовувати інформацію згідно з законом або договором (угодою);</li> <li>— забезпечувати доступ до інформації усім запитувачам на умовах, передбачених законом або угодою;</li> <li>— зберігати інформацію в належному стані протягом встановленого терміну та надавати іншим суб'єктам інформаційних відносин у передбаченому законом порядку;</li> <li>— компенсувати шкоду, <b>в тому числі і моральну</b>, заподіяну при порушенні законодавства про інформацію.</li> </ul>
<p><b>Закон України «Про наукову та науково-технічну експертизу»</b></p>		
<p><b>Стаття 5.</b> Об'єкти наукової та науково-технічної експертизи</p> <p>Об'єктами наукової та науково-технічної експертизи можуть бути:</p>	<p>Після абзацу: проекти, програми, пропозиції різного рівня,</p>	<p><b>Стаття 5.</b> Об'єкти наукової та науково-технічної експертизи</p> <p>Об'єктами наукової та науково-технічної експертизи можуть бути:</p>

— діючі об'єкти техніки (в тому числі військової) та промисловості, споруди, природні об'єкти тощо, стосовно яких виникає потреба отримати науково обгрунтовані експертні висновки;

— проекти, програми, пропозиції різного рівня, щодо яких необхідно провести науково обгрунтований аналіз і дати висновок про доцільність їх прийняття, впровадження, подальшого використання тощо. Обов'язковий науковий і науково-технічний експертизі підлягають:

— державні цільові наукові і науково-технічні програми (Абзац другий частини другої статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3421-ІУ (3421-15) від 09.02.2006);

— міждержавні наукові і науково-технічні програми, що реалізуються на підставі міжнародних договорів України в межах її території;

— галузеві і міжгалузеві програми у сфері наукової і науково-технічної діяльності;

— інноваційні програми та проекти державного значення. З ініціативи організації та установ, до компетенції яких належить вирішення відповідних питань, експертизі підлягають:

— окремі науково-технічні проекти;

— науково-технічна продукція;

— науково-дослідні роботи (фундаментальні та прикладні дослідження) в усіх галузях наукової діяльності;

— дослідно-конструкторські роботи (комплекс робіт, що виконуються на основі технічних завдань з метою розроблення дослідно-конструкторської документації);

щодо яких необхідно провести науково обгрунтований аналіз і дати висновок про доцільність їх прийняття, впровадження, подальшого використання тощо.

Додати абзац такого змісту:

**інформація (створена, зібрана, одержана, збережена, використана, поширена), яка відображає стан, властивості, якості, ознаки суб'єктів інформаційних відносин (фізичних та юридичних осіб, об'єднань громадян, релігійних організацій, суб'єктів владних повноважень) і об'єктів (предметів, технологій, засобів, ресурсів (у тому числі людських) тощо), фактів, подій, явищ і процесів у суспільстві, державі і навколишньому середовищі, щодо яких виникла потреба отримати науково обгрунтовані експертні висновки.**

— діючі об'єкти техніки (в тому числі військової) та промисловості, споруди, природні об'єкти тощо, стосовно яких виникає потреба отримати науково обгрунтовані експертні висновки;

— проекти, програми, пропозиції різного рівня, щодо яких необхідно провести науково обгрунтований аналіз і дати висновок про доцільність їх прийняття, впровадження, подальшого використання тощо;

— **інформація (створена, зібрана, одержана, збережена, використана, поширена), яка відображає стан, властивості, якості, ознаки суб'єктів інформаційних відносин (фізичних та юридичних осіб, об'єднань громадян, релігійних організацій, суб'єктів владних повноважень) і об'єктів (предметів, технологій, засобів, ресурсів (у тому числі людських) тощо), фактів, подій, явищ і процесів у суспільстві, державі і навколишньому середовищі, щодо яких виникла потреба отримати науково обгрунтовані експертні висновки.** Обов'язковий науковий і науково-технічний експертизі підлягають:

— державні цільові наукові і науково-технічні програми (Абзац другий частини другої статті 5 із змінами, внесеними згідно із Законом № 3421-ІУ (3421-15) від 09.02.2006);

— міждержавні наукові і науково-технічні програми, що реалізуються на підставі міжнародних договорів України в межах її території;

— галузеві і міжгалузеві програми у сфері наукової і науково-технічної діяльності;

— інноваційні програми та проекти державного значення.

— наукові праці у вигляді спеціально підготовлених рукописів, наукових доповідей, опублікованих монографій чи посібників;

— процес впровадження результатів наукових досліджень і розробок, інші види наукової та науково-технічної діяльності, що сприяють прискоренню науково-технічного прогресу;

— дисертаційні дослідження, науково-технічна документація на раціоналізаторські пропозиції, винаходи;

— права на об'єкти інтелектуальної власності, включаючи їх вартісну оцінку (Частина третю статті 5 доповнено абзацом дев'ятим згідно із Законом № 1069-ХІУ (1069-14) від 21.09.99);

— ефективність науково-технічних та інноваційних проектів (Частина третю статті 5 доповнено абзацом десятим згідно із Законом № 1069-ХІУ (1069-14) від 21.09.99);

— інші об'єкти наукової і науково-технічної діяльності, щодо яких виникає потреба у проведенні експертизи, отриманні науково обґрунтованих експертних висновків (Абзац одинадцятий частини третьої статті 5 в редакції Закону № 1069-ХІУ (1069-14) від 21.09.99).

З ініціативи організацій та установ, до компетенції яких належить вирішення відповідних питань, експертизі підлягають:

— окремі науково-технічні проекти;

— науково-технічна продукція;

— науково-дослідні роботи (фундаментальні та прикладні дослідження) в усіх галузях наукової діяльності;

— дослідно-конструкторські роботи (комплекс робіт, що виконуються на основі технічних завдань з метою розроблення дослідно-конструкторської документації);

— наукові праці у вигляді спеціально підготовлених рукописів, наукових доповідей, опублікованих монографій чи посібників;

— процес впровадження результатів наукових досліджень і розробок, інші види наукової та науково-технічної діяльності, що сприяють прискоренню науково-технічного прогресу;

— дисертаційні дослідження, науково-технічна документація на раціоналізаторські пропозиції, винаходи;

— права на об'єкти інтелектуальної власності, включаючи їх вартісну оцінку (Частина третю статті 5 доповнено абзацом дев'ятим згідно із Законом № 1069-ХІУ (1069-14) від 21.09.99);

— ефективність науково-технічних та інноваційних проектів (Частина третю статті 5 доповнено абзацом десятим згідно із Законом № 1069-ХІУ (1069-14) від 21.09.99);

— інші об'єкти наукової і науково-технічної діяльності, щодо яких виникає потреба у проведенні експертизи, отриманні науково обґрунтованих експертних висновків

Але вищенаведені у якості ілюстрації і багато інших теорій і гіпотез щодо механізмів пам'яті, так поки ще залишаються у ранзі теорій, оскільки на сьогоднішній день фізіологічні і психофізіологічні механізми пам'яті достовірно не виявлені.

### Література до 1.1

1. Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве / сост. и отв. ред. В. А. Кошчик. — М. : Прогресс-Традиция, 2002. — 496 с.
2. Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности / сост. и отв. ред. О. Н. Астафьева. — М. : Прогресс-Традиция, 2003. — 584 с.
3. Хакен Г. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу / Г. Хакен, М. Хакен-Кроль. — М. : Институт компьютерных исследований, 2002. — 272 с.

### Література до 1.2

1. Синергетическая парадигма. Синергетика образования / отв. ред. В.Г. Буданов. — М. : Прогресс-Традиция, 2007. — 592 с.
2. Культурний контекст соціальної самоорганізації : зб. наук. пр. — К. : Київський університет, 2006. — 312 с.
3. Идея системности в современной психологии / отв. ред. В.А. Барabanщиков. — М. : Институт психологии РАН, 2005. — 496 с.
4. Проблеми теорії ментальності / НАНУ. Ін-т філософії; відп. ред. М.В. Попович. — К. : Наукова думка, 2006. — 404 с.
5. Ершова-Бабенко И. В. Психосинергетические стратегии человеческой деятельности / И. В. Ершова-Бабенко. — Вінниця : Нова книга, 2005. — 356 с.
6. Чепа М.-Л. А. Синергетичні моделі управління саморозвитком людини / М.-Л. А. Чепа // Актуальні проблеми психології. — К., 2001. — Т. I, ч. I. — С. 104-110.
7. Чепа М.-Л. А. Застосування психосинергетики для проектування закономірностей розвитку людини / М.-Л. А. Чепа // Соціальні технології : актуальні проблеми теорії і практики / Міжвузівський збірник наукових праць. — Одеса, 2002. — Вип.19. — С. 128-131.
8. Чепа М.-Л. А. Психосинергетичні чинники безпечного розвитку та саморозвитку людини / М.-Л. А. Чепа // Освіта як фактор національної безпеки : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції 20 грудня 2002 року. — К., 2003. — С. 361-370.
9. Чепа М.-Л. А. Самореалізація людської самості : віковий аспект / М.-Л. А. Чепа // Людина у світі духовної культури : матеріали Міжнародної наукової конференції 17.05-18.05.2002. — К., 2002. — С. 50-52.
10. Чепа М.-Л. А. Психосинергетичні моделі розвитку людини / М.-Л. А. Чепа // Психологічні проблеми суспільства епохи трансформації : матеріали українсько-польської конференції. Львів, 19-21 вересня 2003 року. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. — С. 78-79.

### Література до 1.3

1. Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве / сост. и отв. ред. В. А. Кошчик. — М. : Прогресс-Традиция, 2002. — 496 с.
2. Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности / сост. и отв. ред. О. Н. Астафьева. — М. : Прогресс-Традиция, 2003. — 584 с.
3. Хакен Г. Тайны восприятия. Синергетика как ключ к мозгу / Г. Хакен, М. Хакен-Кроль. — М. : Институт компьютерных исследований, 2002. — 272 с.

### **Література до 1.4**

1. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение : диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Кудряшова // Вопросы философии. — 1992. — № 12.
2. Пригожин И. Порядок из хаоса / И. Пригожин, И. Стингерс. — Москва, 1989.
3. Чепя М.-Л. А. О структуре психофизиологического состояния человека / М.-Л. А. Чепя, Ю. Т. Рождественский // Моделирование и оптимизация информационных процессов в развитом социалистическом обществе. — Новосибирск, 1985.
4. Чепя М.-Л. А. Шлях від народження до смерті : осмислення сутнісних рівнів людського розвитку : збір. наук. пр. / М.-Л. А. Чепя // Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України ; Проблеми загальної та педагогічної психології. — К., 2001 — Т. III, ч. 2.
5. Братко А. А. Моделирование психики / А. А. Братко. — Москва, 1969.

### **Література до 1.5**

1. Введенский Н. Е. Избранные произведения / Н. Е. Введенский. — М. : Медиз, 1952.
2. Ухтомский А. А. Собрание сочинений / А. А. Ухтомский. — Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1951. — Т. II.
3. Асратян Э. А. К изучению физиологической лабильности высших центральных этажей / Э. А. Асратян // Физиология центральной нервной системы. — М. : Изд-во АМН СССР, 1953.
4. Павлов И. П. Полное собрание сочинений / И. П. Павлов. — М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1952. — Т. V.
5. Теплов Б. М. О понятиях слабости и инертности нервной системы / Б. М. Теплов // Вопросы психологии. — 1955. — № 6. — С. 3-15.
6. Шварц Л. А. Быстрота восстановления абсолютной чувствительности зрения после засвета как показатель подвижности лабильности нервных процессов и другие пробы на подвижность / Л. А. Шварц // Типологические особенности высшей нервной деятельности человека. — М. : Изд-во АПН РСФСР, 1963. — Т. III.
7. Методы и портативная аппаратура для исследования индивидуально-психологических различий человека / [Н. Н. Пейсахов, А. П. Кашин, Г. Г. Баранов, Р. Г. Ваганов]; под ред. В. М. Шадрина. — Казань : Изд-во Каз. ТУ, 1976.
8. Прикладная психология в высшей школе / под ред. А. Н. Пейсахова [и др.]. — Казань : Изд-во Каз. ТУ, 1979.
9. Богославский А. И. Зрение / А. И. Богославский // Познавательные процессы : ощущение, восприятие. — М. : Педагогика, 1982. — С. 118-167.
10. Бескова Д. А. Телесность как пространственная структура / Д. А. Бескова, А. Ш. Тхостов // Психология телесности: между душой и телом. — М. : АСТ, 2005. — С. 236-252.

### **Література до 1.6**

1. Бизюк А. П. Компендиум методов нейропсихологического исследования : методическое пособие / А. П. Бизюк. — СПб. : Речь, 2005. — 400 с.
2. Психология : комплексный подход / под ред. М. Айзенка. — Минск : Новое знание, 2002. — 832 с.

### **Література до 1.7**

1. Беленков Н. Ю. Принцип целесности в деятельности мозга / Н. Ю. Беленков. — М. : Медицина, 1980.
2. Беспалко И. Г. Распределенная биологическая память и голография / И. Г. Беспалко // Управление и информационные процессы в живой природе. — М. : Наука, 1971. — С. 18-20.
3. Брайнес С. Н. Нейрокибернетическая модель памяти / С. Н. Брайнес, А. И. Суслов // Прогресс биологической и медицинской кибернетики. — М., 1973.

4. Балечану С. Принципы деятельности коры головного мозга в голографической интерпретации / С. Балечану // Прогресс биологической и медицинской кибернетики. — М. : Медицина, 1974.
5. Вестлейк Ф.Р. О возможности протекания нейроголографических процессов в мозге / Ф.Р. Вестлейк // Кибернетические проблемы бионики. — М. : Мир, 1973. — С. 116-173.
6. Воронов Ю.А. Голограммная гипотеза памяти и нервного импульса / Ю.А. Воронов // Проблемы нейрокибернетики. — Ростов-на/Дону, 1972.
7. Глезер В.Д. Зрительное опознание и нейрофизиологические механизмы / В.Д. Глезер. — Л. : Наука, 1975.
8. Дубровский Д.И. Психические явления и мозг / Д.И. Дубровский. — М., 1971.
9. Дубровский Д.И. Информация, сознание, мозг / Д.И. Дубровский. — М. : Высшая школа, 1980.
10. Зиман Э. Толерантные пространства и мозг / Э. Зиман, О. Бьюнеман // На пути к теоретической психологии. Прологомены. — М. : Мир, 1970.
11. Иванов В.В. Чет и нечет : Асимметрия мозга и знаковых систем / В.В. Иванов. — М. : Сов. радио, 1978.
12. Ипполитов Ф.В. Память школьника / Ф.В. Ипполитов. — М. : Знание 1973.
13. Кирвялис Д. Функциональная организация зрительного анализатора формы изображений / Д. Кирвялис, В. Ванагас // Биофизика зрения. Проблемы зрительного восприятия. — Вильнюс, 1973.
14. Кремянский В.И. Методологические проблемы системного подхода к информации / В.И. Кремянский. — М., 1977.
15. Лешли К.О. Мозг и интеллект / К.О. Лешли — М.-Л., 1933.
16. Логвиненко А.Д. Информационный спектр изображения / А.Д. Логвиненко, Г.Я. Меньшова // Тезисы к XII международному психологическому конгрессу. — М., 1980.
17. Островский И.Ю. Голография / И.Ю. Островский. — Л. : Наука, 1970.
18. Платонов К.К. О системе психологии / К.К. Платонов. — М. : Мысль, 1972.
19. Прибрам К. Языки мозга / К. Прибрам. — М. : Прогресс, 1975.
20. Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов / отв. ред. В.И. Аршинов, В.Г. Буданов, В.Э. Войцехович. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 536 с.
21. Хакен Г. Принципы работы головного мозга : синергетический подход к работе мозга, поведению и когнитивной деятельности / Г. Хакен. — М., 2001.

## **Розділ 2. ЗАГАЛЬНОПСИХОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ СВІДОМОСТІ З ПОЗИЦІЙ СИНЕРГЕТИКИ**

### **2.1. Теоретико-методологічні принципи дослідження феномену свідомості в сучасній науці**

Сучасна філософія науки зробила зрозумілою природу, функції та правила використання теорії в дослідженні різних аспектів Реальності (Всесвіту). Вона показала ті помилки, яких припустились переважання матеріалістичного монізму в Західній науці, а також опосередкованим чином і в світогляді індустріального суспільства. Ньютонівське уявлення фізичного світу як механічної системи, в якій все повністю детерміновано, в своєму практичному використанні було настільки ефективним, що стало слугувати моделлю для всіх інших наукових дисциплін. «Мислити по науковому» стало означати «мислити в термінах механістичної науки».

Історія сучасної науки показує, що уявлення про матеріальний світ, яке ґрунтується на ньютонівській механіці, стало повністю переважаючим в біології, медицині, психології, психіатрії та інших науках. Ця стратегія відображала основні метафізичні положення філософського матеріалізму і була його логічним наслідком.

Якщо Всесвіт за своєю глибинною суттю є матеріальним і фізика за своєю суттю є наукою, що вивчає матерію, то відкриттям в інших науках не дозволено вступати в протиріччя з основними принципами цієї дисципліни. Неухильне дотримання цього типу логіки призвело до систематичного відкидання відкриттів у багатьох сферах, які неузгоджуються з матеріалістичним світоглядом. Окрім того, матеріалістична парадигма отримала в країні Рад статус ідеології, що посилює її негативний вплив на розвиток наукових досліджень.

Питання про кризу гуманітарних наук, про їх нездатність науково коректно описувати феномени релігії, культури, психіки, свідомості, обговорювалися в ХХ столітті неодноразово [10]. Щоразу ця криза була пов'язана з тим, що класичний «науковий» підхід «нівельював» специфіку гуманітарних явищ, уподобляючи їх явищам матеріальних об'єктів, а нові підходи, що пропонувалися, виявлялися недостатньо науковими в сенсі їх відповідності критеріям класичної науковості — об'єктивності, раціональності, повторюваності, передбачуваності тощо.

Численність проєктів нових гуманітарних підходів, а також надзвичайна постійність пошуків у цьому напрямку і відсутність вирішальної нової парадигми — все це в сукупності наводить на думку, що ситуація кризи пов'язана з найбільш фундаментальними передумовами та обмеженнями класичного наукового пізнання світу.



Ситуацію прірви між двома світами (фізичним та духовним (гуманітарним) у наукознавстві іноді називають «картезіанським бумерангом» [5]. Вона прослідковується з XVII ст., коли Р. Декарт (Cartesius) узаконив розрив між «річчю протяжною» (світом природи) та «річчю, що мислить» (світ розуму). Саме цей вчений сконструював класичні поняття суб'єкта та методу наукового пізнання і наклав заборону на всі природні зв'язки між суб'єктом та об'єктом і мовами їх опису. За Р. Декартом, ці мови принципово взаємо не перекладаються та не допускають взаємного однозначного тлумачення. Як наслідок, у рамках класичної науки знання про світ природи можливі ціною незнань про внутрішній світ людини (див. Декарт Р. Правила для ума: «Рассуждения о методе, чтобы верно направлять свой разум и отыскивать истину в науках»).

Розмежування «протяжного» та «мислячого» приводить до того, що цілісні феномени життя людини дотепер описуються як два ряди паралельних явищ без можливості формального права говорити про їх взаємозв'язок: з одного боку, фізико-хімічні процеси мовою класичної науки, з іншого — процеси внутрішнього життя мовою символів та метафор. Зрозуміло, що глибинною основою цієї ситуації є більш давній, що йде від християнства, дуалізм тіла (плоті) та свідомості (духа), який має глибинні корені [3]. Але психотехніки при цьому отримують особливий позанауковий статус: класичний раціоналізм відсікає те, чим можна володіти практично від того, що можна знати науково. Згадаймо хоча б численні дослідницькі радянські та зарубіжні спецпроекти («Зоряні ворота», «Супервоїн» та ін.). Лише в Нью-Мехіко в повоєнні роки їх фінансувалося Пентагоном близько п'яти. Це і є зворотній бумеранг картезіуса або плати за «наукове» знання природи.

Яким же чином свідомість вноситься в основи класичної науки, яка, як замислювалося, дає досить об'єктивну картину світу не залежно від індивідуальної свідомості і характерних для людини установок, цінностей, ілюзій? **Перший крок** — узаконення розриву між об'єктом та суб'єктом, дуалізм матерії та свідомості. При такому підході кожна субстанція не містить нічого від іншої і ніяк не зв'язана з нею. Найважливіший наслідок цього — можливість уподібнення світу гігантському механізму, що не має душі (рос. — неодушевленный), що здійснює повторювальні рухи в заданих умовах. Всі закони цього механізму відомі лише небесному архітектору — Богу, який бачить їх безпосередньо. Але й людині дані відблиски божественного знання. Якщо вона уподібнює свій інтелект божественному. Таким чином — **другий необхідний крок** — постулат абсолютної істини, яку знає всеприсутня істота. **На третьому** кроці якість всеприсутності всезнання та всемайбутності Божественного інтелекту проектується в об'єктивний зовнішній світ як абсолютність, однорідність та безперервність простору та часу. Це перенесення, поряд з постулатом про механістичність світу, дозволяє зробити **наступний крок** — ввести поняття лінійного часу та геометричного

простору, що обчислюється системою трьох взаємоортогональних напрямів декартівських координат та вісі часу.

Таким чином, атрибути абсолютного суб'єкта поступово та непомітно стають властивостями зовнішнього світу і необхідними умовами його пізнання. «Абсолютний час», «абсолютний простір», «абсолютна істина», «безперервність», «однорідність», «геометричний простір» «лінійний час», «кількість», «світ як механізм» — варто забрати ці постулати і класична наука враз розпадеться. Що й зробив у 1965 році Джон Уільям Белл, довівши так звану теорему Белла.

Вся сукупність цих постулатів утримується разом у методі наукового пізнання. Навчання методу невід'ємне від практичного засвоєння всіх його передумов та входження в діючу наукову парадигму. Метод дає людині органи пізнання, не дані їм від природи і, як яскраво висловився М. К. Мамардашвілі — переводить її в космічний, божественний вимір [4]. Але цим методом вже не можливо пізнати життя і свідомість, не зробивши їх механічними об'єктами. В цьому сенсі класична наука дозволяє пізнавати лише мертві об'єкти, і наукова картезіанська психологія має справу лише з тінню людини, намагаючись розглядати життя душі в механічному мертвому трупі, що гальванізується. Тут корінь грандіозної спокиси ілюзорного знання, якій піддавалась і піддається біхевіористська, когнітивна та інші позитивістські психології, коли знання про тень механічно переносяться на живу людину. Так створюються міфи: людина — це машина, це — соціальна тварина, це — комп'ютер, це — соціобіологія та ін.

Позитивним на сьогоднішній день можна вважати хіба що скорочення розриву між світоглядом точних наук та трансперсональною психологією (як однією з «чотирьох китів» сучасної психології: психоаналітичної, біхевіористичної та гуманістичної). Разом з тим спостерігається невдала спроба провести водорозділ між духовністю та релігією з причини неправильного розуміння зв'язку між наукою та релігією. Духовність ґрунтується на безпосередніх переживаннях інших вимірів реальності і необов'язково вимагає, щоб контакт з божественним відбувався в особливому місці або через офіційно призначену людину. (Та і необов'язково це має бути контакт з незвичайним). Але вона має на увазі особливі стосунки між індивідом та середовищем, оточенням. У той же час релігія, стаючи організованою, частіше за все втрачає контакт із реальністю, її джерелом і перетворюється у світський інститут, що використовує духовні потреби людини, не задовольняючи їх.

Замість цього вона створює ієрархічну систему, що зосереджена на владі, грошах, контролі, політиці, володінні та інших мирських справах. При цьому інститути релігії намагаються розширити сферу своєї діяльності, включивши сюди все, що має те чи інше відношення до людини як духовної істоти. Більшість сучасних трансперсональних психологів вважає,

що інститут релігії відіграє певну позитивну роль в трансляції психіки адептів, але не охоплює проблем її духовної трансформації (див. С. Гроф, К. Уільбер, В. Майков, В. Козлов та ін.).

Сучасні дослідження свідомості дають численні свідчення, що підтримують світогляд великих містичних традицій (Буддизму, Даосизму, Іудо-Християнства, Ісламу). Разом з тим, революційний розвиток інших наукових дисциплін вимагає серйозного перегляду механічного бачення світу, звужує розрив між наукою та містичними вченнями, що здавався в минулому неподоланним.

Отже, вищесказане дозволяє зробити висновок, що необхідність зміни наукової парадигми є нагальною. Більше того, в останні 10-20 років в сфері науки наук (фізичних) — квантовій механіці — відбулася низка відкриттів, які мають епохальне значення та вже приводять до революційних змін світоглядного характеру. Визначення того факту, що маса є формою енергії (відома формула:  $E=mc^2$ ) призвело до виключення (вилучення) з наукового тезауруса таких понять, як матеріальна субстанція та фундаментальна структура, категорій, які утримувалися в марксистському варіанті матеріалізму до повного краху самого Радянського Союзу разом із його ідеологією. (Субатомарні частки не складаються (будуються) з якогось там матеріалу: це патерни енергії, дане поняття Ейнштейн довів ще в 30-40 роки минулого століття. Вже потім, спостерігаючи їх, фізики ніколи не бачать ні субстанції, ні будь-якої фундаментальної структури. Це динамічний патерн енергії, що переливається з однієї форми в іншу: «пакети енергії»).

У сучасній науці уявлення про Всесвіт як машину змінилися на картину взаємопов'язаного динамічного цілого, частини якого суттєво взаємозалежні і повинні мислитись як паттерни космічного процесу. Для того, щоб в такій взаємопов'язаній павутині відносин визначати той чи інший об'єкт, ми обираємо деякі із взаємозв'язків — концептуально, але також і фізично. За допомогою наших приладів для спостереження — і, діючи таким чином, ізолюємо деякі паттерни та інтерпретуємо їх як об'єкт.

Наприклад, якщо фізики хочуть ідентифікувати електрон, вони можуть «обірвати» деякі його зв'язки з іншим світом і, відповідно, електрон може проявляти себе як частинка, а може — як хвиля. Те, що ви при цьому бачите, буде залежати від того, як ви подивитесь. Одним із перших це зрозумів Гейзенберг. Він вважав, що не можливо говорити про природу не говорячи одночасно і про себе.

Чисельні технічно досить складні експерименти з мікрочастки фізично підтвердили теорему Д. У. Белла про наявність таємничих нелокальних зв'язків. Крім того, вони дозволили стверджувати, що в просторі більш високої квантової розмірності, який ми не можемо побачити з нашого трьохвимірної світу, світ являє собою складну ієрархію нелокально взаємопов'язаних систем (Ервін Ласло (США), Н. Доронін (Росія) та ін.).

Відповідно до загальної квантової теорії, в основі всього лежить високорозмірна субстанція, що має інформаційну, а не матеріальну, польову чи енергетичну природу. Там немає звичного простору і часу. З причини флуктуації в тій чи іншій частині (ділянці) цілісної «тканини» Реальності фізичного вакууму можуть виникати локальні (місцеві) неоднорідності. В межах цих неоднорідностей розмірність субстанції знижується, а деінде катастрофічно «лускається» з утворенням матеріального світу в просторово-часових рамках. (А як же теорія сингулярності та Великого вибуху? А це і є локальне «лускання» в домені більшої розмірності). Не вдаючись в деталі процесу (про них мова піде пізніше), зробимо деякі висновки.

1. На високих поверххах світобудови зв'язки в основному не локальні.
2. На рівні матеріального світу зв'язки комбіновані: матеріальні — між об'єктами матеріального світу і нелокальні.
3. Теоретики встановили наявність «квантового гало» — перехідної зони між матеріальним суб'єктом та світом високих розмірностей.
4. Вперше з часів Галілея наука знову робить спробу вступити в конструктивний діалог з церквою.

Сучасна квантова механіка переконливо показує, що танкометральний світ (тобто світ нелокальних зв'язків та кореляцій) існує, а якщо так, то в ньому може мати місце і поняття «Бог» як вихідний пункт наших уявлень.

Безумовно, нічого подібного в історії науки (і людства) не було. Світ, в якому ми живемо, та вся його ідеологія і ринкова економіка спрямовані на виробництво та утилізацію матеріальних цінностей. Заради матеріальних цінностей люди ведуть війни, знищують природу і себе в ній і раптом виявляється, що ми лише маленька бульбашка у гігантському світі. З якимись зовсім іншими цінностями, які не управляються законами ринкової економіки. Коли про таке дізнається більшість — суспільство може пережити шок. Передумовою для цього є катастрофічний застій у розвитку людської духовності. Ми до цих пір не сформулювали, в чому сенс людського життя, а тому й не навчилися його оптимізувати. Наші «пастирі» хочуть управляти людьми від імені Бога. А потрібно зовсім інше — провести людину до Бога і зробити її життя одухотвореним.

Отже, необхідність зміни наукової парадигми в психологічній науці є нагальною.

Як вважав Великий Лао-Дзи:

- Людина живе за законами Землі;
- Земля живе за законами Неба;
- Небо живе за законами Дао;
- Дао живе за своїми внутрішніми законами [5].

То ж розглянемо критерії нового мислення в науці, що виокремились під впливом фізичних наук, наук про природу квантової фізики, загальної теорії систем, синергетики та ін.

**Перший критерій** стосується співвідношенням між частиною та цілим: якщо властивості частин роблять новий внесок в ціле, то самі ці властивості можна зрозуміти лише через динаміку цілого. Все існуюче — взаємозалежні, неподільні і разом з тим тимчасові патерни однієї і тієї ж реальності. В максимально лаконічній формі цю думку 2000 років тому висловив відомий буддистський філософ Нагарджуна: «Речі не існують самі по собі. Джерелом їх існування та природи є взаємозалежність» [5].

**Другим критерієм** нової наукової парадигми є перехід від мислення в поняттях структури до мислення в поняття процесу. В новій парадигмі процес розглядається як первинна категорія, а будь-яка структура, яку ми спостерігаємо, є проявом процесу, що лежить в її основі. Процес набув статусу фундаментального поняття у фізиці, дякуючи теорії відносності Ейнштейна.

У цьому полягає **третій критерій нової парадигми** — це перехід від об'єктивної науки до науки епістемної. Як відомо — епістемологія — наука, що описує процес пізнання. Отже, в опис природних явищ повинен входити і опис процесу пізнання. Цей пункт має велике значення для психологічної науки, а особливо для побудови наукової концепції свідомості (до даного питання ми ще повернемося).

**Четвертий критерій нової парадигми** — принцип самоузгодженості. Він є, мабуть, найглибшим та найскладнішим для прийняття з позиції класичного фундаменталізму, який вважав, що в науці є фундаментальні закони, фундаментальні рівняння, константи, принципи і т. ін. Новий принцип розглядає реальність як сітку відношень, відповідно і наука — взаємопов'язана сітка (понять, моделей, теорій), що відображає явища, які ми спостерігаємо. В такій сітці не буде нічого первинного чи вторинного, не буде ніякого фундаменту. Таке уявлення викликає у вчених певний дискомфорт. Згідно з цією теорією, природа не може бути зведена ні до яких фундаментальних сутностей на кшталт «будівельних цеглинок» речовини; вона може бути зрозумілою лише через її самоузгодженість. Речі існують завдяки їхнім взаємоузгодженим стосункам і адекватна парадигма реальності повинна бути виведена з єдиної вимоги — щоб її складові були узгоджені між собою і самоузгоджені.

Вперше це уявлення було чітко сформульоване Джеффри Чу 30 років тому у вигляді так званої бутстрап-теорії частинок. За 30 років, що пройшли, Д. Чу та його колеги розробили на основі бутстрап-теорії повну теорію субатомарних частинок та більш загальну філософську концепцію природи. В ній матеріальний Всесвіт має вигляд динамічної павутини взаємопов'язаних подій. *Жодна з властивостей будь-якої частини цієї павутини не є фундаментальною: всі вони впливають з властивостей інших частин, і всезагальна узгодженість їх взаємозв'язків визначає структуру всієї павутини* [5].

Всі чотири критерії нової парадигми в науковому мисленні взаємопов'язані. Природа розглядається як взаємопов'язана динамічна сітка відносин, що включає і людину-спостерігача, як невід'ємну частину. Всі частини цієї сітки — лише відносно стійки паттерни. Відповідно, природні явища описуються сіткою понять, серед яких жодне не є більш фундаментальним, ніж будь-яке інше.

Ці нові концептуальні установки негайно породжують важливе питання: якщо все зі всім пов'язано, то як можна щось зрозуміти в цьому «всьому»? Якщо всі природні явища врешті-решт взаємопов'язані, то для того, щоб пояснити хоча б одне з них, ми повинні знати і розуміти всі інші, що є немислимо. Як же перетворити філософію бутстрапа в наукову теорію? Лише прийнявши той факт, що існує приблизне знання. Якщо нас влаштовує приблизне розуміння природи, то ми можемо описувати вибрані групи явищ, ігноруючи інші менш суттєві. Так, можна прояснити багато явищ, використовуючи небагато інших, і в результаті зрозуміти різноманітні аспекти природи приблизно, не ставлячи перед собою завдання зрозуміти все одразу.

Перехід від істини до приблизного опису є *н'ятим критерієм нової парадигми*.

Картезіанська парадигма, з якої ми почали аналіз, ґрунтувалася на вірі у визначеність наукового знання, про що однозначно заявляв Декарт. Нова парадигма визначає, що всі наукові поняття та теорії обмежені та приблизні. Наука ніколи не забезпечує повного та визначеного розуміння. Вчені не мають справу з істиною (якщо під нею мати на увазі повну відповідність між описом та феноменом, що описується). Вчені мають справу з обмеженим та приблизним описом реальності. Найлаконічніше формулювання цього критерію найшов Луї Пастер: «Наука розвивається через спроби відповісти на більш точні питання, які стосуються все глибшої сутності природних явищ» [10; 17].

## 2.2. Психологічна модель феномену свідомості

Іноді наукові підходи, що претендують на цілісне охоплення (вивчення) реальності порівнюють з позиціями деяких містичних чи релігійних доктрин (буддизмом, даосизмом та ін.) і бачать в них багато спільного, ігноруючи одну, але суттєву відмінність: містиків, як правило, не цікавить «приблизне», «відносне» знання. Їхня мета — абсолютне знання, що включає розуміння **всього** існуючого. Чудово усвідомлюючи сутнісний взаємозв'язок всіх аспектів Всесвіту, вони розуміють, що **пояснити** щось означає в кінцевому рахунку показати, як воно пов'язане зі всім іншим. Оскільки ж це не можливо, містики частіш за все наполягають на тому, що жодне окремо взяте явище не може бути пояснене повністю. Тому зазвичай вони

прагнуть не до пояснення чогось, а до прямого, неінтелектуального переживання всіх речей.

Заслужує уваги той факт, що до XVII ст. мета науки полягала в мудрості, осягненні природного порядку та гармонійному житті в ньому. Більше того, історія добре знає цивілізації, що існували завдяки принципові пристосування (вписування) в природу не одне тисячоліття: Єгипетська, Китайська, Індійська, Майя і деякі інші.

У XVII ст. таке ставлення до природи змінилося на протилежне. Після Ф. Бекона метою науки стало знання, яке можна використовувати для панування та контролю над природою. Не даремно один з родоначальників позитивізму (Ф. Бекон) писав, що природу час «загнати, зацькувати», «поставити на службу», «взяти під варту». Тому нова парадигма вимагає нового екологічного ставлення до вивчення природи. Інакше на сьогоднішній день вона вже не матиме сенсу.

Вищеназвані наукові досягнення створюють необхідні та достатні умови для розробки нових парадигмальних засад загальнопсихологічної теорії і, зокрема, нових підходів до визначення місця і ролі людини в загальній картині Всесвіту, таємниці проходження та існування її свідомості і т. ін.

На роль такої теорії, на наш погляд, з повним правом може претендувати синергетична парадигма. «Вікіпедія» визначає «Синергетику як міждисциплінарний напрямок наукових досліджень, завданням якого є вивчення природних явищ та процесів на основі принципів самоорганізації систем (що складаються з підсистем)» [13]. Можна сказати і більш детально, що синергетика — це наука про самоорганізацію різноманітних процесів; про термодинаміку відкритих систем, далеких від рівноваги; про катастрофи; про універсальні закони еволюції в природі та суспільстві.

Іншими словами, синергетика вивчає ті процеси, які не змогла пояснити рівноважна технічна термодинаміка. При цьому синергетика розглядає світ в його цілісності як єдину систему, і в цій системі наявні ідеї загального шляху розвитку, яким прямує весь світ у цілому (і людина в тому числі). Жодна наука до синергетики (якщо не враховувати ідей Піфагора, які були забуті), не змогла сформулювати загальні універсальні закони еволюції, справедливі для усіх її рівні. Цю задачу змогла вирішити лише синергетика.

Математичним підґрунтям синергетики стала теорія катастроф, розроблена відомим французьким математиком Рене Томом, та теорія хаосу, започаткована у свій час Пуанкаре та в подальшому розвинута математиками США (в цілому ж теорія катастроф є лише окремим випадком теорії хаосу).

У наш час теорія хаосу є основною математичною парадигмою для розуміння динамічних процесів різними науками. Розглянемо в дещо спрощеному вигляді поведінку динамічної системи.

Почнемо з основних понять: біфуркації, атракторів, басейнів. Біфуркація — це широкий термін, що означає зміни особливого типу на карті динамічної поведінки складних систем. Під картою мається на увазі конфігурація атракторів та басейнів. У кожному басейні десь в центрі є один атрактор, дещо розмите, схоже на зоряну галактику. Між басейнами є кордони, які відділяють один басейн від іншого. На цій карті атрактори — це розмиті та складні фрактали. Коли правило, що лежить в основі динамічної системи змінюється, наприклад, діє зовнішня сила, або температура чи енергія, змінюється система в цілому. Іноді ці зміни зовсім не значні, а іноді карта ніби переламується і перебудовується в зовсім іншу карту, суттєво відмінну від попередньої. Це і є біфуркація, коли динамічна система миттєво змінюється під дією зовнішніх сил. Біфуркації, як правило, ділять на три класи: катастрофічні, тонкі та вибухові. Катастрофічні біфуркації одержали просту назву — «катастрофи».

Розглянутий приклад (зразок біфуркацій) втілює в собі те, що в сучасній науці називають динамічною грамотністю. Такий спосіб мислення важливіший, ніж сам математичний апарат, який при цьому використовується. Крім того, з часів Декарта та Ньютона наука страждала на хворобу редукціонізму. Для того, щоб відбувався значний міжнауковий синтез, щоб розвивався синтетичний науковий погляд, важливо включити теорію хаосу та теорію складного обчислення в науковий обіг, починаючи з університетських курсів. Це і буде крок до розвитку так званого динамічного мислення.

Розглянемо бодай коротко основні принципи синергетики. Ідеї Брюссельської школи, істотно спираючись на роботи І. Пригожина, утворюють нову, всеосяжну теорію зміни [9].

У дуже спрощеному вигляді суть цієї теорії зводиться до наступного. Деякі частини Всесвіту дійсно можуть діяти як механізми. Такі замкнуті системи, але вони в кращому випадку становлять лише малу частку фізичного Всесвіту. Більшість систем, які становлять для нас інтерес, відкриті — вони обмінюються енергією або речовиною (можна було б додати: інформацією) з навколишнім середовищем. До числа відкритих систем, без сумніву, належать біологічні, соціальні та психологічні системи, а це означає, що будь-яка спроба зрозуміти їх у рамках механістичної моделі наперед приречена на провал.

Крім того, відкритий характер переважної більшості систем у Всесвіті наводить на думку, що реальність зовсім не є ареною, на якій панує порядок, стабільність і рівновага: чільну роль у навколишньому світі відіграють нестійкість і нерівноважність.

Якщо скористатися термінологією І.Р. Пригожина, то можна сказати, що всі системи містять підсистеми, які невинно флюктуують. Іноді окрема флюктуація або комбінація флюктуацій може стати (в результатів позитивної обробки зв'язку) настільки сильною, що існуюча раніше організація



не витримує і руйнується. У цей переломний момент (який прихильники синергетики називають особливою точкою або точкою біфуркації) принципово неможливо передбачити, в якому напрямку буде відбуватися подальший розвиток: чи буде стан системи хаотичним чи вона перейде на новий, більш диференційований і більш високий рівень впорядкованості або організації, який автори називають дисипативною структурою. (Фізичні чи хімічні структури такого роду отримали назву дисипативних тому, що для їх підтримки потрібно більше енергії, ніж для підтримки більш простих структур, на зміну яких вони приходять).

Один з ключових моментів існування дисипативної структури, пов'язаний з тим, що І. Р. Пригожин підкреслює можливість спонтанного виникнення в них порядку та організації з безладдя та хаосу в результаті процесу самоорганізації.

У станах, далеких від рівноваги, відбуваються й інші спонтанні, нерідко вельми значні перерозподіли матерії у часі і просторі. Якщо ми перейдемо від одновимірного простору до двовимірного або тривимірного, то число можливих типів дисипативних структур різко зростає, а самі структури стають надзвичайно різноманітними.

На додаток до сказаного не можна не згадати ще про одне відкриття.

Уявімо собі, що в ході хімічної реакції або якогось іншого процесу виробляється фермент, присутність якого стимулює виробництво його самого. Фахівці з обчислювальної математики і техніки кажуть у таких випадках про петлю позитивного зворотного зв'язку. У хімії аналогічне явище прийнято називати *автокаталізом*. У неорганічній хімії автокаталітичні реакції зустрічаються рідко, але, як показали дослідження з молекулярної біології останніх десятиліть, петлі позитивного зворотного зв'язку (разом з інгібіторним, або негативним, зворотним зв'язком і більш складними процесами взаємного каталізу) складають основу життя. Саме такі процеси дозволяють пояснити, яким чином відбувається перехід від крихітних грудочок ДНК до складних живих організмів.

У свою чергу уявлення про ентропію як про джерело організації означає, що ентропія втрачає характер жорсткої альтернативи, яка виникає перед системами в процесі еволюції: у той час як одні системи вироджуються, інші розвиваються по висхідній лінії, досягають більш високого рівня організації. Такий об'єднуючий, а не взаємовиключаючий підхід дозволяє біології та фізиці співіснувати, замість того, щоб перебувати у відношенні контрадикторної протилежності.

Згідно теорії зміни, що виникає з поняття дисипативної структури, коли на систему, що знаходиться в дуже неврівноваженому стані, діють, загрожуючи її структурі, флуктуації, настає критичний момент — система досягає точки біфуркації. І. Р. Пригожин й І. Стенгерс вважають, що в точці біфуркації принципово неможливо передбачити, в який стан перейде система.

Випадковість підштовхує те, що залишається від системи, на новий шлях розвитку, а після того, як шлях (один з багатьох можливих) обраний, знову вступає в силу детермінізм — і так до наступної точки біфуркації.

Таким чином, у теорії І. Р. Пригожина та І. Стенгерс випадковість і необхідність виступають не як сумісні протилежності: в долі системи випадковість і необхідність відіграють важливі ролі, взаємно доповнюючи одна одну.

### 2.3. До питання про безперервність індивідуальної свідомості

Спроби розглянути з позицій синергетики споконвічне питання всіх релігій — чи існує у людини можливість існування індивідуальної свідомості після смерті фізичного тіла «На всі часи»? Чи можна зберегти безперервність індивідуальної свідомості після того, як фізичне тіло «розчиняється у безкінечності», тобто, чи може наука запропонувати фізичну модель, що описує еволюцію станів індивідуальної свідомості на «тонких» енергетичних шарах реальності аж до локального стану?

Відповідь на це питання може бути отримано як окремий (частковий) випадок вирішення більш загальної задачі. Чи можуть в нелокальному стані існувати структурні одиниці, тобто — чи може максимально «заплутаний стан» у той же час залишитися нелокальним?

З певних позицій ця проблема має рішення, оскільки світ ідей Платона повністю нелокальний, у той же час структурований на окремі частини — ідеї. З іншого боку, локальність ідей суперечить вихідній умові не локальності, зокрема — рівномірному розподілу енергії в максимально заплутаному стані.

У якості характеристик нелокального джерела Реальності часто використовують такий вираз, як Єдність та Гармонія. Зазвичай під Гармонією мають на увазі лише здатність несуперечливо вписуватись у всезагальну Єдність. Але якщо поглянути на це поняття з фізичної позиції, то ми побачимо гармонійний осцилятор<sup>1</sup>, тобто — коливання за гармонійним законом відносно рівноважного стану.

Дійсно, загальне рівноважне значення енергії та нелокальний стан зберігається, але в той же час можуть існувати окремі локальні гармонійні коливання. Велике розмаїття різних коливань, наприклад, за частотою визначає різноманітність локальних ідей у нелокальному стані.

Строгі теоретичні результати квантової механіки підтверджують ці міркування. Мовою фізики сформульована вище задача звучить так: «Чи існують чисті стаціонарні стани для відкритих квантових систем?»

<sup>1</sup> Гармонійний осцилятор (ГО) — фізична система, що здійснює гармонійні коливання навкруги положення стійкої рівноваги. Для гармонійного осцилятора середня кінетична енергія системи за період коливань в точності дорівнює середній потенційній енергії. ГО — не є метафорою чи образом уяви. Це реальна структура, яку описує квантова фізика набором нескладних рівнянь:  $U_{(x)} = \hbar x^2 / 2$ , де  $U$  — система (ГО),  $x$  — відхилення системи від стану рівноваги,  $\hbar$  — постійний коефіцієнт. ГО характеризується дискретним набором станів, рівні енергії  $E_n$  яких розташовані на рівних відстанях:  $E_n = \hbar \omega (n + S)$ , де  $n = 0, 1, 2, \dots$ ,  $\hbar$  — постійна Планка,  $\omega$  — власна частота коливань.

Теоретичному аналізу цього питання присвячена, наприклад робота відомого дослідника В. Тарасова (2010). У якості вирішення даної задачі він пропонує саме гармонійний осцилятор.

Підґрунтям синергетичного дослідження був принцип супероператорного формалізму та Ліувіллевий простір, що є адекватним для розгляду узагальнень квантової механіки на випадок відкритої квантової системи. Цей підхід дозволяє здійснити більш глибокий аналіз відкритих негамільтонових або дисипативних систем.

У роботі розглядаються також приклад біфуркації чистого стаціонарного стану для відкритих квантових систем. Для пошуку критичних точок тут придатні методи теорії біфуркації та теорії катастроф. На прикладі, який розглядається — «fold catastrophe» — катастрофа перегину.

Як окремий випадок вказаного рішення, квантова теорія відповідає на питання про долю нашої індивідуальної свідомості після смерті фізичного тіла, коли свідомість залишається в менш щільній енергетичній структурі нашого тіла, процес дисипацій нашої структури буде продовжуватись. Але без сліду і безповоротно будуть розчинятися лише ті частини нашої структури, які не задовольняють умови гармонійного осцилятора. Над гармонійними коливаннями нашої енергетичної структури процес дисипації безсильний. У кінцевому підсумку у вигляді «нерозчиненого залишку» залишається сукупність гармонійних осциляцій, певний патерн, який з одного боку локальний, а з іншого — нелокальний, оскільки гармонійно (в прямому фізичному сенсі цього слова) вписується у всезагальну Єдність. Саме ця частина нашої енергетичної структури абсолютна, незнищенна, і буде існувати вічно. Інше питання — чи багато таких гармонійних осциляцій від нас залишиться, точніше — залишиться в розпорядженні нашої свідомості?

Можна припустити, що якість нашої залишкової свідомості буде визначатися кількістю ступенів свободи у гармонійному осциляторі нашого «Я»? Якщо в індивіда одна гармонійна структура, то навряд чи він буде щось усвідомлювати в нелокальному стані, але якщо в нелокальному стані, таких структур достатньо багато (велике число ступенів свободи в осцилятора), то шанси усвідомлювати себе після повного «розчинення» тілесної структури підвищуються. Тоді з'являється можливість через процес біфуркації виходити з нелокального стану на вибраній режим «функціонування» та проявлятися у відносно щільному стані у вибраному просторі подій (остільки з нелокального стану можна потрапити в будь-який простір подій).

Сукупність гармонійних станів осциляцій нашої структури, яка завжди залишається в розпорядженні нашої свідомості — це наше вище «Я», наша незнищенна Душа, та частка, яку можна вдосконалювати та розвивати, доповнюючи та наповнюючи новим гармонійними осциляціями — це те, що називається духовним ростом людини, її духовним вдосконаленням.

У читача може виникнути питання: А чи не суперечить ідея гармонійного осцилятора іншому закону термодинаміки — закону ентропії? Слід зауважити, що в подібних системах можна говорити і про явища синтропії, тобто про процеси, що не «підкоряються» іншому закону термодинаміки, що створюють зворотну ентропію. Синтропічний процес не обов'язково потребує залучення енергії із зовні. Він може здійснюватися, зокрема, за рахунок налаштування, входження у фазу або резонанс між зовнішнім і внутрішнім станом; забезпечення когерентності в квантовому стані і т. ін. (див., наприклад, роботи в цьому напрямку Алекса Кайварайнена, Джека Сарфатті, Рута Нормана та ін.).

#### **2.4. Проблема свідомості в сучасному людинознавстві**

Проблема свідомості як феномена, питання її походження та визначення меж буття є однією з центральних у сучасному людинознавстві та психології, з таких причин:

1. Людина є чи не єдиною з істот, що усвідомлює себе, виділяючи себе із зовнішнього світу, протиставляючи себе йому.
2. Дослідників усіх часів цікавило питання: як фізичні, фізіологічні, хімічні процеси перетворюються в психічні образи, символи, смисли, почуття, переживання тощо.
3. Що відбувається з цими образами, символами, смислами, почуттями тощо після повної зупинки фізичних, хімічних, фізіологічних процесів? Чи можуть ці образи продовжити своє існування? На якій основі? Як довго?
4. Які можливості і перспективи моделювання свідомості, або в широкому розумінні вищих психічних функцій (мислення, почуттів, волі, інтуїції тощо)?
5. Як індивідуальна свідомість співвідноситься (взаємодіє) із зовнішньою (об'єктивною) реальністю? В релігіях — це питання взаємин Бога та Вірянина; в практиці — об'єкта та суб'єкта пізнання; в Космогонії — питання місця свідомості (розуму) у Всесвіті.
6. Як в контексті науки сьогодення співвідносяться поняття психіка (psyche), душа (psyche) та дух? Адже в буквальному розумінні психологія — наука про душу. Та чи входить душа (а також «дух») у сферу сучасного психологічного пізнання?

Перед тим, як перейти до безпосереднього вивчення вказаних проблем, коротко задекларуємо деякі засадничі загальнометодологічні принципи, яких у подальшому ми будемо дотримуватися.

Постнекласична психологія на відміну від класичної та некласичної — оперує новими уявленнями про об'єкт психічного дослідження: поряд з власне «психологічним» описом psyche (онтологічний і епістемологічний

смысле) вводиться додаткова «психотехнічна» реальність як досвід — переживання життєвосмислової реальності *psyche* у формі її символічних, художніх інтерпретацій, міфологем про психічне життя людини, що являє собою лише можливість, «спосіб просування до чогось іншого, індивідуального». Це реальність, у якій особистість має змогу отримати новий психологічний досвід (у безпосередньому спілкуванні, тренінгах, екзистенційних експериментах і т.п.), різного роду життєсмилові знання — переживання, які засвоюються не вербально, не концептуально, а духовно — практично, наближаючись тим самим до повсякденного життєвого і творчого досвіду, що виявляє себе, як життєвосмислова реальність вчинку [14].

Оскільки постмодернізм пов'язана з критикою панлогізму, раціоналізму, об'єктивізму та історизму і означає радикальний сумнів щодо надійності основ, на які спирається наука, а також бажання визволитися від колишньої обмежувальної практики, то критерієм істинності стає ефективність і практичність. («Наука не відкриває» істини, вона лише пропонує той чи інший варіант пояснення певних фактів та явищ реальності», — декларує такий підхід). Звичайно, у своїй крайній формі цей підхід фактично не вирізняє психологічну науку як окремий вид діяльності, але разом з тим він розширює арсенал психологічних методів та прийомів роботи.

Окрім того, залучення до розгляду основних проблем психології методологічних та методичних підходів інших наук дозволяє по-іншому, по-новому їх зрозуміти, а часто і вирішити. (В цьому плані нам відомі здобутки і досягнення Р. Пенроуза, А. Шимоні, С. Хокінга та ін.).

Для того, щоб було зрозуміло, про що в подальшому буде йти мова, визначимо, бодай коротко поняття «реальність», «розвиток» та «свідомість». Для початку сформулюємо основні питання, на які ми хочемо відповісти. Чи дійсно оточуючий нас світ складається з відокремлених твердих предметів і об'ємів? Чи дійсно світ обмежується матерією та різними фізичними полями, які ми можемо сприймати безпосередньо чи за допомогою класичних приладів, і окрім чого нічого не існує? Чи ж все, що ми бачимо довкола — лише незначна частина більш складної сукупної реальності?

В. Гейзенберг вважав, що ідея реальності матерії, ймовірно, була найсильнішим аргументом жорсткої системи понять XIX століття; ця ідея у зв'язку з новим досвідом, повинна бути принаймні модифікована.

Але недостатність наукових даних в той час дозволяла вченим лише будувати філософські концепції на цю тему. Лише в останні роки результати, одержані теорією заплутаних станів та декогеренції дозволили пролити світло на ситуацію в мікросвіті. При цьому, одним з перших впав постулат редуції хвильової функції та був зроблений висновок, що всі складові частини Всесвіту, як замкнутої системи, знаходяться в когерентному заплутаному стані. Оточуючий світ виявився складнішим відтак добре знайомої картини реальності.

Справа в тому, що одна із основних особливостей заплутаних станів — їхня нерозділеність (несепарабельність). Тобто об'єкти, що перебувають в заплутаному стані з оточенням, в принципі не можуть бути описаними в предметному світі. Вони не належать цілком і повністю звичайному для нас просторові-часу і не можуть не підкорюватися видимим причино-наслідковим зв'язкам. У звичайному режимі сприймання ми здатні бачити лише проєкції цих станів, і їхня поведінка може суперечити всім відомим законам предметного світу. (Близькою аналогією може бути перегляд художнього фільму, де на екрані ми бачимо «чудо», а фахівець може розповідати нам механізм цього «чуда». Аналогічна ситуація відбувається і за фільмом під назвою: «Предметне життя фізичних тіл»). У відповідності з цими уявленнями про реальність — найпростіше починати аналіз із замкнутих систем. Єдиним об'єктом, який можна назвати замкнутим в повній мірі є весь Всесвіт (Універсум) у цілому.

Перший висновок, який слідує з цього положення, — в Універсумі (Всесвіту) немає зовнішнього оточення, отже, його не можна звести до локального стану (здійснити редукцію). Не залежно від будь-яких порухів у середині нього — він буде в чисто нелокальному стані поза часом і простором.

У відповідності з космогонічною концепцією торії декогеренції, весь класичний світ (який ми бачимо) з усіма його об'єктами і взаємодіями між ними виник з нелокального<sup>2</sup> джерела реальності.

Нелокальне квантове джерело реальності — це світ, у якому немає ні маси, ні потоків енергії. Це в повному сенсі пустота, яка містить у собі всю повноту класичних енергій полів, часток і та ін. в нелокальній суперпозиції. (Пустоту в тому сенсі, що цей світ невидимий у своїй цілісності). Він ніби компенсує всі проявлені енергії, поля, частинки, об'єкти.

На його рівні залишається лише єдина можливість — оперувати квантовою (точніше фізичною) інформацією. Інформацію в загальнонауковому розумінні визначають як природну реальність, що несе в собі характерні ознаки предметів та явищ природи, що проявляється в просторі та часі.

Інформація, що формує просторово-часову різницю об'єктів (предметів та явищ) природи, створюється через закріплення пам'яттю енергетичних потенціалів даних об'єктів. Саме ці потенціали обумовлюють різну здатність змінюватися (не змінюватися — що теж саме) в просторі і часі. Ця здатність і визначає різні властивості об'єктів. Інформація, в певному сенсі, знаходиться біля витоків усього буття.

Нелокальне джерело реальності можна умовно назвати єдиним інформаційним полем, що містить в собі інформацію про внутрішню структуру Універсуму, а декогеренція — це своєрідний прояв цієї інформації у вигляді

<sup>2</sup> Нелокальність — термін, що підкреслює життєвий поза просторовий зв'язок заплутаних станів, коли одна часточка або частина системи миттєво відгукується на зміни з іншою часточкою або підсистемою незалежно від відстані між ними (див. теорему Джона Белла).

тієї чи іншої класичної реальності (проекції) — прояв «малюнків», що супроводжуються потоками полів, енергії, при цьому різні частини системи «дивляться» (та беруть участь у якості декорацій) у своїх постановках, на різних «сценах», і всі глядачі розподіляються за своїми «інтересами», за параметрами та енергетичними характеристиками в якості локальних об'єктів — учасників. З нашим звичним світом, який донедавна вважався вичерпним, можна зіставити лише один енергетичний рівень у складній квантовій картині реальності. При цьому інші реальності не вдається спостерігати безпосередньо з наукового предметного світу.

«Потогібчні» реальності нам вдається іноді спостерігати лише з наявності ефектів квантової заплутаності в нашому світі, прояву в ньому «замежових» реальностей у вигляді «чудес». Ефектів, які не можуть бути пояснені класичною фізикою: від банального полтергейста до найбільш неймовірних взаємодій з об'єктами нашого предметного світу. До цього ж класу явищ відносяться і явища пов'язані з діями шаманів, чаклунів, екстрасенсів, магів, ясновидців тощо. Все це знаходить своє пояснення в рамках (наукових) заплутаних станів та теорії декогеренції.

Увага сучасної людини зосереджена на класичних кореляціях зі своїм оточенням. Ступінь класичності оточення залежить від кількості інформації, що «записана» в тілі людини і відображена в її свідомості, тобто тієї інформації, якою свідомість може «маніпулювати».

Докогеренція людини оточенням, втрата нею «магічних» властивостей заплутаних станів, і як наслідок «опредмечування» оточуючого середовища є своєрідною платою за ясність свідомості, розвиток розуму та мислення.

Вочевидь, це був тривалий процес в історії людства. Його відгомін ми можемо бачити в міфах про «часи сновидінь» у аборигенів Австралії і до сьогодні.

Схожі мотиви ми знаходимо і в християнських святих Писаннях: «До падіння людини її тіло було безсмертним, полишенням недугів, гріховності та плотських відчуттів, що властиві їй нині» [4; 12].

У макросвіті, так же, як і в мікросвіті, основна відповідальність за результат спостереження покладається на «вимірювальний прилад», під яким ми маємо на увазі будь-яку структуру, що взаємодіє зі своїм оточенням. Природно, що світ, який він «збирає», залежить від його («приладу») внутрішніх властивостей, від тієї інформації, яка може в ньому «залишатися».

Ми розглянемо одну з «найдосконаліших» структур — свідомість людини з її інструментами — органами сприймання.

Оточуючий світ має величезну кількість інформації, яку людина не може аналізувати одночасно.

Величезна кількість досліджень механізмів сприймання (на морфофізіологічному, психофізичному, теоретико-пізнавальному, клітинному, феноменологічному і та ін.) показує, що сприймання в значній мірі «елі-

мінативне» (elimino — виношу за поріг, видаляю; витісняюче), а не продукуюче.

Тобто, як не парадоксально це звучить — основна функція мозку та нервової системи — не відображення оточуючої дійсності, а захист, своєрідний бар'єр, покликаний відгородити нас від величезного обсягу інформації, що надходить зовні, і залишити лише дуже невеликий, специфічно оброблений матеріал, який потрібен, передусім, для біологічного виживання людини. Цей «екран» дозволяє людині найбільш ефективно діяти в оточуючому світі за рахунок обмеження широти сприймання, одержуючи при цьому більш детальну інформацію про процеси, що відбуваються в сфері сприймання, виділеного її увагою.

З іншого боку, управляючи ступенем заплутаності своєї свідомості з оточуючим світом, ми в змозі розширити своє сприймання. Це дозволить нам сприймати додаткову інформацію про нове, а також інші реально існуючі проекції реальності та ін.

Ми в загальних рисах розглянули архітектоніку реальності з наукових позицій сьогодення. Спробуємо за аналогією проаналізувати так звану «тканину свідомості». Розуміння, поняття «свідомість» у психологічній науці залежить від формування в ній (на тому чи іншому її історичному стані) об'єкта, предмета та методу дослідження. А це в свою чергу визначається тим, в межах якої теорії (парадигми) здійснюється пізнання психічного.

Психологію як систему уявлень про дух і душу, як науку про психічне наповнювали і нині наповнюють різного роду теорії, аналізуючи які, можна наблизитись до розуміння суперечливої логіки її історичного поступу, визначатись у теперішніх пріоритетах і скласти уявлення про перспективи подальшого розвитку. Але логічно припустити, що основних, вартих уваги теорій існує саме таких і саме стільки, яких і скільки фундаментальних суперечностей виявила психологія як суб'єкт пізнання у своєму суб'єкті. Суперечностей психічного, способів його дослідження та інтерпретації, на жаль, дуже багато, тому (аби не потрапити в пастку «дурної нескінченності»), варто зупинитися на тих, що лежать в основі найбільш фундаментальних психологічних теорій, і тому є найактуальнішими. Зокрема, суперечності у психіці як системі відображення (об'єктивність, адекватність тощо). Адже навіть людині взагалі віддзеркалювати зовнішній і внутрішній світи і себе як таку?

Виникає досить проста відповідь: щоб врегулювати свої стосунки, відношення, взаємини зі світом, потрібно творити нові змісти і форми людського буття; вгамувати свій пізнавальний інтерес, яким є механізм цього віддзеркалення.

(Класична наука вважала, що він є дзеркальним, не класично-символічним, постнекласична — символ — символічним).



То ж виникають необхідність і можливість «сутнісного» до визначення «психічного» (С.Л. Рубінштейн), викликані зовні наївним, але насправді цілком виправданим запитанням: хто (або що) реалізує зазначені функції. При цьому не видається задовільним твердження, що відображенням, регуляцією і творенням займається саме психіка, хай навіть в найширшому розумінні цього слова. Це ставить проблему суб'єкта психічного життя. «Саме суб'єктність, а не суб'єктивність, на думку С.Л. Рубінштейна, має розкрити специфіку гуманітарної методології, що має справу зі своїм типом детермінації, пов'язаним з цінністю цих знань» [12].

Яке ж місце займає поняття «свідомість» у системі знань про психіку, в структурі суб'єктності, про яку йшла мова?

В історичному контексті більш-менш системно до поняття «свідомість» підійшов В. Вундт. До своєї системи психіки він залучав психічні елементи (відчуття), психічні утворення (уявлення, душевні порухи), сполуки психічних утворень (свідомість з її станами і механізми уваги, аперцепції тощо), продукти психічного розвитку (форми і норми спілкування, міфи, ідеали тощо), психічну причинність (закони відношення, закони розвитку).

Е. Тітченер поділяв і послідовно розвивав «структурний» погляд В. Вундта на психічне, як складене з першоелементів (відчуттів, образів, почуттів). Але при цьому стверджував, що свідомість така ж древня, як саме життя, і всі несвідомі рухи людського тіла беруть початок від свідомих, набуваючи потім характеру автоматизованих. У питанні про співвідношення психіки і мозку обидва автори стояли на позиціях психофізичного паралелізму.

Психологічні дослідження другої половини XIX століття — початку XX ст., що поклали своїм об'єктом свідомість, розвивали наукові уявлення про її активну природу (Д. Кюльпе, М. Маєр, Н. Ах, Ф. Brentano та ін.). Зокрема, аби утримати зміст і форму психічного, Ф. Brentano звернувся до ідеї «інтенційності». Суть її полягає в тому, що кожен акт свідомості має предметну спрямованість, тобто є інтенційним. Цей підхід до пояснення природи психічного дістав подальший розвиток у феноменальній психології Е. Гуссерля. Згідно з його підходом — єдність свідомості досягається завдяки активності «Я», якою охоплюється вся сукупність інтенційних переживань. Проте «Я» не є кінцевою інстанцією, остільки за Е. Гуссерлем, будь-який психологічний суб'єкт несе в собі «чисту форму» трансцендентного еґо, чим і досягається оптимізація останнього. Тому історія людського життя є, зрештою, лише індивідуалізованою формою реалізації імперативу трансцендентного суб'єкта.

Е. Гуссерль вважав, що «Я» виокремлює в потоці переживань окремі переживання і конститує їх для себе як феноменологічні об'єкти. На питання — яка мета цього процесу — в рамках феноменології Е. Гуссерля можна відповісти — розчищення ментального поля для інтуїтивного проникнення в «про-переживання», «про-досвід», «трансцендентне еґо». Відгомін такого

підходу ми легко побачимо в сучасних трансперсональних психологічних та метафізичних теоріях (інтегральна психологія, психосинтез та ін.).

Аналіз підходів до поняття «свідомість» був би неповним без хоча б посилення на В. Джеймса, який спробував розглядати її як «потік», розмежовувати який так же безглуздо, як «різати ножицями воду» (Е. Гуссерль).

Найбільш системно та послідовно, на наш погляд, до понять «психіка», «суб'єкт», «свідомість» у психології радянського періоду підійшов С.Л. Рубінштейн. Його вчення про психіку ґрунтується на таких фундаментальних онтологічних постулатах: психічне є належним індивідові, суб'єкту; психіка (свідомість) перебуває у відношенні до незалежного від неї суб'єкта; будь-який психічний факт є водночас і фрагментом реальної дійсності, і відображенням дійсності; своєрідність психічного полягає в тому, що воно є і реальною стороною буття, і його відображенням; ці два аспекти представлені у свідомості як єдність знання того, що відображено, і переживання (відношення до відображеного).

За С.Л. Рубінштейном, зовнішні причини діють через внутрішні умови. Отже, не слід відособлювати і протиставляти відношення психічного до мозку і до зовнішнього світу. Психічна діяльність, або діяльність мозку, який взаємодіє із зовнішнім світом. «Мозок — тільки орган, що слугує для здійснення взаємодії із зовнішнім світом організму, індивіда, людини. Мозок — тільки орган психічної діяльності людини чи її суб'єкт» [12; 6].

## **2.5. Загальнопсихологічна концепція свідомості.**

Спроби рефлексії вітчизняною психологічною наукою свого об'єкта пізнання (в доперебудований період), що спиралися на дослідження С.Л. Рубінштейна, О.М. Коптева, Г.С. Костюка, дозволяють визначити свідомість як найвищий рівень відображення навколишньої дійсності, що розвинувся у людини як суспільної істоти внаслідок оволодіння мовою і спільною діяльністю з існуючими людьми. Властива лише людині, свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку людства. Свідомість вивчають різні науки: філософія, логіка, соціологія, лінгвістика, нейрофізіологія та ін. [6].

Психологія досліджує походження свідомості, її структуру та функціонування людини.

### Складові свідомості:

- сукупність знань про навколишній світ;
- здатність людини розрізняти суб'єкт і об'єкт (я і не я);
- здатність формулювати цілі діяльності;
- включення людини до певного відношення (наприклад, до навколишньої дійсності).

У післяперебудовуючий період змінилася соціальна ситуація розвитку науки, що завершилася руйнацією радянської ідеологічної доктрини,

що спиралася на марксистсько-ленінську філософію. Вітчизняна психологія в масовому порядку відкривала для себе світову психологію з її різноманітним баченням природи психічного. Крім того, плюралізм в психологічній науці фактично перекреслив спроби побудови якогось спільного онтологічного психологічного проекту.

Сучасні фізики стали все частіше говорити про те, що у фізичній картині світу з необхідністю повинно бути суб'єктивне начало (свідомість або розум), без чого картина не є повною та самодостатньою. З включенням свідомості в наукову картину світу фізики впритул підійшли до предмета вивчення психологічної науки. Тож познайомимось, так би мовити з «поглядом зі сторони».

З позиції когнітивної моделі свідомості (а вона є домінуючою в психологічній науці, починаючи з ХХ століття (Брунер, 1977; Найссер, 1981; Величківський, 1982; Аллахвердов, 2000; Агафонов, 2006), теоретичний конструкт «когнітивного несвідомого» є аналогом «заплутаного стану» квантової механіки. Дійсно, когнітивне несвідоме (взяте як ідеалізований об'єкт) здатне миттєво надавати всі можливі варіанти вирішення когнітивних задач, які до певної миті знаходяться в стані латентної суперпозиції.

Виходячи з логіки мікрогенезу усвідомлення описаного А. Ю. Агафоновим, можна запропонувати нетривіальне вирішення «проблеми виміру» в теоретичних реконструкціях квантового світу. Так, в авторській моделі пропонується наступний алгоритм виникнення усвідомлюваних феноменів: на першому етапі відбувається виділення релевантної інформації із шуму; на другому — семантизація виявленої інформації; на третьому, власне «усвідомлюваному» етапі — відбувається прийняття рішення про усвідомлення одного зразка розуміння (тобто виконання рішення про усвідомлення одного з множини значень інформації); четвертому — рефлексія попередньо вибраного зразка розуміння (тобто виконання рішення свідомості про усвідомлення), яке марнується суб'єктивним почуттям усвідомленості. Тобто в когнітивній інтерпретації означена вище проблема свідомості «у квантовій механіці» вирішується таким чином, що «колапс хвильової функції» здійснюється не в момент усвідомлення, а в момент прийняття рішення про усвідомлення однієї з альтернатив. Тобто усвідомлювані дії — це не зовсім те, про що уявляла собі класична психологія. Питання питань існування феномена свідомості — як біологічні, фізико-хімічні процеси в нервовій системі перетворюються в думки, символи, образи?

Існує декілька варіантів відповіді на нього. Розглянемо один з найцікавіших. Аналізуючи феномен свідомості, Р. Пенроуз виходить з того, що її не можна звести до роботи об'єднаних нервових клітин (нервової системи) за аналогією із сучасним комп'ютером, оскільки її креативний бік не можна пояснити одним лише перебором варіантів рішень (як це відбувається у випадку з комп'ютером). Однієї лише макроскопічної квантової когерентності

для виникнення свідомості, зрозуміло, недостатньо — інакше свідомістю володіли б напівпровідники! Проте цілком ймовірно, що така когерентність є частиною того, що необхідно свідомості. Іншою її частиною може бути квантова зачепленість між станами, що підтримуються всередині окремих цитоскелетів у багатьох нейронах. Тобто щось на зразок колективного квантового стану, що охоплює великі області мозку.

Комп'ютероподібна система нейронів, класичним чином з'єднаних один з одним, безперервно піддаються впливу згаданих цитоскелетних процесів, що виступають у ролі проявів «свободи волі».

Нейрони в цій системі виконують функції швидше «скла, що збільшує», за допомогою якого мікроскопічні цитоскелетні процеси «піднімаються» на рівень, на якому можливий вплив на інші органи тіла — наприклад, м'язи. Відповідно, нейронний рівень опису, до якого зводиться сучасне нині уявлення про мозок і розум, є не більш ніж тінню цитоскелетних процесів більш глибокого рівня — саме там в глибині знаходиться фізичний фундамент розуму, який ми так уперто розшукуємо!

Цікаву спробу заповнити розрив між «живою» та «неживою» матерією, а також між елементарними рухами атомів та існуванням мислячих форм життя зробив Уайтхед, який вважав себе послідовником «теорії монад» (монадології) Лейбніца. У філософії Уайтхеда (нині популярної серед еволюціоністів) кінцевими сутностями є «актуальні події», що являють собою не об'єкти, а просторово-часові «кванти» (пакети) (зазвичай на дуже низькому рівні), які мають ментальні або психологічні характеристики на зразок «досвід», «суб'єктивна свідомість» або ж «схильність». Фізичні елементарні часточки, які Уайтхед розглядає як часові ланцюжки подій, можуть бути в цій схемі описаними поняттями звичайної фізики. Еволюція високорозвинених спільнот таких подій дозволяє примітивним зачаткам розуму розвиватися, перетворюючись в інтенсивний, узгоджений і повністю себе усвідомлюючий розум. Неорганічна матерія продовжує функціонувати незалежним чином і всередині живих організмів. Здається, що саме за рахунок координації таких функцій і зовнішнього прояву внутрішньо завершених подій досягається розумна поведінка живих організмів.

З позицій модернізованого уайтхедизму внаслідок квантової заплутаності елементарних систем, складна система проявляє досить широкий спектр властивостей, що дозволяє матерії поступово пройти весь шлях розвитку від повної несвідомості до високорозвинутої свідомості.

## 2.6. Проблеми становлення свідомості та можливості її розвитку

Сучасна наукова психологія — далеко не перший досвід систематизованого та всеосяжного розуміння людської поведінки. Створена в контексті євроамериканської інтелектуальної історії та іудейсько-християнського світобачення, вона є лише однією з численних «психологій», які явно чи не явно виражають сьогоденну суспільну реальність. Щоб досягти глибшого розуміння людської психіки, ми повинні розглянути й інші психологічні системи.

Таку спробу зробив, зокрема, О. Хакслі (1970). Проаналізувавши основні філософські та релігійні системи, а також праці найвідоміших філософів та психологів, він дійшов висновку, що їх об'єднує (пронизує) ідея «великого ланцюга буття», згідно якої реальність не одновимірною; це не плоский світ однорідної субстанції; вона є низкою різних, але нерозривно пов'язаних змін. На одному кінці цього континууму, який умовно можна виділити, знаходиться матерія, на іншому — дух. Посередині розташовані всі інші виміри буття, впорядковані у відповідності з їхньою «індивідуальною мірою реальності» (Платон), «дійсності» (Аристотель), «включеності» (Гегель), «свідомості» (Ауробіндо), «ясності» (Лейбніць), «цінності» (Уайтхед) або «пізнаваності» (Гераб Дордже).

Центральне положення «вічної філософії» стверджує, що люди можуть рости і розвиватися, піднімаючись ієрархічною драбиною аж до самого Духа («...і створив його Бог за своєю подобою»), щоб досягти в ньому «вищої ідентичності» з Божественним, до якого прагне будь-який розвиток та еволюція. (При цьому, під ієрархією (поняття ввів св. Діонісій) мається на увазі «управління своїм життям через духовні принципи» (hierog — «священний», «сакральний», argh — «керівництво», «правило»).

У сучасній психології (як і в еволюційній теорії та теорії систем) ієрархія розуміється просто як ранжування порядків чи подій стосовно їх холистичних можливостей<sup>3</sup>. У будь-якій послідовності, що розвивається, все те, що є цілим на одній стадії, стає частиною всеохоплюючого цілого на наступній. Крім того, в будь-якій послідовності, що розвивається чи росте, кожна нова стадія включає в себе здатності, паттерни та функції попередньої та додає до цього власні унікальні здібності. В цьому і лише в цьому сенсі про нове, більш об'ємне, можна говорити як про «вище» чи «розширене». Це вирішальне визначення — «вища стадія» — вперше було використане на Заході — Аристотелем, а на Сході — Шанкарою та Лао-Цзи.

Сутність парадокса більшості духовних традицій полягає у визнанні ними того, що вони визнають, що реальність проявляється в послідовних

<sup>3</sup> Іноді для означення цілісності використовується термін «холоархія», де термін «холони» (Артур Кестлер) означає ті сутності, які, будучи цілими на одній стадії, виявляються частинами охоплюючих цілісностей на іншій.

рівнях та змінах таким чином, що чим вищий певний рівень, тим вона змістовніша і, отже, ближча до абсолютної тотальності Духу (до Бога). В цьому сенсі Дух є вершиною буття, вищим щаблем еволюційної драбини (не в буквальному, а в метафоричному розумінні). Але ж Дух включає і кожну із сходинок — це «наявність, сутність кожної речі».

Тобто Дух однаково і тотально присутній у всіх проявлених речах, подіях, у природі, культурі, на небі і на землі. З цієї позиції немає жодного явища, яке було б ближчим до Духа, ніж інші.

Відсутність рівної уваги до цих двох парадоксальних аспектів Духа в історичній ретроспективі призводила до побічних та шкідливих збочень. Традиційні патріархальні релігії захоплювалися трансцендентною природою Духа, принижуючи, відповідно, Землю, природу, тіло, жінку. Їх же попередниці, матриархальні релігії, захоплювалися однією лише імманентною природою Духа. Відповідний їм пантеїстичний світогляд урівнював скінченну та обмежену Землю з безкінечним та нествореним Духом. (При цьому, звичайно, слід пам'ятати, що це парадокс подвійності не самого Духа, а його пізнання на понятійному рівні. Те ж саме стосується й ієрархії.) Розглянемо деякі актуальні рівні ієрархії «великого ланцюга буття» у трьох найпоширеніших духовних традиціях. В іудейсько-християнсько-мусульманській традиції виділяють матерію, тіло, розум, душу та дух.

Під матерією розуміють фізичний Всесвіт та наші фізичні тіла (тобто ті аспекти існування, які підпорядковані законам фізики). Тіло в цьому випадку означає «емоційне» тіло, «тваринне» тіло, секс, голод, вітальну життєву енергію і т. ін. (тобто ті аспекти існування, які вивчаються біологією). Розум — це раціональний, розсудливий, уявляючий розум (те, що вивчається психологією). Душа — архетиповий, інтуїтивний розум, сутність нашого власного буття (традиційно вивчається теологією). Дух — трансцендентна вершина нашого буття, божествене в нас (досі вивчався містицизмом — християнським, східним, західним, окультним та ін.).

Індуїзм (ведантистський) також виділяє п'ять оболонок людини чи рівнів буття, їх часто порівнюють з цибулиною, знімаючи з якої шар за шаром можна поступово наблизитися до суті. Нижчий з них (або найбільш зовнішній) — аннамайякоша («оболонка, створена з їжі») — це фізичне тіло. Наступний — пранамайякоша (оболонка з прани — вітальна, енергетична оболонка). За ним іде шар маномайякоші (оболонка манаса, розуму). Наступний — виджнянамайякоша — оболонка інтуїції. Нарешті — анандамайякоша — оболонка з ананди або духовного та трансцендентного блаженства.

Як бачимо, уявлення іудейсько-християнсько-ісламської духовної традиції та ведантистського індуїзму близькі.

У ведантизмі ці п'ять оболонок групуються у три стани: фубий (фізичне тіло), тонкий (емоційне, розумне та інтуїтивне тіла) та каузальний. Каузальний вимір містить вищий або архетиповий (у сучасній термінології)

рівень — Дух, про який говориться, що він багато в чому не проявлений або не має форм. У ведантизмі ці три основні виміри буття пов'язані з трьома основними етапами свідомості: неспанням, сном та глибоким сном без сновидінь. За цими трьома станами знаходиться абсолютний Дух, який називають іноді «четвертий», оскільки він перевершує (і включає) три стани проявленості. Важливість такого розрізнення дає змогу зрозуміти взаємозв'язок між структурами та станами свідомості. Стан неспання, наприклад, може включати десятки різних структур свідомості, і ці структури з'являються, дякуючи спеціальному процесові розвитку. Наприклад, у дитини відсутні такі структури, як конкретна чи формальна операційна логіка, але загальні стани у неї є: вона спить, не спить, дрімає. Іншими словами, вона занурюється в різні стани свідомості, щоб свідомо проявляти ці стани, і прояви цих структур, які ми називаємо розвитком. Такий підхід проливає світло на численні невирішені проблеми духовної психології (до нього ми ще будемо повертатися). (Звичайно, при цьому не відкидається культурно-історична теорія розвитку. Адже тут викладається дещо інший вимір проблеми розвитку.)

Як ми вже підкреслювали, ведантистська версія п'яти оболонок майже ідентична іудейсько-християнсько-мусульманській версії матерії, тіла, розуму, душі та Духа, якщо «душу» розуміти не як вищу самість чи вище самоотождоження, а як вищий чи тонкий розум, когніцію, інтуїцію і т.п. У «душі» є ще одне значення, що визнається всіма великими містичними традиціями, — значення «вузла» чи «пут», які повинні бути розв'язанні чи розчинені, щоб душа зуміла перевершити себе, померти для себе та знайти свою вищу тотожність з абсолютним Духом (Богом). (Чи не це мав на увазі Ісус Христос у словах: «Блаженні жебраки духом, бо ж їх царство небесне!»).

Отже, будучи вищим рівнем індивідуального росту, душа в той же час є і вирішальним бар'єром на шляху до вищої ідентичності тому, що вона є трансцендентним свідком всього того, що засвідчує. Як тільки бар'єр свідчення пройдений — душа розчиняється і залишається лише не подвійне усвідомлення<sup>4</sup>.

Які ж практичні висновки дозволяє зробити такий теоретико-методологічний підхід до єдиної реальності?

У діагностичній, консультативній та психотерапевтичній роботі такий підхід пропонує виходити з принципу ієрархічності та багаторівневості психіки, а також її єдності, тобто неможливості зведення до однієї (хай навіть і важливої) підструктури (наприклад, особистості). При цьому варто враховувати, що ієрархічно вищі рівні виконують функцію управління та регуляції по відношенню до нижчих, нижчі ж у свою чергу опосередковано

<sup>4</sup> Цей аспект духовного розвитку лежить в основі сучасних напрямів філософії адвайти, що набирає все більшої популярності в Західному світі (Пуджа (2001); Балсекар (1998); Йегер (2006) [12] та ін.)

впливають на вищі, будучи їх елементами. В цьому проявляється синергетичність будови психіки.

Розглянемо п'ятирівневу структуру (схему) психіки, де кожен рівень є її певним вузловим пунктом.

Першим рівнем можна вважати надіндивідуальну сферу, сферу архетипів або «надіндивідуального сховища свідомості» (Suzuki, 1968), або «причинне тіло» (Deusch, 1968). Другим — екзистенціальний рівень, де індивід ідентифікує себе виключно зі своїм цілісним психофізіологічним організмом, що існує в просторі та часі. Це перший рівень, на якому чітко проведена межа між собою та іншими, між організмом та середовищем. Це рівень, на якому протікають процеси раціонального мислення та починає розвиватись особиста воля.

На цьому рівні відбувається інтерналізація уявлень та передумов культури, сімейних стосунків, соціальних відносин. Все це глибоко впливає на відтінки відчуття організмом свого існування. Відомий антрополог Едвард Холл (1972) говорить, що набір культурних стереотипів сенсорного сприймання, в залежності від специфіки культури, сприймає одні речі та відфільтровує інші.

Третій — рівень «я» або «єго». На цьому рівні індивід не ідентифікується із своїм психосоматичним організмом. З різних причин він скоріше ототожнює себе із світоглядними уявленнями або картиною свого організму, тобто своїм «я» чи образом себе. Цілісний організм виявляється розщепленим на полишену тіла душу та тіло без душі, а сам індивід безпосередньо ототожнюється з психікою, свідомістю, «я» і говорить не «я — це тіло», а «у мене є тіло». Він вважає, що існує не як тіло, а в тілі. Цей рівень майже цілком співпадає з ментальною картиною цілісного психофізичного організму, і тому тут домінують інтелектуальні та символічні процеси. (Тому іноді цей рівень називають «інтелектом»). Відділившись від фізичного тіла, «я» виявляється в його пастці. (Пастці роздвоєння та відчуження.).

Четвертий — рівень особистості («персони»). Індивід ототожнює себе лише із соціально «бажаними» частинами «я». Інші психічні тенденції він відкидає (відчужує) від себе як «небажані» і тому хворобливі. (Небажані тенденції створюють ніби «тінь» біля «персони»).

Перед тим, як перейти до розгляду форм та методів подолання такого розщеплення, важливо спробувати виявити причини «хвороб». Первинною причиною подальших «хвороб» «єдиної реальності» (куди входить і психіка) можна вважати — з погляду епістемології — розділення суб'єкта і об'єкта, пізнаючого та пізнаваного, спостерігача та того, кого спостерігають. Онтологічно — це розділення себе та іншого, організму та середовище. На екзистенціальному рівні індивід ідентифікує себе з організмом, що протистоїть середовищу. (Таким чином виникає «простір»).

Як тільки Індивід цілком ототожнюється з організмом, виникає проблема буття і небуття, життя та смерті. (Разом з тим з'являється і «час».) Отже,



на екзистенціальному рівні індивід ототожнює себе виключно з організмом та існує в просторі і часі. Це може породжувати у нього страх смерті та панічну втечу від неї. У результаті цього, він створює ідеалізований образ себе під назвою «я» («его»), бо ж «я» складене в основному з цілком фіксованих та стійких символів, яке ніби обіцяє дещо, на що не здатне тлінне тіло, — порятунок від смерті, що втілений в непохитних образах. «Суть справи полягає в тому, що своєрідна структура людського «его» виникла з його нездатності приймати реальність, особливо первинну реальність смерті», — писав пізній Фройд. Таким чином, самототожність індивіда як цілісного психофізичного організму переміщується на ментальні уявлення цього організму. Так утворюється «я» («его») [14; 20].

Будучи соціальним індивідом (особистістю), людина змушена руйнувати єдність створеного «его» та ідентифікуватися лише з частиною психічних процесів. Тобто соціально небажана частина «его» витісняється зі свідомого в несвідоме. При цьому індивід спотворює та деформує його, проєктуючи небажані риси в підсвідоме, але при цьому вони залишаються «тінню» його особистості.

### ***Основні напрямки роботи психолога на рівні психіки індивіда***

Основні напрямки сучасної психотерапії займаються кожним розглянутим рівнем. Вони можуть не дуже турбуватися про те, в кого з них методологічно «правильний» підхід до психіки, тому що кожен з них більш-менш вірний для свого рівня. Але по-справжньому інтегрована за синергетичними принципами психологія може і повинна об'єднувати взаємодоповнюючі знахідки кожної зі шкіл.

Терапія рівня «я» виходить з уявлення, що причиною патології є порушення зв'язку між свідомістю та неусвідомлюваними процесами психіки, розрив між особистістю та її «тінню» (неприйнятними рисами власної особистості). Патологія — викривлення (деформація), а «одужання» — відновлення точного адекватного та прийняттого образу себе.

Якщо індивід відчужує (відкидає) якість грані своєї особистості, то він створює фальшивий образ себе. Відчужені риси (тобто тінь, що стала тепер «неусвідомлюваним») хоча й продовжують належати індивідові, але проєктуються ним на зовнішній світ, як існуючі в середовищі чи інших людях. Корекція полягає у поверненні собі відчужених рис, що розширює межі самоідентифікації людини. Таким чином, ліквідується розрив між особистістю та «тінню» і створюється відносно точний та прийнятний образ себе — більш-менш прийнятне ментальне уявлення цілісного психофізіологічного організму. Саме це і є метою терапії рівня «я».

### ***Проблеми екзистенціального рівня***

Ми вже говорили, що на цьому рівні відсутнє розділення цілісного організму на протиставлені душі та тіла. Тому тут важливо не стільки відтворити

образ цілісного організму, скільки «навчити» людину бути цим цілісним організмом.

Якщо психотерапія рівня «Я» прагне поширити самоідентифікацію людини на всі грані її психіки, то терапія екзистенціального рівня розширює її на всі аспекти цілісного організму. Ф. Перлз (1951) «вважав, що метою є включення в межі того, що ви визнаєте за самих себе, всіх вищих органічних проявів». Або: «Звільніть розум та прийдіть до почуттів!» (1961), тобто прийдіть до сприймання цілісного організму.

На екзистенціальному рівні виникають два фундаментальних протиставлення: суб'єкт-об'єкт (або самість та інше) та життя і смерть (буття та небуття), які є темою багатьох напрямків екзистенціальної психотерапії. Феноменологію даного рівня відображають формулювання: «буття у світі», «діалектика кризи», «пекло — це інші» і т.п.

Таким чином, психотерапевтичні методи екзистенціального рівня спрямовані на цілісний організм людини та кризи, які тут можуть мати місце, а також на їхні великі потенційні можливості. Ця група включає як порівняно інтелектуалізовані підходи (екзистенціальну психологію, гештальп-терапію, логотерапію, гуманістичну психологію), так і підходи, що більше орієнтовані на тіло, — біоенергетику, структурну інтеграцію, чуттєве усвідомлення. Не дивлячись на відмінності, всі вони прагнуть до відтворення справжнього та конкретного цілісного організму людини.

До екзистенціального рівня відноситься і біосоціальний прошарок свідомості індивіда. Це зона культурних стереотипів, які впливають на орієнтацію та поведінку людини. Вони, крім іншого, формують структуру індивідуального «я» та характер мисленневих процесів. Тут відбувається відображення та фільтрація реальності, а отже, і можливі деформації в її відображенні. Е. Фромм вважав, що вплив суспільства полягає не лише у вкоріненні функцій у нашу свідомість, але й у тому, щоб перешкоджати усвідомленню реальності. Кожне суспільство у своєму практичному житті, паттернах відносин, почуттів та сприймань створює систему категорій, що визначають форми усвідомлення. Ця система діє подібно до соціально обумовленого фільтра... Досвід, який не може пройти через цей фільтр, залишається поза усвідомленням, тобто в несвідомому.

Психотерапевтичні методи цієї зони спрямовані на соціальний контекст патології — процеси зміни та деформації усвідомлення в рамках соціокультурних установок (наприклад, мови чи логіки) більш глибокі, ніж чисто індивідуальні спотворення та витіснення.

#### *Робота з індивідуальним рівнем психіки*

Чи є необхідність у такій терапії? А. Маслоу вважає, що прагнення людини до надіндивідуального є невід'ємною частиною її природи, такою ж реальною, як і її біологічна основа, такою ж необхідною для розвитку, як і потреба в їжі та житті. Він вважає, що нерозуміння та незадоволення потреби

в надіндивідуальному викликає психологічну напругу, або метапатологію, справжню природу та походження якої рідко розуміють. Метапатологія може бути в основі таких хвороб сучасної культури, як підміна особистих пошуків задоволенням від примусового споживацтва, заповнення духовної порожнечі сурогатами масової культури та ін. Для здорового розвитку особистості та культури необхідне уважне ставлення до надіндивідуальних, релігійних, філософських та естетичних вимірів життя. На його думку, (за певних сприятливих умов) особистість рухається від невротичних (рівень «тіні») через базові (рівень «его» та екзистенціальний) до метапотреб (трансперсональна сфера). Ті ж мотиви можна знайти у нього і тоді, коли мова йде про плато-переживання, де «бачення світу, свідчення реальності – символічне, міфічне, поетичне, трансцендентне, неприродне... Це – вихід за межі часу та простору, який стає цілком нормальним».

До психотерапевтичних методів, які спрямовані переважно на цей рівень, у першу чергу, можна віднести юнгіанський психоаналіз з його спробами вийти на архетипи та символи (хоча це зовсім не означає, що Юнг нічого сказати про особистість, «его» та ін.)

У руслі терапії надіндивідуального рівня психіки заслуговують уваги роботи Р. Ассаджолі, в яких робиться спроба здійснити стрибок з попередніх рівнів на трансперсональний.

Особливої уваги у сфері вивчення трансперсонального рівня психіки та розробки методів його терапії заслуговують роботи С. Грофа, в яких він виділив підгрупу незвичайних станів свідомості, назвавши їх холотропними, тобто «орієнтованими на цілісність» або такими, що «рухаються в напрямку цілісності» (від гр. *holos* – «ціле» та *trepiln* – «рухаються в напрямку будь-чого»). Дослідження цих станів не тільки розширило горизонти психологічної науки, а й значно збагатило арсенал її психотерапевтичних методів.

Якщо в так званій «науковій психології» цим рівнем психіки зацікавилися порівняно недавно, то в релігійних традиціях він завжди був основним об'єктом уваги. Тому представники трансперсональної психології намагаються синтезувати (об'єднати) досягнення обох напрямків. Хоча є певні відмінності в трактуванні не лише методів психотерапії (або ж освоєння) цього рівня, а й самого його розуміння (чи феноменологічного опису).

Ось він у афористичній формі: «У вас – царство небесне», «Я – світло, що над усіма», «Я – все, все з'явилося з мене і все досягло Мене. Розколить кусок дерева, і ви знайдете там Мене; підніміть камінь, і там також є Я» (Євангеліє від Матвія).

«Дивіться в середину, ви є Будда» (буддизм). «Атман (індивідуальна свідомість) і Брахман (універсальна свідомість) – єдині» (індуїзм). «Через поняття «Я» пізнаваний всесвіт» (упанішади). «Той, хто знає себе, знає

свого Бога» (іслам). «Небеса, земля і людина із одного тіла» (неоконфуціанство).

Відомий американський психолог Вілл Шутт вважав, що для повного переживання радощів потрібне усвідомлення себе і своїх здатностей. Якщо я досягаю цього стану, у мене є усвідомлення кожної частини себе, і я можу контролювати кожну з частин незалежно від інших. Я взаємодію з кожною ситуацією, організовуючи всю свою істоту таким чином, щоб зустріти цю ситуацію і діяти в ній так, як я хочу. В кожен момент я можу привести своє тіло в той стан, який мені бажаний: я можу переживати містичні досвіди, психоделічні стани, стани повної усвідомленості — все, що виберу. Я можу зробити це, я можу досягати цих станів без допомоги зовнішніх засобів та хімічних речовин. Досягнувши повного усвідомлення себе, аж до найдрібніших складових, я знаходжусь в «теперішньому», в «зараз», в «кожен момент» (підкреслено нами).

Отже, тимчасово зруйнована в XIX столітті за допомогою різновидів матеріалістичного редукціонізму (від наукового матеріалізму до біхевіоризму та марксизму) концепція великої ієрархії буття відроджується та відновлюється.

Спроба звести єдину ієрархію буття до одного з її рівнів — матерії, особливо негативно вплинула на психологію, яка спочатку втратила свій дух, потім душу, а за цим і розум, звівши свій предмет до вивчення лише емпіричної поведінки або до соціально-історичних феноменів.

Тепер знову цілісне вивчення свідомості з позиції еволюційної ієрархії та самоорганізації стає основною темою фактично всіх дисциплін, які досліджують поведінку, хоча і з'являються вони під найрізноманітнішими назвами — від аристотелівської ентелехії до «систем, що самоорганізуються» чи «морфогенетичних полів».

Людвіг фон Берталнофі прекрасно узагальнив цей підхід, вважаючи що згідно із сучасними уявленнями, Всесвіт виникає як величезний ієрархічний ряд організованих цілісностей — від фізичних та хімічних до біологічних та соціальних систем. Така ієрархічна структура та комбінування систем у системи вищого порядку характеризує реальність як ціле, є фундаментальною та викликає особливий інтерес біології, психології та соціальних наук.

Так, наприклад, у сучасній психології вищеназваний принцип є домінуючою структурою та процесуальною парадигмою в більшості шкіл: від «гніздової ієрархії морфогенетичних полів» Руперта Шелдрейка до «ієрархії емерджентних якостей» Карла Поппера, від досліджень мозку Роджера Сперрі та Уїлдера Пенфілда (ієрархія нередукованих емерджентів) до соціальної критичної терапії Юргена Хабермаса (ієрархія комунікативної компетентності).

Слід також підкреслити, що тепер сучасна теорія може об'єднуватися (і об'єднується) зі своїм багатим філософським корінням як на Заході (Платоном, Арістотелем, Спінозою, Гегелем), так і на Сході (Шанакрою, Падмасамбхавою, Чі І., Абінавагушою, Ауробіндо).

На жаль, більшість ортодоксальних дослідницьких шкіл у біології, соціології та психології визнають існування матерії, тіла, розуму, душі та духу, не надаючи їм рівного статусу. За образним виразом Роджера Уелша, «розкриваючи око плоті», ми відкриваємо фізичний та сенсорний світ, «око розуму» — світ мови та логіки, «око споглядання» — світ душі та духу. Але якщо покладатися виключно на «око плоті», то в психології з'являється біхевіоризм, а в філософії — позитивізм. Якщо ж ми відновлюємо «око розуму», то одержуємо інтроспективні психологічні школи (включаючи психоаналіз, гештальт, екзистенціальну та гуманістичну психологію), а також «чисту» філософію (феноменологію, герменевтику, екзистенціалізм, критичну теорію). «Око споглядання» покликане вивчити науковим та відновлюваним способом душу та дух, а також трансперсональну психологію та філософію [11].

Мозок людини — це жива мережа з більш ніж 110 мільярдів нервових клітин, здатних створювати  $10^{2733000}$  зв'язків, що перевищує загальну кількість атомів у нашому Всесвіті (Р. Уїлсон, 1999). У цьому маленькому біокомп'ютері кожної хвилини програмується більше 100 мільйонів процесів! Фізіологи вважають твердження, що ми використовуємо 5% можливостей мозку, є перебільшенням вчорашнього дня (Бехтерев, 2005; Пенфілд, 1996 та ін.).

Виникає логічне запитання: хто ж з нас марнотрат — ми чи природа. В 1965 році Джон Белл довів, що у Всесвіті не існує ізольованих систем (відома теорема Белла). На сьогоднішній день це доведено експериментально. Отже, зв'язок людини з її Першоначалом завжди є і не може перерватися ніколи.

## **2.7. Особливості становлення самосвідомості індивіда**

Розвиток свідомості та самосвідомості людини є одним з визначальних процесів у ході становлення її як особистості, індивідуальності, суб'єкта діяльності, спілкування та пізнання. Свідомість визначають як вищу, властиву лише людині та пов'язану з мовленням функцію мозку. Її сутність — в узагальненому, оцінковому, цілеспрямованому відображенні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, попередній мисленнєвій побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному саморегулюванні та самоконтролюванні поведінки людини.

У психології свідомість розглядають як особливу форму відображення реальності, не додаткову психічну функцію чи властивість, а як їх узагальнення, синтез, інтеграцію [6].

Свідомість є вищим рівнем відображення людиною дійсності, якщо психіку розглядати з матеріалістичної позиції, і власне людською формою початку психічного буття, якщо психіку трактувати з ідеалістичних позицій. (Хоча протиставлення таких підходів є певною даниною минулому).

Разом з тим, історія психології наочно демонструє, що розуміння свідомості є, мабуть, найскладнішою проблемою, яку досі не вдалося вирішити ні з матеріалістичних, ні з ідеалістичних позицій. Саме тому сфера психологічної науки, яка займається свідомістю є найменш розробленою [14].

Слід зазначити, що яких би методологічних чи філософських позицій не дотримувалися дослідники свідомості, вони неминуче пов'язують з нею так звану *здатність до рефлексії*, тобто готовність свідомості до пізнання інших психічних явищ та себе.

На основі рефлексивності свідомості розвивається *самосвідомість* як усвідомлення людиною себе як особистості, своєї суспільної діяльності, стосунків з іншими людьми, рис характеру, власних дій та вчинків, їх мотивів, цілей і т. ін. Самосвідомість відзначається різноманітністю форм вияву, які в процесі становлення особистості можуть вдосконалюватися від самовідчуття, самоідентифікації, самооцінки до самовладання, самоконтролю, самоаналізу [6].

Психологічними характеристиками свідомості людини є: відчуття себе суб'єктом, здатним до пізнання, уявлення дійсної та віртуальної реальності, контролю власних психічних та поведінкових станів та керування ними, здатним бачити та сприймати у формі образів навколишній світ.

У психології виділяють п'ять основних етапів (періодів) формування свідомості:

- стан неспання (у дітей до 1 року);
- предметна свідомість (від 1 до 3 років);
- індивідуальна свідомість (від 3 до 9 років);
- колективна свідомість (від 9 до 16 років);
- рефлексивна свідомість (від 16 до 22 років).

У загальній психології в структуру свідомості включають:

- найважливіші пізнавальні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення та уяву);
- здатність розрізнити суб'єкта об'єкт (самосвідомість та усвідомлення оточуючого світу);
- здатність забезпечувати цілеспрямовану діяльність (вольову, мотивовану, критичнооцінювану);
- ставлення до реальної дійсності, її переживання (Г.С. Костюк, К.К. Платонов).

Психіатрія розглядає структуру свідомості дещо по-іншому. До неї включають:

1. З усвідомлення власного «Я» (аутопсихічна орієнтація) — усвідомлення частин тіла, їх взаємозв'язок («схеми тіла»), розташування свого тіла в просторі та усвідомлення себе як особистості з її багатогранними формами відносин із суспільством;

2. З усвідомлення предметного світу (алопсихічна орієнтація) — адекватне відображення об'єктів зовнішнього світу та їх взаємозв'язку, а також адекватне відображення просторово-часових категорій (минулого — сучасного — майбутнього).

Взаємозв'язок між розглянутими складовими свідомості встановлюється в процесі їх виокремлення (виділення), тобто диференціації та інтеграції. Це досить тривалий процес, що охоплює орієнтовно 20-25 років життя людини (М. Є. Бачорніков, К. В. Михайлов, В. Л. Гавенко та ін.).

При дослідженні свідомості слід також враховувати такі її властивості:

1. Ясність — можливість чітко виділити об'єкти зовнішнього світу та їх взаємозв'язок між собою, наявність самосвідомості, адекватність свідомості, здатність здійснювати цілеспрямовану діяльність.

2. Обсяг свідомості — тобто обсяг усвідомлюваних у даний момент власних переживань та оточуючих обставин.

3. Зміст свідомості — характер асоціацій, які виникають у даний ситуації, що визначаються минулим досвідом та результатом відображення реальності.

4. Неперервність свідомості — єдність переживання минулого, нинішнього та майбутнього.

Отже, за змістом та формами прояву свідомість — це явище складне, ієрархічно побудоване та багатомірне. Тому в його вивченні доцільно виділяти певні вузлові моменти чи етапи, виходячи з мети дослідження. В нашому випадку метою є визначення напрямків, методів розвитку й саморозвитку свідомості та самосвідомості в залежності від «ближньої» зони розвитку даного феномена у конкретного індивіда. Тому серед чисельних рівнів та етапів розвитку ми виділяємо три основні: *перший* — виділення «Я» із «не Я» (етап становлення «Я»); *другий* — етап психофізіологічної єдності індивіда (або екзистенціальний етап); *третій* — етап становлення рефлексивної свідомості (або трансперсональний етап). В основу виділення етапів покладено критерій самоідентифікації особистості.

«Виділення «Я» із «не Я» — це перший акт появи індивідуальної свідомості у філогенезі, який повторюється і в онтогенезі». Спочатку це виділення свого тіла, що легко спостерігати у дітей, які говорять про нього як про чуже: «Сергійків животик», «Сашкові ручки», і лише потім «Мій животик», «Мої ручки». Завершується ж цей процес усвідомленням своєї ролі в суспільстві і навіть у Всесвіті. Але цей цілком природний та логічний процес може породжувати певні протиріччя та суперечності, наслідки яких

супроводжують людину протягом всього наступного життя. Зупинимося на них детально.

На першому рівні (виділення «Я» із «не Я») дитина навчається ототожнювати себе з більш-менш точним світоглядним уявленням про свій організм чи його картину, образ. Це покладає початок поділу цілісного організму на «тіло» та «душу», а сама людина поступово ототожнюється з психікою, свідомістю. Вона вважає, що існує не як тіло, а в тілі, у фізичному організмі.

Негативні моменти (суперечності) цього рівня полягають у тому, що під впливом різних обставин людина може «відчужувати» від себе різні аспекти своєї власної душі, психіки, розототожнюючись з ними, обмежуючи сферу ідентифікації тільки з позитивними частинами «Я», які З. Фрейд та К. Юнг називали «персоною». Інші психічні тенденції занадто «негативні», і тому «хворобливі» чи «небажані» відчужуються, «ховаються» в несвідоме і стають «тінню» (за термінологією тих же авторів). З'являється відома в психоаналітичній психології проблема «персони» та «тіні», яка полягає в тому, що, по-перше, такі роздвоєння психіки призводить до неврозу; по-друге, — ми поступово втрачаємо контроль над «тінню», тобто «негативними» аспектами свого «Я», яке «перестає нас слухатись і робить, що хоче».

Щоб проблема «персони» та «тіні» не здавалася читачеві дещо надуманою, проілюструємо її на прикладі. З певних причин людину дратує поведінка дітей (їх галасливість, розгальмованість, непередбачуваність тощо). Та виходячи із соціально схвалюваного стереотипу, що «хороші» люди люблять дітей, вона переконує себе та інших, що також любить їх. Та істина виявляється в конкретній ситуації: на її подвір'я з галасом забігають хлопчики за м'ячем. Людина хапає палицю і починає їх лупцювати, не в змозі стримати себе. Оце і є втратити контроль над «тінню».

Подолання суперечностей цього рівня розвитку свідомості базується на встановленні контакту з «тінню» та поверненні собі відчужених рис, що розширює межі самоідентифікації.

Ефективним у роботі на цьому рівні свідомості є методи, розроблені в руслі психоаналітичних шкіл різних напрямів, а також техніки самоусвідомлення, що мають назву «психогімнастика», «мистецтво самоспостереження» (Дж. Рейнуотер), деякі вправи «тілесноорієнтованої терапії» (М. Фельденкрейц) та ін.

Подолання суперечностей цього рівня розвитку свідомості дозволяє перейти на другий — так званий екзистенціальний (або психофізіологічний) рівень.

Основна суперечність цього рівня — усвідомлення смертності організму, а отже, і самої людини, оскільки вона ототожнює себе саме з організмом. Неусвідомлювана (чи й свідомо) спроба «втечі від смерті» призводить до створення ідеалізованого образу стійких та фіксованих символів, які



ніби обіцяють дещо безсмертне (наприклад: «Я — мати і буду жити в дітях», «Я — письменник — мої книги безсмертні», «Я — вчений, мої знання нетлінні» і т. ін.).

Тікаючи від думки про смерть у такий нехитрий спосіб, людина переміщує свою самототожність з цілісного психофізіологічного організму на певні «символи безсмертя» (діти, книги, пам'ять інших, слава і т. ін.).

Більше того, вже Фрейд зрозумів, що неадекватна (дизорганізаційна) структура людського «Я» виникла з нездатності людини сприймати реальність такою, якою вона є, особливо первинну реальність смерті [14].

На подолання суперечностей цього рівня спрямовані методи, створені в руслі гештальттерапії, екзистенціальної та гуманістичної психології.

Екзистенціальний рівень межує з так званою «зоною культурних стереотипів свідомості», що суттєво впливають на орієнтацію та поведінку людини. Крім того, вони формують структуру індивідуального «Я» (Мead, 1964) та характер мислительних процесів (Ворф, 1956). Суперечності (протиріччя) на цьому рівні породжує так звана «фільтрація реальності» (Фромм, 1970). А саме: вплив суспільства полягає не лише у насадженні фікцій у нашу свідомість, а й у тому, щоб заважати нам усвідомлювати реальність... Кожне суспільство у своєму практичному житті, в патернах відносин, почуттів та сприймання створює систему категорій, що визначають форми свідомості. Ця система діє на зразок соціально обумовленого фільтра... Досвід, який не може пройти через цей фільтр, залишається поза свідомістю, тобто в несвідомому.

Методи роботи із суперечностями біосоціальної зони спрямовані на соціальний контекст патології, тобто на роботу з викривленнями усвідомлення в рамках соціокультурних установок.

Наступним вузловим пунктом розвитку самосвідомості є її трансперсональний рівень. Він презентує ті аспекти свідомості, які за своєю природою є надіндивідуальними.

На цьому рівні індивід ще не повністю ідентифікований з реальністю, буттям, але вже не обмежений умовними рамками організму. Трансперсональні аспекти свідомості, крім того, містять «першообрази колективного несвідомого» — архетипи. Архетипи суттєво впливають на кожен рівень спектру свідомості, які розташовані під трансперсональними зонами.

Найцікавішим є те, що трансперсональні рівні можуть бути виявлені у безпосередньому досвіді. Карл Юнг (1985) стверджував, що містики — це люди, які особливо жваво переживають процеси колективного несвідомого. Містичні переживання — це досвід архетипів.

Характерною особливістю трансперсонального рівня є стирання всіх дуалістичних протиставлень, зокрема, протиставлення «персона» та «тіні», «Я» та тіла. Долаючи протиставлення, людина одночасно руйнує основу індивідуальних неврозів екзистенціального та «Я» рівнів.

Іншими словами, визначаючи глибини людської особистості, що виходять за межі окремого, індивідуального буття, людина легко долає неврози ізолюваного існування, не будучи «прив'язаною» до своїх чисто особистих проблем. Вона починає звільнюватися від страхів та тривог, депресії та нав'язливих ідей, дивлячись на них відсторонено. Трансперсональний рівень дозволяє свідомості зайняти таке положення, з якого можна всебічно розглянути індивідуальні емоційні та понятійні комплекси та позбавитися їх.

Цей рівень нагадує плато переживання А. Маслоу: бачення світу, свідчення реальності – символічне, міфічне, поетичне, трансцендентне. В таких станах людина приєднується до світу метамотивації, буттєвих цінностей, надіндивідуальної свідомості [10]. До напрямків роботи на цьому рівні свідомості можна віднести холотропне дихання, методи «четвертого шляху», методи онтопсихології та ін.

Розглядаючи феномен свідомості, ми зупинилися лише на декількох найважливіших етапах її становлення. Є всі підстави стверджувати, що свідомість людини має тенденцію до спонтанного саморозвитку. За аналогією з ієрархічною моделлю потреб А. Маслоу, тобто від невротичних потреб (рівень «тіні»), через базові потреби (екзистенціальний рівень) до метапотреб (трансперсональний рівень).

### Література до розділу 2

1. Агафонов А.Ю. Когнитивная психомеханика сознания, или как сознание принимает решение об осознании / А.Ю. Агафонов. – Самара : Фолио, 2007. – 201 с.
2. Гейзенберг В. Физика и философия / В. Гейзенберг ; [перев. с нем.]. – М. : Наука, 1989. – 201 с.
3. Еладе М. Шаманизм / М. Еладе. – Минск : Хорвест, 1998. – 57 с.
4. Игнатий (Брянчанинов). Слово о чувственном духовном видении духов. Собрание сочинений / Игнатий (Брянчанинов). – М. : Паломник, 2002. – Т. 3. – 200 с.
5. Капра Ф. Дао физики / Ф. Капра. – М. : София, 2008. – 408 с.
6. Максименко С.Д. Загальна психологія / С.Д. Максименко. – К. : Форум, 2003. – 375 с.
7. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / М.К. Мамардашвили. – М. : Прогресс, 1992. – 416 с.
8. Мельник Л.Г. Тайны развития / Л.Г. Мельник. – Сумы, 2005. – 256 с.
9. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; [под ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича, Ю.В. Скачкава ; пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
10. Проблема человека в Западной философии / сост. П.С. Гурович. – М. : Прогресс, 1988. – 582 с.
11. Психология и новые идеалы научности : [материалы круглого стола] // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 33.
12. Пенроуз Р. Тени разума: В поисках науки о сознании. Часть 2. Новая физика, необходимая для понимания разума / Р. Пенроуз. – Ижевск : Инс-т кон. исслед., 2005. – 352 с.
13. Рубинштейн С.Я. Бытие и сознание / С.Я. Рубинштейн. – М. : Просвещение, 1957. – С. 6-7.
14. Синергетика. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
15. Сучасна психологія: теоретико-методологічні проблеми : [навч. посібник] / В.О. Татенко. – К. : Вид.-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – 288 с.
16. Фрейд З. Психология «Я» и защитные механизмы / З. Фрейд. – М. : Педагогика, 1993. – 144 с.

17. Фромм Е. Душа человека / Е. Фромм. — М. : Канон, 1996. — 305 с.
18. Хопкинс С. Большое, малое и человеческий разум (Роднор Пенроуз, Абнер Шимони, Ненси Картрайт, Стивен Хокинг) / С. Хопкинс и др.; [под ред. А. Хачоян; пер. с англ.]. — СПб. : Амфора, 2012. — 121 с.
19. Шутт Б. Истинная пустота / Б. Шутт. — СПб. : Питер, 1996. — 110 с.
20. Еберт Дж. Ж. Сумерки заводного Бога. Беседы о науке и духовности на закате эпохи / Дж. Ж. Еберт. — СПб. : ЦГ «Весь», 2004. — 224 с. — (Бог для 21-го века).

## **Розділ 3. СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ФЕНОМЕНУ ДУХОВНОСТІ В СИНЕРГЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ**

### **3.1. Духовність як синергетична система**

На сучасному етапі розвою наша молода держава опинилася в ситуації кризи, яка пронизує всі сфери життя. Ознаками духовної кризи сьогодні є процес втрати молоддю духовних орієнтирів, дезінтеграція ціннісних систем особистості, нездатність індивідів до самопізнання та саморозвитку, відсутність потреби у самовдосконаленні.

Під впливом багатьох негативних соціально-економічних факторів нашого буття істотно змінюються ціннісні орієнтації молоді від гуманістичних до меркантильних, прагматичних, втрачаються такі духовні цінності як доброта, здатність до співчуття, потреба у добродійності тощо.

Духовна криза може надовго паралізувати соціальну та особистісну активність молоді, поставити під сумнів її уявлення про ідеали добра та приклади зла.

Усвідомлення молоддю людиною загальногуманістичних цінностей, її прагнення до самовдосконалення — це процес, що безпосередньо пов'язаний з духовністю. Саме тому особливо гостро сьогодні актуалізується проблема духовного розвитку молоді особистості.

Зазначені вище факти зумовили визначення головних домінант виховання, які викладені у провідному програмовому документі Міністерства освіти і науки — у «Концепції національно-патріотичного виховання молоді» (Наказ 27.10.2009 № 3754 / 981 / 538 / 49).

У «Концепції...» підкреслюється, що національно-патріотичне виховання «охоплює своїм впливом усі сторони життя, зокрема духовну, педагогічну...»

Ідеалом виховання, за «Концепцією», виступає гармонійно розвинений громадянин, який досяг якісно нового рівня духовно-морального, екологічного, патріотичного розвитку, високої культури взаємин.

«Концепція...» передбачає реалізацію таких виховних завдань, як «забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до людей похилого віку, турботи про молодших та людей з особливими потребами», а отже, йдеться про формування гуманності, емпатійності. При цьому в «Концепції...» сформульовані принципи виховання молодого громадянина-патріота України, які є «запорукою ефективності виховного процесу», а саме:

- Принцип гуманізації, який зосереджує увагу на особистості як вищій цінності;
- Принцип суб'єкт-суб'єктної взаємодії, що передбачає здатність учасників виховного процесу брати до уваги думку один одного,

визнавати право на її відмінність від власної (що неможливо без розвиненої емпатійності).

- Акмелогічний принцип, який вимагає орієнтації виховного процесу на вищі морально-духовні цінності;
- Принцип толерантності, що передбачає здатність сприймати українську культуру як невід'ємну частину загальнолюдських цінностей.

Отже, для рішення завдань, що сформульовані в «Концепції...», педагогам, психологам, викладачам необхідно чітко орієнтуватись у змісті таких понять як «духовність», «духовний розвиток», «духовні ціннісні орієнтації», «духовні вчинки», «гуманність», «емпатійність» та багато інших.

Іншими словами, той хто виховує, повинен мати глибоке та різнобічне уявлення про те, кого саме він виховуватиме, а також, якими є психологічні ознаки того, що виховний процес дає реальні результати. Проте досі не був розроблений науково-методичний посібник, що давав би чіткі науково обґрунтовані відповіді на ті запитання, які турбують педагогів протягом десятиліть, а сьогодні постають особливо гостро, а саме: Що таке духовність як феномен психології?, Якими є критерії духовно розвиненої особистості?, Який зміст вкладає психологія у поняття «гуманність», «емпатійність»?

І, нарешті, педагогам необхідно уявити шляхи та засоби, а також отримати орієнтовні методики, за допомогою яких можна ефективно реалізувати поставлені завдання розвитку духовності та гуманності.

Мета нашого дослідження полягала у створенні психологічної концепції феномену «духовність» задля оптимізації процесу духовного розвитку учнів у закладах народної освіти.

Проблема духовності існує багато тисячоліть у різних хронотопах культури людства. Сьогодні актуальність дослідження цієї проблеми визначається, з одного боку, соціокультурними особливостями нашого суспільства, які характеризуються кризою духовності, що є загрозою втрати молоддю духовних ціннісних орієнтацій, з іншого — сучасними вимогами психологічної та педагогічної наук, для яких безперечно важливим є виділення критеріїв та показників духовного розвитку, визначення внутрішніх та зовнішніх детермінант цього процесу.

Здійснюючи теоретичний аналіз проблеми, ми переконалися, що психологічне смислове навантаження поняття «духовність» досі залишається абстрактним, невизначеним. На наш погляд назріла необхідність зміни парадигми найпоширеніших сучасних філософських тлумачень духовності як певного рівня розвитку суспільної свідомості, що характеризується, з одного боку, релігійністю, з іншого — спрямованістю на виробництво та споживання духовних цінностей. Дослідницька увага, на нашу думку, має бути сконцентрована на переосмисленні сутнісних здатностей людини, її самоцінності.

Пошук об'єктивного погляду вимагає звертання до трансісторичних ви-токів вчень про духовність.

Результати аналізу першоджерел свідчать, що проблема духовного розвитку особистості належить до так званих одвічних проблем. Адже перші спроби її вирішення знаходимо у творах мислителів з найстародавніших часів.

Одним із засобів досягнення «позитивного блага у духовній сфері» у Стародавній Індії (IV сторіччя до н. е.) є шляхетний «вісімковий» шлях (Гаутама Будда). Він полягає у правильному здійсненні поглядів, намірів, вчинків, вольових зусиль, пам'яті, зосередженого міркування, а також в утриманні від шкоди всьому живому неправди, лиходійства.

Філософи Китаю VI–V сторіч до н. е. пропонували шлях до розвитку духовності через досягнення гармонії природного та психічного. Провідну роль у вченні Конфуція відіграє поняття «жень», яке у перекладі інтерпретують як «гуманність», «людяність», «співчуття». Не викликає сумніву, що цей видатний мислитель заклав у зміст зазначеного поняття таку духовно-ціннісну якість, яка не втратила своєї загальногуманістичної значущості за два з половиною тисячоліття.

Розуміння того, що існує певне «найвище благо», диференційоване на прекрасне, істинне та добре, багаторазово зустрічаємо у філософії Стародавньої Греції та Стародавнього Риму (IV–III сторіччя до н. е.). Головна ідея духовного вдосконалення в античній філософії — взаємодія та взаємозбагачення мікрокосму (людини) та макрокосму (природи, Всесвіту). При цьому йшлося не про певну окрему людину, а про людське існування як таке, його сенс та головне питання: що робити, щоб досягти стану істинного (духовного) буття.

На вершині античної культури стояв Цицерон. Він, підтримуючи думку про єдність великого та малого світів (мікрокосму та макрокосму), висував ідею психічної рівноцінності, рівності всіх людей. Проте Цицерон ще не розвивав тезу гармонії між будовою Всесвіту та окремої людини.

Ця думка виникла в іншого філософа античності — Марка Аврелія, який залишив людству щоденник подій свого власного духовного становлення. Він дійшов висновку, що процеси, які відбуваються у людській природі, перебувають у постійній взаємодії, а отже, застерігає Марк Аврелій, коли людина відступає від природи, «відособлює свою душу від душ усіх живих істот», їй загрожує небезпека.

Марк Аврелій наголошував на тому, що людина має осмислити світ як єдину істоту з єдиною сутністю, єдиною душею, закликав ставитися з повагою до всесвітньої гармонії та життя відповідно до неї, а це неможливо без пізнання істини — знання про космос.

Марк Аврелій розвиває ідею про те, що найглибшою духовною сутністю людини є «розумна душа», яка є поштовхом до духовних вчинків. Філософ

виокремлює властивості розумної душі. Вона спостерігає за собою, робить себе такою, якою бажає, користується наслідками власної діяльності. Розумній душі властива любов до ближніх, прагнення до пізнання істини.

Згода людини з природою — лейтмотив античної психології духовного розвитку, з якої історично розвинулася психологія середніх віків.

У філософсько-психологічній думці середньовіччя співвідношення «людина — Всесвіт» замінюється на нове — «людина — досконале духовне буття». Актуалізується проблема самовдосконалення людини. Для її розв'язання психологія звертається до проблеми вищих почуттів, пізнання істини, природи, краси, психологічного аналізу вчинків добра та зла.

Вчення про духовність людини було розвинене в середні віки Фомою Аквінським, який доповнив властивості «розумної душі», виокремлені Марком Аврелієм, створивши своє вчення про добродійність. До старих «душевних якостей» Фома додав «віру, надію і любов».

Ідея духовно розвиненої особистості посідала одне з центральних місць у філософії мусульманського середньовіччя, яка створила цілу плеяду «енциклопедичних інтелектів» свого часу, що поєднали у собі глибину наукової думки з багатогранністю духовних інтересів, культурних потреб, художніх нахилів. До цієї плеяди належали аль-Джахиз, Фарабі, Ібн-Сіна, Ібн-Рушд.

У середньовічній мусульманській філософії існувала концепція духовно розвиненої особистості у вигляді вчення про «адаб», який є своєрідним кодексом норм моральної вихованості та аристократичної освіченості. Цей комплекс поряд з уже відомими чеснотами містив такі вимоги, як ознайомлення з літературою, мистецтвом, знання з етики, психології, астрології, вміння цікавого співрозмовника. Отже, мислителі мусульманського середньовіччя розвивали ідею духовного вдосконалення людини через гармонійний розвиток її психіки. Ця ідея мала яскраво виражений естетичний характер, оскільки етичні та інтелектуальні чесноти розглядали як включені в естетичні.

Творчість видатних філософів Близького та Середнього Сходу, їхня зацікавленість у пошуках шляхів досягнення гармонії життя людей та глибока увага, яку вони приділяли ідеї духовного розвитку людини, — все це було яскравим проявом гуманістичних тенденцій вже за доби раннього середньовіччя. Ця цивілізація істотно вплинула на розвиток гуманістичних ідей у Західній Європі, які яскраво відбилися у творчості видатних діячів доби Відродження.

Мабуть, ніяка інша доба не знала таких інтенсивних наукових пошуків, які були притаманні періоду Відродження. Ідея духовної гідності стає провідною темою цілої низки трактатів, які належать перу італійських гуманістів — Д. Манетті, П. Брачоліні, М. Фічіно. Вони висувають положення про універсальні, безмежні можливості розвитку людини та її духовності.

Згідно з їхнім вченням, людина — це майстер, скульптор власного образу, проте вона здатна творити не лише себе, а й Всесвіт. Така оптимістична віра у здатність людини до духовного самовдосконалення була підтверджена надзвичайними досягненнями того часу в усіх галузях діяльності — науці, мистецтві, вихованні.

Наукова думка Відродження показала невичерпні багатства духовності людини, надала поштовх для подальшого розвитку естетичних та гуманістичних ідей античності та середньовіччя про виховання духовно розвинутої особистості.

Характерні риси культури Відродження — інтенсивне засвоєння духовних цінностей античного світу, ствердження ідей гуманізму — яскраво відображені у духовній культурі України XVIII сторіччя. Починаючи з часів класичної Греції та Риму, філософи, які розв'язували проблему духовного зростання людини, проголошували: «пізнай себе». Апелюючи до спадщини античних часів, цю тезу відстоювали і професори Києво-Могилянської академії (С. Калиновський, М. Козачинський, С. Кулябка, Г. Кониський).

Найвагомішим надбанням українських мислителів того часу була глибока гуманістична спрямованість їхніх поглядів та науково-практичної діяльності. Посилюється усвідомлення цінності людської особистості, і на цьому тлі по-новому постає питання про духовність, духовний розвиток. Головною метою викладачів Києво-Могилянської академії стає розробка цілісної концепції людської сутності, яка б пояснювала сенс її духовності.

У центрі уваги філософів-гуманістів першої половини XVIII сторіччя в Україні постає проблема духовної свободи як володарювання людини над собою, своїми вчинками, емоціями, пристрастями. Як засіб, за допомоги якого можна уникнути зла і досягти щастя — найвищої мети людського існування, філософи пропонують самовдосконалення особистості, яке здійснюється насамперед завдяки самопізнанню. Під впливом таких гуманістичних ідей формувалися погляди Григорія Сковороди.

Саме у Григорія Сковороди можна знайти перші наукові спроби визначення психологічного змісту поняття «духовність», які викладені в його вченні про «серце». Як вважає Г. Сковорода, серце — це єдність думок, поглядів, переконань та пов'язаних з ними почуттів і прагнень людини. Він сформулював думки про морально-виховану волю, волю розумну, волю вільну і зазначав, що робити свій вибір людині допомагає розумне оцінювання явищ відповідно до критеріїв добра та зла.

Розвиваючи тезу «пізнай себе», Г. Сковорода підкреслює, що знання своєї істинної природи стає для людини джерелом її віри та впевненості в своїх силах, допомагає навчитися підпорядковувати їх вищим мотивам і стати на шлях добродійності. Вищим мотивам вчинку Г. Сковорода віддавав перевагу, вбачаючи в них вияв «морального серця» людини. Такими



мотивами, на його думку, є любов до знань, до праці, пристрасне прагнення до пізнання істини, любов до людей, до всього живого.

Отже, згідно з вченням Г. Сковороди, «серце» — це єдність волі, розуму, почуттів та прагнень людини.

Найвидатнішими носіями ідей про виховання духовно збагаченої людини доби Просвітництва на Заході були англійські вчені — сучасники Григорія Сковороди — Дж. Локк та Е. Берк. Вони розвивали ідею духовної рівності — рівності права на життя всіх людей від моменту народження. У цей же період проблему духовного розвитку особистості розробляв видатний німецький філософ І. Кант.

Згідно з І. Кантом, душа має три здатності: здатність пізнання, здатність відчувати задоволення або незадоволення, здатність судження. Ці здатності, на думку вченого, тісно пов'язані з природою, мистецтвом, мораллю. Отже, кантівська систематизація містить певні вказівки на психологічну структуру духовності.

Духовна гармонійно розвинена людина залишається в центрі уваги філософів і у першій половині XIX сторіччя, особливо у представників німецької, англійської, французької гуманістичної ідеології — романтизму (Ф. Шеллінг, А. Шлегель, Ф. Шлегель). Цей історичний період характеризується загостренням у багатьох країнах світу антагонізму між людиною та суспільством.

Людина, яка незадоволена дійсністю, а мрії її нездійсненні, неминуче роздвоюється, перебуває у дисгармонії з довкіллям та із собою, а отже, руйнується цілісність її духовності, стверджували романтики. У період романтизму особливого розвитку набуває так звана філософія «потворного», у центрі якої — відображення духовної та фізичної виродженості. Потворне романтики завжди пов'язують із злом, яке постає як його породження, результат або символ. Цим підкреслювалося, що зло спотворює життя, яке могло б бути прекрасним та щасливим, вносить дисгармонію та руйнує духовність. Представники романтичних поглядів зазначали, що зло може спричинити навіть безумство, божевілля як форму спотворення душі, що виявляється в її викривленні — жорстокості, підступності, нікчемності.

Світові ворожнечі егоїзму романтики протиставляють «духовний принцип буття», який насамперед виявляється у щиросердності, відвертості, щирості людських взаємин, у безкорисливій самовідданій дружбі та любові, яка розуміється у найширшому значенні.

Про зміст ідеалу духовної людини доби романтизму можна сказати так: це людина, яка красива своєю гармонійністю та багатогранністю духовного життя. При цьому, підкреслювали романтики, краса виявляється у заглибленні не лише у свій внутрішній світ, а й у духовний світ іншої людини.

Наприкінці XIX — на початку XX сторіччя філософсько-психологічна думка відзначалася наполегливими спробами ввести поняття «духовність»

у систему повноправних філософських категорій та переосмислити його зміст. У цьому напрямку доцільно розглянути погляди видатних російських філософів (М. Бердяєв, О. Лосєв, В. Соловйов, П. Флоренський).

В. Соловйов висуває на передню позицію моральність як духовно-психічну якість людини. Проте у В. Соловйова немає отождолення духовності та моральності. Найрадикальніша взаємодія духовності та моральності, вважає філософ, виявляється в альтруїзмі.

В. Соловйов здійснює спробу визначення змісту поняття «духовність», розглядаючи її як творчу потребу людини у подоланні інтелектуальних та фізичних меж, а отже — у самовдосконаленні.

Вчення В. Соловйова продовжили М. Бердяєв та П. Флоренський, висуваючи на перший план тезу про єдність «духовної тріади» — Істини, Краси, Добра. Вони зазначали, що ця «тріада» і є те ж саме духовне життя, яке розглядають з різних позицій.

Значний внесок у розв'язання теоретичних питань проблеми духовності та духовного розвитку людини зробив професор Київського університету, перший український філософ-академік Олексій Гіляров, ім'я якого донедавна, на жаль, було майже забуте. О. Гіляров відстоював думку, що Всесвіт — це «одухотворений організм», жива система, в якій кожний член існує для цілого, а ціле — для кожного члена, з чого випливає, що Всесвіт — це одне тіло, один дух. Будучи однодумцем своїх російських сучасників, О. Гіляров стояв на позиції інтегрального підходу до розгляду духовного ідеалу. Він підкреслював, що ідеал духовності — це не лише істина, не лише краса або благо, а їх єдність.

Другу половину ХХ сторіччя в розвитку філософсько-психологічної думки можна схарактеризувати як добу гуманістичних поглядів, у центрі уваги яких — проблема особистості, її активності, самоактуалізації, самовдосконалення та прагнення до вищих цінностей, а отже — проблема розвитку духовності. Ставлення людини до феномену життя (власного або будь-якої іншої істоти) як до найвищої цінності, визнано у фундаментальних творах сучасних мислителів як одна з провідних характеристик її духовного буття.

Аналізуючи витоки глобальної кризи людства (екологічної, духовної тощо), сучасні дослідники поставили питання про необхідність нової (космічної) етики. Вони стверджують, що доля людства значною мірою визначена рівнем здатності кожної людини відродити у собі ціннісне ставлення до життя, що реалізується у життєохоронному типі поведінки та вчинків.

Так, німецький філософ А. Швейцер висунув тезу: добро — це те, що спрямовано на збереження та розвиток життя, зло — це те, що знищує життя або перешкоджає його нормальному існуванню. Духовного зв'язку із Всесвітом, на думку А. Швейцера, людина може досягти лише завдяки усвідомленню своєї єдності з людством, природою, а також переживанню

подій, що відбуваються з різними формами життя, як власних. Для духовно розвиненої людини, вважає А. Швейцер, будь-яке життя є великою цінністю, навіть таке, що, здається, найбільш віддалене від людських істот, оскільки протилежний — хибний — погляд стає можливим через незнання того, наскільки істотним для загального всесвітнього «механізму» є будь-який різновид життя.

До боротьби за «людину в людині», а отже — за духовність, закликав австрійський психолог В. Франкл. Підкреслюючи актуальність проблеми духовності, В. Франкл згадає думки З. Фрейда, який свого часу сказав, що людству давно було відомо, що воно має дух, а йому — З. Фрейду — довелося показати, що у людства є ще й потяги. Проте сьогодні, підкреслює В. Франкл, необхідно нагадати людству, що воно має духовність, і допомогти знайти мужність жити духовно. В. Франкл здійснив спробу окреслити складові духовності, розуміючи її неоднозначність. Він зазначив, що у духовності поряд з етичним, моральним існує й естетичне (краса, інтуїція, натхнення).

Розділити поняття «ментальність», «моральність», «духовність» і надати останньому статус самостійної філософської категорії намагається і сучасний індійський філософ Шрі Ауробіндо. Своєрідно ставлячи питання про необхідність духовного розвитку, Шрі Ауробіндо підкреслював, що перш за все людині необхідно пізнати себе для відкриття та використання власних духовних потенцій та надати допомогу іншим на шляху духовної еволюції, а отже — вдосконалити себе для всезагального блага через любов та співчуття.

Філософи радянського періоду до 80-х років ХХ сторіччя розглядали духовність як варіанти стану суспільної свідомості; термін «духовний» вживали як досить абстрактний, науково не визначений епітет до певного соціального явища («духовна культура», «духовне виробництво», «споживання духовних цінностей»).

У період «перебудови» філософи прагнули відновити ідеї своїх попередників, намагаючись дослідити сутність духовності у взаємодії таких загальногуманістичних категорій, як краса, добро, істина. У їхніх працях простежуємо психологічні тенденції у тлумаченні духовності як «прояву якості особистості» (Л. Н. Коган), як «підґрунтя моральної орієнтованості» (Є. В. Соколов), як «міри репрезентованості в структурі її мотивів двох фундаментальних потреб людини: потреби пізнання та соціально-альтруїстичної потреби» (В. Г. Федотова), як різновиду творчості, оскільки духовність є певним індивідуальним шляхом пізнання людиною своєї природи (Шрі Ауробіндо).

Дослідження онтології духовності відкривають нові можливості для уточнення смислового психологічного навантаження понять «духовність» та «духовний розвиток».

Наприкінці ХХ — на початку ХХІ сторіччя спостерігається посилення уваги до феномену духовності з боку вітчизняних психологів.

Так, плідну спробу пояснити психологічні механізми духовного розвитку особистості здійснив український психолог О. П. Колісник, проаналізувавши провідні етапи цього процесу. Він дійшов висновку, що засобами просування людини щаблями духовності є психологічні механізми саморозвитку. Дослідження О. П. Колісника відкривають нові можливості для моделювання структури духовності, визначення психологічного змісту понять «духовність» та «духовний розвиток».

Оригінально окреслив деякі проблеми розвитку людини (у тому числі й її духовного розвитку) засобами енергоінформаційних та інтегрально-диференційних моделей наш співвітчизник, психолог М.-Л. А. Чепи. Розглядаючи структурні рівні людського розвитку як підсистеми великої системи — психіки людини як цілісного утворення — вчений виявив загальні й особливі функції структурних рівнів, їхню ієрархічну та координаційну організацію. Він підкреслив, що за своїми сутнісними характеристиками духовність є складною системою нелінійного типу, а отже, має вивчатися засобами синергетики [18].

На думку М.-Л. А. Чепи «людина духовна» народжується з індивідуальності, яка визначається витвореною нею духовно-практичною реальністю, що є сукупним результатом саморефлексії совісті (особистого морального імперативу добра) та віри як засобу поєднання макро- і мікросому. Отже, людина духовна є найвищою мислимою іпостассю людської сутності у квазігологографічній єдності зі Всесвітом.

Роботи М.-Л. А. Чепи містять цінні вказівки на психологічну сутність духовності та шляхи дослідження цього феномену.

Результати аналізу численних філософсько-психологічних поглядів на проблему духовності дозволили зробити висновок, що наблизитися до розкриття психологічного змісту поняття «духовність» можна лише розглядаючи його як психічну цілісність, як особливе поєднання смислового з почуттєво-емоційним, логічного з ціннісним, творчого з розумово-аналітичним, вольового з моральним.

Досліджуючи феномен духовності, ми керувалися тим, що духовність — це інтегральне утворення людської психіки, складне гармонійне поєднання певних психічних та особистісних якостей людини, а відтак, як і будь-яке психічне явище має певні форми вияву, які можна вивчати.

Насамперед, духовність виявляється у спрямуванні інтересів, нахилів людини на пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей. Духовні цінності містять: загальногуманістичні цінності (добро, краса, любов, знання) та індивідуальні (інтереси, погляди, переконання, духовний ідеал, який є увявленням людини про такі якості особистості, такі особливості її ставлення до природи, людей, світу в цілому, які є гідними наслідування).

Отже, духовні ціннісні орієнтації ми розглядаємо як складну систему психічних утворень, які спрямовані на процес засвоєння (сприймання, інтеріоризацію, створення) духовних цінностей. Водночас це є позитивна установка особистості на духовні вчинки. За умов цілеспрямованого формування духовні ціннісні орієнтації можуть набути вищої форми — трансформуватися на духовні потреби, тобто систему мотивів активності людини, яка спонукає людину до різних видів духовної діяльності (пізнавальної, естетичної, комунікативної). На відміну від інших видів діяльності, духовна визначається не прагматичними цілями, а спрямована на задоволення безкорисливих духовних потреб (у знаннях, спілкуванні, естетичному задоволенні).

Найспецифічнішими формами прояву духовності є духовні стани та почуття — недостатньо досліджені традиційною психологією явища. Вражаючим фактом у людському чуттєво-інтелектуальному досвіді завжди були ті дивні моменти внутрішнього «інсайту», які у деяких філософських колах дістали назву «космічна» або «розширена» свідомість. Найчастіше вони виникають у процесі спілкування людини з особою, яку палко кохає, або ж споглядання краєвидів природи, творів мистецтва. Цієї миті людина переживає бурхливе емоційне піднесення, почуття полегшення, свободи, всеохоплюючої любові до усього світу. У деякого виникають відчуття, що його власне «Я» розширилося до меж Всесвіту, дехто усвідомлює себе маленькою часткою цього нескінченного світу. Тоді зникає межа між живим та неживим у природі, людиною й тваринами, близькими й незнайомими — усе сприймається як єдине ціле, невід'ємною частиною якого є той, хто переживає духовний стан.

Оскільки у вітчизняній психології відсутні описи перебігу духовних станів, наведемо для прикладу цитату з роману відомого сучасного українського письменника В. Шевчука, який своєю творчістю звертався до першооснов духовності, утверджуючи ідею єдності усього, що існує на землі.

Автор з тонким психологічним розумінням створює образ літнього селянина — козопаса Івана, який прагне збагнути світ людської душі, осягаючи велич краси довкілля: «Він (Іван) спустивсь в глибоку, заставлену зусібч скелями долину і вже тут, присівши на камінь, збагнув, що світла йому всередині побільшало. Здалося йому, що все навколо різко освітілося, саяво попливло з неба, і все його ество почало насичуватися дивовижним спокоєм... відчував небо, що наче приспустилося і лягло йому на душу, пізнав раптом увесь світ, повний гармонії, але сплетений у надзвичайний вузол. Здавалося, душа його розширюється, роблячись безмірно широкою, відчув з'єднання всього живого: неба й землі, води й землі, води й неба... Великий космос явив йому раптом свій злагоджений ритм... Сидів між старого каміння, одгородившись від світу, і раптом зрозумів, що все довкола нього, все біля нього в ньому існує».

Люди, які мають досвід духовних станів, стверджують, що після пережитого їх охоплювали почуття любові до всього живого, бажання творити добро. Отже, духовні стани стимулюють виникнення духовних почуттів (совість, провина, каяття, любов, віра, надія). Специфічною формою почуттєвого прояву духовності, на нашу думку, є емпатія, тобто здатність людини до співчуття іншій особі (істоті), бажання та вміння зрозуміти й відчувати її внутрішній світ, збагнути її цінність та неповторність, прагнення до безкорисливого задоволення її потреб та інтересів.

У процесі теоретичної розробки проблеми ми дійшли висновку, що духовність як психологічний феномен є творчою здатністю людини до психічної самореалізації та самовдосконалення й має складну структуру. Дослідженням було передбачено здійснення аналізу складових духовності. Для цього використовувався системний підхід, який передбачає розгляд об'єкта дослідження (у нашому випадку — духовності) як системи, тобто певної відокремленої множини елементів, що знаходяться у взаємодії (А. Авер'янов, В. Афанасьєв, В. Садовський) [1].

З позицій системного підходу за усталеною класифікацією систем духовність можна віднести до розряду динамічних відкритих систем. Динамічність духовності виявляється у здатності її структурних компонентів до певних змін, а отже, до метаморфоз самої духовності, рівнів її розвитку. Відкритість духовності як системи полягає у можливості її взаємодії на різних рівнях з біологічним та соціокультурним довкіллям.

Аналіз літератури показав, що поняття «система» найтісніше пов'язане з поняттям «структура», що означає побудову системи, тобто певну кількість елементів та характер їх взаємозв'язку. Структурні елементи системи являють собою теж складні системи. З цього випливає, що для найповнішого дослідження сутності та особливостей розвитку системи в цілому, необхідно теоретично та емпірично дослідити її структурні компоненти як підсистеми.

Одним з результатів нашої роботи є виділення основних психологічних характеристик духовності.

**Потребово-ціннісні характеристики**, що включають духовні потреби та духовні ціннісні орієнтації. Під *духовними потребами* ми розуміємо прагнення індивіда до засвоєння загальнолюдських та індивідуальних цінностей та їх створення в процесі духовних видів діяльності. В індивідуальні цінності входять інтереси, погляди, ідеали, потреби особистості, які є результатом усвідомлення оточуючого світу і свого власного місця в ньому. Загальнолюдські цінності включають: людяність, добро, красу, справедливість, знання.

У психологічних дослідженнях зазначається, що наявність цінностей є виявом небайдужості людини у ставленні до оточуючого, яка виникає зі значущості різних сторін, аспектів навколишнього світу для її життя.

Особистість починає узгоджувати і будувати свої взаємини з іншими, спрямовувати зусилля на самовдосконалення відповідно до своїх ціннісних орієнтацій, власних переконань і поглядів, що є виявом її духовних потреб у самореалізації і саморозвитку.

Духовні ціннісні орієнтації розглядаються нами як відносно стійка система спрямованості інтересів, потреб особистості, яка націлена на процес інтеріоризації духовних цінностей. Водночас це позитивна психічна установка на духовний тип поведінки (див. далі).

**Вчинкові-поведінкові характеристики**, до яких ми відносимо духовний тип поведінки, духовний саморозвиток та духовний вчинок.

*Духовний тип поведінки*, на нашу думку, виявляється у ствердженні людиною у своїй життєдіяльності гуманістичних та естетичних загальнолюдських ідеалів, тобто цінностей, які виступають як мета життєтворчості.

*Духовний саморозвиток* ми розглядаємо як процес здійснення суб'єктом свідомого управління своєю діяльністю та поведінкою у відповідності до духовних ціннісних орієнтацій, метою якого є психічне самовдосконалення та самореалізація.

*Духовний вчинок*, на наш погляд, це безкорислива дія, що спрямована на збереження або підтримку існування людей, живих істот, предметів та об'єктів довкілля.

**Когнітивно-інтелектуальні характеристики**, що визначаються такими особливостями інтелектуальної сфери як спостережливість, допитливість, глибина, самостійність, критичність мислення.

*Допитливість* — це психічна риса, властивість інтелекту людини, що виявляється у прагненні до широти і глибини знань про навколишній світ і себе. Допитливість є однією з форм потягу до знань, як духовної потреби розвинутої особистості, а також психологічною передумовою розкриття сутності явищ і подій.

*Спостережливість* — це властивість, риса індивіда, яка виявляється у здатності помічати як суттєві, так і малопомітні особливості предметів та явищ. Ця риса безпосередньо пов'язана з допитливістю.

Людина, яка характеризується глибиною мислення, вміє проникнути в сутність важливих та складних питань, проблем, зрозуміти причини та взаємозв'язки явищ.

*Самостійність мислення* виявляється у вмінні людини виконувати різноманітні мислительні операції (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування тощо) без допомоги інших людей.

Важливою особливістю мислення, яка сприяє об'єктивному пізнанню, є *критичність*. Вона полягає у вмінні людини об'єктивно оцінювати факти, власні та чужі думки, ретельно перевіряти запропоновані положення, судження, аргументи.

**Вольові характеристики** духовності виявляються у таких якостях особистості: цілеспрямованість, наполегливість, самовладання, саморегуляція, а також відрізняються специфікою мотивів вольових дій, які ґрунтуються на духовних потребах, інтересах.

*Цілеспрямованість* — це підпорядкування людиною своїх дій, поведінки стійкій життєвій меті, готовність віддати всі сили та здібності для її досягнення, планомірне, неухильне її здійснення. Ця вольова якість людини тісно поєднується з *наполегливістю*, тобто здатністю доводити до кінця те, що розпочато, здійснювати рішення, які були прийняті, досягати мети, долаючи перешкоди.

Один зі суттєвих виявів вольової сфери людини — *самовладання*. Це здатність продуктивно здійснювати діяльність у дезорганізуючих ситуаціях, які негативно впливають на емоційну сферу, що досягається шляхом свідомого керування власними почуттями, настроями та вмінням приводити їх у відповідність до конкретних подій. Самовладання є одним з показників емоційно-вольової зрілості особистості, поряд з таким як саморегуляція.

*Саморегуляція* — здатність людини керувати собою на основі сприймання і усвідомлення актів своєї поведінки та власних психічних процесів, свідоме чи довільне підпорядкування власних вчинків і поведінки моральним вимогам, велінням обов'язку, сумління. Володіння собою — це виявлення реакцій, ставлень, почуттів належним чином і гальмування неприйнятих за даних обставин чи для даного суспільства проявів. Саморегуляція безпосередньо спрямована на здійснення завдань самоудосконалення особистості.

**Почуттєво-емоційні характеристики** духовності передбачають розвиненість емоційної сфери (здатність до переживання різноманітної гами емоцій та почуттів, у тому числі й екзистенціальних — совість, провина, сумнів, любов, віра, надія, каяття, які виконують функцію глибокого зв'язку людини зі Всесвітом, підтримують константність особистості та її індивідуальну цілісність), а також духовних станів.

**Гуманістичні характеристики** духовності, які виявляються у ставленні людини до будь-якої форми життя як вищої цінності; повазі до внутрішнього світу іншої людини, яка поєднується зі здатністю до співчуття та реалізується через втілення у взаємини з цією людиною найвищих духовних цінностей — добра, краси, любові.

**Естетичні характеристики** духовності — відображають специфічне чуттєво-емоційне та інтелектуально-когнітивне ставлення людини до навколишньої дійсності, відбивають її прагнення до краси, гармонії, досконалості і виявляються у потребі та здатності сприймати естетичні об'єкти, а також переживати почуття естетичного задоволення.

Проведене дослідження дозволило зробити висновок, що *духовність* — це сукупність (соборність) системно-інтегрованих особливостей



когнітивно-інтелектуальної, почуттєво-емоційної та вольової сфер, яка забезпечує людині здатність до психічно-особистісного вдосконалення та самовдосконалення.

Отже, духовність — це інтегральне психічне утворення, яке забезпечує можливість вдосконалення людини як індивіда та особистості. Психологічним механізмом цього процесу, на нашу думку, є розвиток самої духовності, її основних складових.

Розвиток духовності, у нашому розумінні, — процес позитивних кількісних та якісних змін:

1) у розумовій сфері людини (дитини) — від пізнання предметів та явищ на чуттєвому рівні до усвідомлення їх сутності та взаємозв'язку.

2) у почуттєво-емоційній сфері — від простих емоцій до здатності співчувати та переживати духовні стани та почуття;

3) у моральній сфері — від егоцентризму до гуманізму, альтруїзму;

4) у діяльнісно-вольовій сфері — від мимовільних дій до цілеспрямованої саморегуляції, духовних вчинків;

5) у естетичному світосприйнятті — від споглядання естетичних об'єктів до естетичної потреби та естетичної діяльності.

Виходячи з головних постулатів гуманістичної психології, де особистість досліджують як унікальну цілісну систему, що має суто людську можливість для самоактуалізації, ми розглядаємо духовний розвиток як динаміку ієрархії метамотивів та потреб, з позиції яких особистість оцінює себе, інших, довкілля і діє. Найістотнішим для здійснення духовного розвитку ми вважаємо формування та реалізацію таких вищих потреб людини: у пізнанні світу, себе, сенсу життя; у визнанні та повазі власної особистості з боку інших осіб; у сприйманні та створенні краси (тобто естетичну); у доброчинстві та ствердженні справедливості (тобто гуманістичну); у психічно-та особистісному вдосконаленню.

Отже, психологічний зміст поняття «духовний розвиток» ми визначаємо як процес реалізації когнітивно-інтелектуального, почуттєво-емоційного, вольового, креативного потенціалів суб'єкта, здійснення прогресивних якісних та кількісних змін у його ціннісних орієнтаціях та вчинках, результатом якого є досягнення психічної цілісності та гармонії. Цей процес може бути інтерпретований як різновид творчості, оскільки він є індивідуальним шляхом пізнання людиною своєї природи, відкриття власних можливостей та їх реалізації.

На підставі запропонованого визначення нами були виокремлені основні критерії духовного розвитку:

1) наявність у людини (дитини, підлітка тощо) активної потреби пізнання світу, себе, сенсу життя та прагнення до її реалізації;

2) активне прагнення людини до сприймання та створення краси, тобто сформовані естетична потреба та естетична установка;

3) усвідомлення суб'єктом феномену життя як вищої цінності, єдності себе та Всесвіту, екоохоронний тип поведінки;

4) якісні зміни у системі ціннісних орієнтацій (трансформація духовних потреб на мотиви поведінки, вчинків, діяльності);

5) зростання рівня розвитку емпатії, що виявляється у позитивно-зацікавленому ставленні до внутрішнього світу інших людей, втілення через взаємини з ними вищих духовних цінностей (добра, любові, краси), переживання єдності з ближнім, усім людством;

6) становлення особистості як суб'єкта вищої духовної діяльності, тобто виявлення здатності створювати та послідовно втілювати власну програму духовного саморозвитку.

Для оптимізації процесу духовного розвитку людини з наймолодшого віку необхідні як соціальні, так і психологічні умови. Проведене нами дослідження дозволило їх виокремити.

Серед соціальних умов найбільш значущими є такі:

1. Наявність референтного мікросоціального середовища, яке здатне забезпечити дитині (підлітку, юнакові):

- реалізацію фундаментальних потреб у любові та повазі, які є істотними у будь-якому віці;
- створення атмосфери емоційного комфорту;
- наближення до краси в усіх її проявах, зокрема мистецтва та природи в ході нескінченного за своїм змістом процесу предметного, теоретичного та практичного їх опанування;
- ситуацію для вільної самореалізації у тих видах діяльності, яким суб'єкт надає перевагу;
- створення атмосфери для виявлення та реалізації творчих здібностей;
- духовне спілкування, тобто обмін думками, оцінками, знаннями, смаками, ідеалами. Це найвитонченіший, найскладніший та найвимогливіший різновид спілкування. Він передбачає наявність певної емоційної атмосфери та різних проявів психічної активності від внутрішніх переживань духовних станів та почуттів до зовнішньої експресивності в їх висловленні. У процесі духовного спілкування здійснюється допомога іншим на шляху духовної еволюції й у такий спосіб підвищується власний рівень духовності.

2. Забезпечення взаємодії індивіда та соціокультурного середовища як компонентів єдиної функціональної системи.

Механізмами такої взаємодії індивіда та соціокультурного середовища є соціалізація та інкультурація індивідів. Ми дотримуємося існуючого розуміння соціалізації як процесу різнобічного пізнання суб'єктом соціальної дійсності та опанування актуалізованої частини соціального досвіду (норм поведінки, засобів спілкування тощо).

Інкультурацію ми визначаємо як процес формування особистісних якостей у ході засвоєння індивідом культурної спадщини залежно від соціо-психічних регуляторів цього процесу – потреб, цілей, засобів їх реалізації тощо.

Засвоєння духовних цінностей відбувається переважно в результаті саме інкультурації та соціалізації людини, функції яких виконує соціокультурне середовище. Отже, його можна вважати одним з провідних чинників духовного розвитку. Проте досі поняття «соціокультурне середовище» не має чіткого визначення, не розроблена достатньою мірою його структура.

Ми пропонуємо розуміння соціокультурного середовища як сукупності соціальних та культурних продуктів людської життєдіяльності, які знаходяться у взаємодії з індивідом та забезпечують умови його соціалізації та інкультурації. З цього визначення випливає, що за змістом соціокультурне середовище являє собою продукти матеріальної та духовної діяльності людей, норми та цінності певного соціуму та його культури. Складники соціокультурного середовища виокремлені нами відповідно до форми та характеру взаємодії останнього з індивідом.

Залежно від характеру контакту з індивідом ми виокремлюємо такі структурні компоненти соціокультурного середовища: безпосереднього та опосередкованого контакту. До першого належать різновиди мікросоціального середовища (формальні та неформальні мікрогрупи, дифузні групи, заклади освіти та виховання, театри, клуби тощо). Опосередковано впливають на розвиток особистості вмістилища духовної культури (музеї, бібліотеки, заповідники), джерела масового розповсюдження інформації (телебачення, преса, радіо). Усі зазначені складники соціокультурного середовища, безперечно, справляють певний вплив на духовний розвиток людини, але міра такого впливу неоднакова. У цьому плані найвпливовішими можна вважати такі: *індивідуалізовані* (неформальні групи, в тому числі сім'я, деякі різновиди мистецтва, художня література); *неіндивідуалізовані*: цілеспрямовані (засоби освіти та виховання, засоби масової інформації), а також *стихийні* (дифузні групи).

Слід підкреслити, що істотне значення має рівень референтності певних складників соціокультурного середовища для конкретної особистості.

Крім структурних компонентів, наведених вище, ми виокремили форми соціокультурного середовища (як фактор духовного розвитку), тобто засоби, методи створення, зберігання та передавання соціокультурних норм, цінностей, досвіду. Головними з них вважаємо мову, писемність, мистецтво, традиції, звичаї, народну творчість.

Умови, що їх створює зовнішнє середовище для духовного розвитку особистості, самі по собі не забезпечують виникнення духовних потреб, не спонукають до самопізнання, самовдосконалення, якщо в індивіда не сформований необхідний для цього рівень розвитку психічних якостей

та властивостей, який може стимулювати потребово-ціннісну взаємодію із середовищем, тобто психологічну готовність вступити в «духовні взаємини» з довкіллям. Здатність до духовного зростання визначають внутрішні умови:

- відкритість до вдосконалення себе, яка стає можливою за наявності здатності до самокритики, чіткого усвідомлення своїх переваг та недоліків, адекватної оцінки їх співвідношення;
- розуміння власної індивідуальності та дії відповідно до своїх здібностей, можливостей з метою самореалізації та самовдосконалення;
- здатність до незалежності від негативних впливів інших людей у поєднанні з умінням чітко розрізнявати духовне від бездуховного, добро від зла, «вгамовувати» прояви зла в собі;
- подолання конфліктів між думками та почуттями, бажаннями та необхідністю, любов'ю та ненавистю;
- моральна зорієнтованість людини в її прагненні до інших особистостей, яка наповнюється духовним змістом мірою того, як суб'єкт усвідомлює, що немає ближнього та далекого, а є лише «я — ти — він — вони»;
- усвідомлення життя як вищої цінності, єдності себе й Всесвіту.

З огляду на викладене, можна зробити висновок, що духовність, з одного боку, є системно-інтегрованою складовою психіки, з іншого — синергетичним чинником взаємодії різних психічних сфер людини.

### **3.2. Психологічна модель духовно розвиненої особистості**

Як свідчать результати нашого дослідження духовність як психологічний феномен є явищем складним, що має певну синергетично інтегровану структуру. Ми виходимо з відомої тези про те, що психічні явища характеризуються системністю, тобто об'єктивною єдністю закономірно пов'язаних між собою компонентів психіки. При цьому виділення певних психічних складових у поєднанні з їх психологічним аналізом сприяє більш глибокому та повнішому дослідженню психічного явища чи феномена в цілому.

Доведено, що чим складніший психологічний феномен, зміст якого необхідно довести до розуміння різних категорій читачів, тим доцільнішою є передача інформації у структурованому вигляді: схеми, таблиці тощо.

Схематизація є певним способом стислої та наочної форми викладу складної наукової інформації. Особливість цієї форми полягає в тому, що діяльність мислення, як в процесі побудови такої своєрідної моделі, так і в процесі її вивчення (декодування) виступає ефективним матеріальним підґрунтям для виникнення стислого, лаконічного і водночас змістовного психічного образу. Розвиток психології, починаючи від прадавніх часів аж до сьогодення, можна в певному розумінні тлумачити як теоретичне

моделювання за допомогою понять, категорій. Моделювання виконує, насамперед, функцію наукової інтерпритації щодо психіки як цілісної системи та окремих її складових як підсистем. Щодо нашого наукового дослідження, під поняттям «модель духовно розвиненої особистості» ми розуміємо схематично представлену інтеграцію таких психічних властивостей та якостей особистості, яка відтворює суттєві особливості духовності як феномена психології. З метою розробки зазначеної моделі ми використали результати проведеного нами якісного психологічного аналізу складових духовності, їх функціональних взаємозв'язків, а також чинників розвитку. При цьому ми орієнтувалися на уявлення сучасної психології про структуру особистості.

Будь-яке недостатньо досліджене явище можна пізнати цілеспрямовано вивчаючи та аналізуючи форми його зв'язку із довкіллям. Духовність у цьому аспекті — не виняток. Духовно розвинену особистість, насамперед, характеризує система її ціннісних орієнтацій, тобто спрямованість інтересів, нахилів, переконань людини до пізнання та створення особливого виду духовних цінностей. Як вже йшлося, формами прояву духовності є духовні стани та почуття (віра, надія, любов тощо). До почуттєвих форм належить й така здатність людини як емпатія, тобто вміння збагнути внутрішній світ іншої людини (інтереси, почуття, бажання, переконання тощо), усвідомлення її цінності, неповторності, вияв готовності до сприяння, співчуття, співпереживання.

Однією з форм прояву духовності є естетичне світосприйняття, яке ми розглядаємо як сталу ціннісну позитивно-почуттєву установку людини на сприймання та створення естетичних об'єктів. Естетичне світосприйняття є складним психічним утворенням, структуру якого складають: естетичні потреби, естетичне сприймання, естетичні почуття.

Естетична потреба — є специфічним (духовним) видом людських потреб. Адже від споглядання прекрасного, тобто естетичних об'єктів, людина отримує ефект інтелектуально-почуттєвої, творчої, а отже — духовної насолоди. До того ж у змісті естетичної потреби виявляються психічні якості цілісної особистості: здатність до мислення, спілкування, пізнання, творчості, переживання емоцій та почуттів. Така багатогранність проявів у сукупності складає своєрідну психологічну якість естетичної потреби — її синергетичність.

Здійснюючи аналіз естетичної потреби, ми виділили два основних типи її функціонування:

1. Специфічний. Виявляється у тому, що естетична потреба є провідним чинником виникнення, перебігу та розвитку усіх видів естетичної діяльності людини: від сприймання прекрасного до його створення.

2. Неспецифічний. Пов'язаний з тим, що естетична потреба детермінує в неестетичні види діяльності — пізнавальну, комунікативну, виробничу тощо.

При цьому потребу у спілкуванні, яку детермінує естетична потреба через естетичну діяльність, можна розглядати як потребу у різнобічній актуалізації людських переживань, почуттів, думок, творчих задумів тощо. Отже, простежується функціональний зв'язок між потребою у спілкуванні та естетичною потребою, у якому остання виконує активізуючу функцію. Оскільки комунікативна потреба є елементом гуманістичної складової духовності, то відносно цієї складової естетична потреба функціонує як розвивальна.

Естетична потреба виконує щодо духовності людини й гармонізуючу функцію, яка за даними нашого дослідження виявляється у двох аспектах: зовнішньому та внутрішньому. У зовнішньому аспекті гармонізуюча функція естетичної потреби впливає на процес подолання відчуження людини від довкілля (природи, культури, інших потреб).

Психологічне підґрунтя цього аспекту функціонування естетичної потреби складають естетичні почуття, спілкування, ціннісні орієнтації. Отже, паралельно здійснюється функція розвитку гуманістичного, емоційно-почуттєвого та потребово-ціннісного компонента духовності.

Внутрішній аспект гармонізуючої функції естетичної потреби модифікується у формах відповідно до: потреби у пізнанні (когнітивно-інтелектуальна складова); бажання та здатності переживати духовні стани (почуттєво-емоційна складова духовності); потреба у доброчинності (гуманістична складова), сюди ж належить дбайливе ставлення до природи; співвідношення зі здатністю до естетичного світосприйняття, яке передбачає процес естетичного сприймання та виникнення естетичних емоцій, почуттів.

При цьому сприймання естетичних об'єктів та явищ стимулює розвиток пізнавально-інтелектуального компонента духовності: сприяє розвитку спостережливості, вміння оцінювати, співставляти, аналізувати, висловлювати відповідні судження — тобто основні процеси мислення. Крім того, естетичні об'єкти здатні викликати стеничні емоції (радість, захоплення, піднесення тощо), а твори мистецтв — складні почуття, переживання, співчуття.

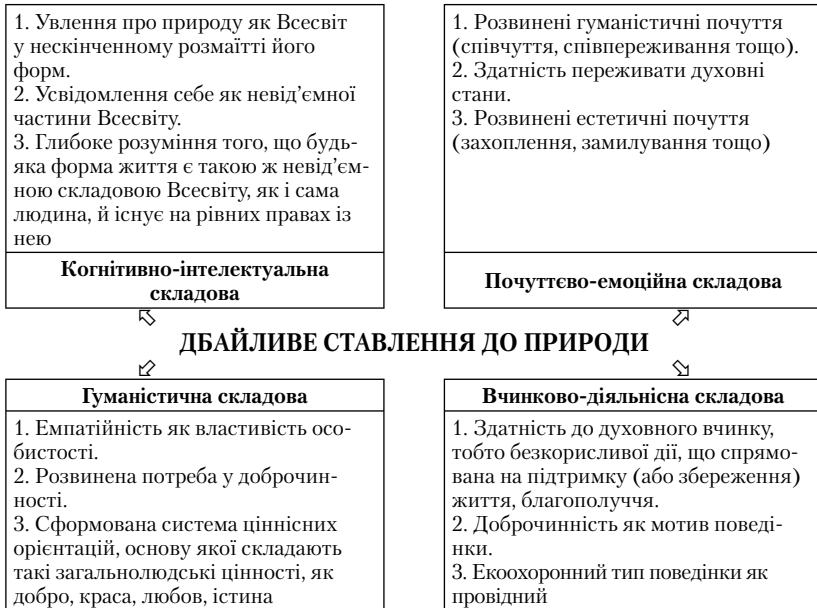
Саме під час естетичного сприймання, як вже йшлося, виникають духовні стани, які сприяють формуванню емпатійності, гуманності, як духовної риси особистості. Здатність до естетичного бачення природи складає основу гуманного ставлення до неї. Підтвердження погляду на естетичне в цілому та красу природи зокрема як розвивальні щодо духовності людини знаходимо в теорії інформації про структурну організацію систем та налаштовувальну функцію сигнальних імпульсів.

Естетичні об'єкти, які перетворюються в процесі їх сприймання на чуттєво-емоційні образи, діють як організуючий імпульс, зумовлюючи налаштованість «людської психіки» в цілому. І в цьому виявляється особлива сигнально-організуюча функція краси та естетичних об'єктів (явищ) як її

носіїв. Відтак, краса природи діє як імпульс, налаштовуючи сприймання, мислення, почуття, поведінку людини, а отже, всі основні складові духовності.

Звідси випливає, що здатність сприймати й відчувати красу природи сприяє формуванню дбайливого, гуманного, а відтак — духовного ставлення до природи. Психологічні складові дбайливого ставлення до природи, як одного з компонентів духовності, ми унаочнили у вигляді схеми.

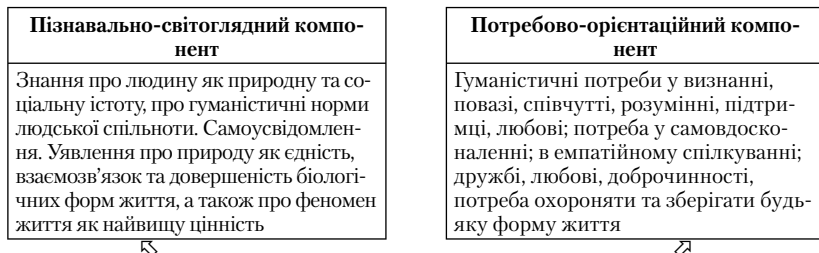
### Схема 1. Дбайливе ставлення до природи



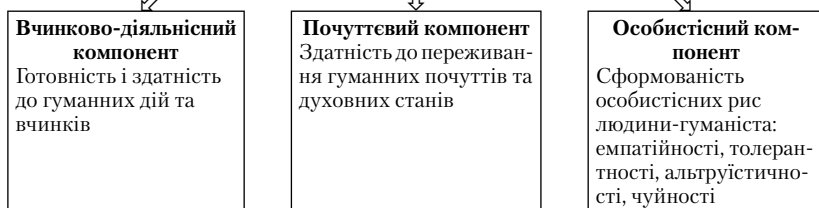
Психологічний аналіз феномену дбайливого ставлення до природи свідчить, що він має складну структуру, а більшість його компонентів містять елементи гуманістичної складової духовності (див. розд. 3.1), схематичне відображення якої наводимо нижче. З огляду на зазначене вище, стає очевидним, що гуманістична складова є певною мірою синергетичною щодо духовності, як психологічного феномену в цілому, а також щодо структури духовно розвиненої особистості зокрема. У цьому контексті однією з провідних характеристик зазначеної складової ми визначаємо емпатійність. Емпатійність ми визначаємо як сталу особистісну якість, що виявляється у здатності до співпереживання, співчуття та гуманних вчинків щодо будь-яких осіб (істот), які потребують підтримки або (та) сприяння. Таким чином, у ході проведеного дослідження ми виокремили та проаналізували провідні складові духовності людини, які в процесі прогресивних якісних

та кількісних змін утворюють психологічне підґрунтя для утворення рис, якостей та властивостей духовно розвиненої особистості.

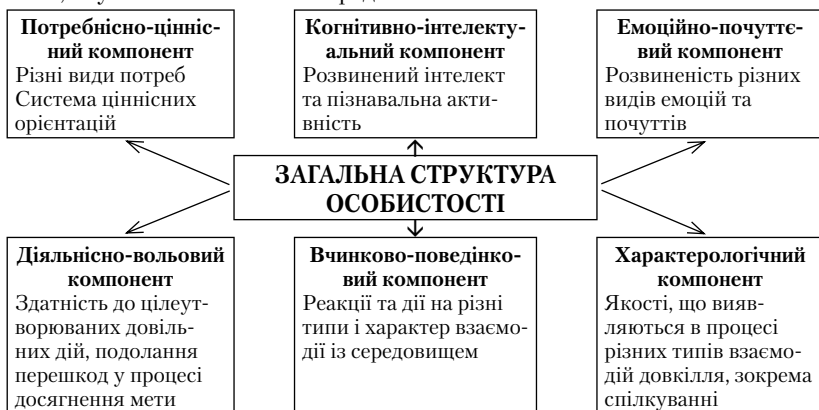
**Схема 2. Гуманістична складова духовності**



**ГУМАНІСТИЧНА СКЛАДОВА ДУХОВНОСТІ**



Як вже йшлося, розробляючи психологічну модель духовно розвиненої особистості, ми орієнтувалися на сучасні уявлення про структуру особистості, яку схематично можна представити так:



Розроблену нами психологічну модель духовно розвиненої особистості ми унаочнили у вигляді таблиці (див. табл. 10).



## Психологічні характеристики духовно розвиненої особистості

Назва особистісної характеристики духовно розвиненої особистості	Психологічний зміст особистісної характеристики духовно розвиненої особистості
1. Пізнавально-світотглядна	Знання про людину як природну та соціальну істоту. Самоусвідомлення. Уявлення про природу як єдність, взаємопов'язаність та кінцевість біологічних форм життя. Знання про гуманістичні норми та духовні цінності людської спільноти
2. Потребово-орієнтаційна	Гуманістичні потреби (у визнанні, повазі, співчутті, розумінні, підтримці, любові, у емпатійному та духовному спілкуванні, у доброчинності, охороні та збереженні будь-якої форми життя)
3. Вчинково-діяльнісна	Готовність та здатність до духовних дій та гуманних вчинків
4. Почуттєва	Здатність до переживання гуманних почуттів (співпереживання, співчуття, любов, духовні стани)
5. Характерологічна	Сформованість характерологічних рис гуманістично спрямованої особистості (альтруїстичність, емпатійність, самоповага, самокритичність, толерантність, доброзичливість, орієнтованість та самовдосконалення тощо)
6. Естетичне світосприйняття	Розвиненість естетичної потреби. Здатність до естетичного сприймання. Розвиненість естетичних емоцій та почуттів. Здатність до переживання естетичних станів

Проведеним нами дослідженням доведено, що провідними характеристиками духовно розвиненої особистості є гуманістичні. Відтак увага педагогів, психологів, батьків – усіх осіб, які здійснюють виховання дітей різних вікових категорій, має бути зконцентрована, насамперед, на процесі становлення саме гуманістичної складової духовності.

### 3.3. Феномен лідера в контексті проблеми духовності: психологічні механізми впливу на мікрогрупу

Як вже зазначалося, найвпливовішими для духовного розвитку особистості є неформальні референтні групи. Неформальні малі групи – це нечисленна спільнота людей, які знаходяться між собою у безпосередньому особистісному спілкуванні чи взаємодії. Ознаками таких груп є спільна діяльність, спільні інтереси, почуття приналежності кожного окремого члена групи до цієї спільноти, емоційна захопленість кожного члена групи груповими справами, а також високий рівень самоідентифікації членів з усією групою, що супроводжується значною вираженістю у всіх почуття єдності групи «Ми». Найчастіше такі групові ознаки можна спостерігати в учнів підліткового або юнацького віку.

Зрозуміти розвиток психології індивіда як особистості можна лише проаналізувавши характер його взаємодії в групі, яка є для нього референтною.

Референтна (або значуща, еталонна) група — це така спільнота, до якої індивід себе відносить свідомо з власного бажанням, цінності, установки, норми і правила якої засвоює і виконує, думку якої поважає. У референтних групах існують міжособистісні взаємини, особливі (притаманні цій групі) погляди на світ, навіть свої таємниці.

Референтна група виконує дві основні функції в процесі становлення особистості: *нормативну і порівняльну*. Нормативна функція виявляється в тому, що референтна група є джерелом ціннісних орієнтацій, ідеалів та норм поведінки індивіда. Крім того, референтна група виступає як еталон (зразок), орієнтуючись на який, індивід оцінює себе та інших. У цьому полягає порівняльна функція референтної групи. Слід зважати на те, що референтні групи можуть впливати на індивід як позитивно, так і негативно, тобто виступати негативним соціально-психологічним фоном для формування ідеалів, цінностей особистості, засобів їх досягнення.

Якщо детальніше проаналізувати психологічні механізми впливу референтної групи на її членів, неодмінно виділяється постать *лідера* групи.

*Лідер неформальної групи* — це та особа, за якою група визнає право вирішувати в значущих для неї ситуаціях, на погляди і дії якої орієнтується. При цьому група довіряє лідеру управління міжособистісними взаєминами.

Найхарактернішою особливістю лідера референтної неформальної групи є здатність істотно впливати на думки, ціннісні орієнтації, становлення ідеалів та поведінку членів групи. Крім того, лідер завжди вивисується над середнім рівнем групи, випереджаючи її у своєму психічному розвитку та особистісному становленні. Оскільки життя мікросоціальної групи різнопланове, тобто відбувається на інтелектуальному, емоційно-почуттєвому, діловому, комунікативному, духовному рівнях тощо, один лідер, як правило, не уособлює в собі всі необхідні психічні та особистісні якості та властивості у їх сукупності. Проте членам групи необхідна лідерська підтримка на різних рівнях взаємодії як між собою, так і з соціальним довкіллям. Цей факт спричиняє в групі таке явище як децентрація лідерства. Це означає, що в одній і тій самій групі співіснують лідери, що визнані за різними критеріями.

Так, за критерієм високорозвиненого інтелекту, активності, ініціативності компетентності виділяється діловий лідер-генератор ідей. Лідер-борець відрізняється сміливістю, рішучістю, готовністю відстоювати честь групи. Притягує до себе увагу та повагу групи лідер-«біла ворона», що характеризується нетрадиційністю підходів, рішень, іміджу тощо.

Можна назвати ще багато лідерських функцій, носії яких завжди яскраво помітні завдяки їхньому мовленню, зовнішності, демонстративній поведінці тощо. Проте майже в кожній групі існує лідер, якого відразу не помітиш, не почувеш від нього активних виступів, гучних ділових промов чи пропозицій. Проте, якщо такий лідер в групі є, всі добре знають про його існування й вдячні за можливість поспілкуватися з ним в скрутну годину. Йдеться про лідера-» гуманіста».

У багатьох духовних традиціях з метою духовного розвитку учнів цілеспрямовано організовували їх спілкування з духовним вчителем, наставником, особистість якого була переконливим еталоном для його послідовників. Окрім того, що духовний наставник підказував шляхи і засоби особистісного самовдосконалення, він допомагав зрозуміти власні помилки та можливості для їх виправлення, надихав на подальший духовний розвиток.

Якщо йдеться про референтну групу школярів (шкільний клас, група за інтересами, хобі-група тощо), то лідер-гуманіст у даному випадку — це такий член групи, з яким інші шукають спілкування, як правило, задля обговорення своїх особистих потреб, проблем, висловлення думок та переживань, оскільки впевнені, що знайдуть співчуття, розуміння. Жоден не має сумніву: цій людині можна довірити найпотаємніше та отримати емоційно-почуттєву підтримку, добру пораду.

Такий тип лідера-гуманіста повною мірою психологічно окреслюється у старшому підлітковому віці. І формується він з тих молодших школярів, про яких однокласники кажуть «добрий», «вміє тримати язика за зубами», «цей не викаже», «вміє пожаліти», «на нього можна покластися», «завжди говорить правду». Педагоги відмічають, що такі учні випереджають своїх однолітків у рівні розвитку духовності відповідно до вже зазначених критеріїв.

Незважаючи на те, що здебільшого школяр-гуманіст зовні скромний, непоказний, інші члени групи, навіть якщо вони недостатньо знайомі, безпомилково визначають психологічну (духовну) функцію його лідерства. Аналогічний феномен спостерігається також у неформальних малих групах й дорослих людей. На підставі яких особистісних особливостей стає можливим таке визначення? Відповідь на це запитання пов'язане із психологічним феноменом «харизма», який досі мало досліджений, проте відомий із прадавніх часів.

Слово «харизма» походить із давньогрецької і має зміст «привертати до себе увагу», «здатність спонукати до певних дій». У релігії тих часів вважалося, що люди, які мають харизматичні якості є улюбленцями богів й ті допомагають їм досягти неабияких успіхів.

У результаті дослідження на підставі аналізу літератури ми пропонуємо таке визначення психологічного змісту поняття «харизма».

Харизма — це такі якості особистості, які у сукупності з особливими зовнішніми проявами утворюють її здатність привертати увагу і утримувати інтерес інших людей, а також певним чином впливати на їх думки, погляди, вчинки.

Із зазначеного визначення випливає, що харизматичний вплив визначають такі психологічні чинники:

1. *Візуальні* (погляд, риси та вираз обличчя, міміка, особливості посто-ви та ходи, пантоміміка (рухи тіла), жестикуляція).
2. *Вербальні* (тембр та сила голосу, інтонації та темп мовлення, вміння чітко висловлювати зміст думки).
3. *Особистісні* (певні якості та властивості особистості).

Тією чи іншою мірою харизма притаманна всім типам лідерів. Проте сам тип визначають якісні характеристики харизмуєтворюючих чинників.

Для прикладу наведено результати порівняльного якісного аналізу візуальних, вербальних й особистісних чинників харизми лідера-«борця» та лідера-«гуманіста», а для зручності сприймання унаочнимо їх у таблиці 11.

Таблиця 11

**Провідні харизмуєтворюючі характеристики  
лідера-«борця» та лідера-«гуманіста»**

Тип лідера	Візуальні чинники харизми	Вербальні чинники харизми	Провідні особистісні якості
<b>Лідер-«борець»</b>	Погляд прямий, напружений. Вираз обличчя зосереджений. Рухи, жести різкі. Хода стрімка, впевнена	Говорить, як правило, голосно, впевнено, чітко, переконливо, напружено; темп мовлення прискорений	Рішучість, сміливість, наполегливість, відповідальність, ініціативність, вміння доводити й відстоювати слухність власних думок, намірів, дій
<b>Лідер-«гуманіст»</b>	Погляд відкритий м'який. Вираз обличчя доброзичливий. Рухи, жести відкриті, стримані. Хода врівноважена	Говорить неголосно, інтонації м'які, заспокійливі, приємні; темп мовлення не швидкий	Комунікабельність, легкість у спілкуванні. Щирість. Емпатійність. Делікатність. Великодушність. Порядність. Надійність

Кожний окремих член групи шукає можливість для спілкування з тим чи іншим типом лідера в залежності від власних потреб, емоційного стану, життєвої ситуації. Взаємодії з лідером-«гуманістом» прагнуть ті члени групи, які переживають потребу у доведенні до його відома емоційно або інтелектуально значущої інформації, потребу у взаєморозумінні, співпереживанні, при цьому людина сподівається на підтримку у вигляді співчутливої бесіди, певної дії, що допоможе у вирішенні її проблеми. Члени групи, спілкуючись

з лідером-«гуманістом» (незалежно від типу групи, віку її чинників) відмічають, що в них виникають такі психічні процеси, стани і явища:

1. Почуття симпатії і довіри;
2. Готовність до відвертого спілкування;
3. Відчуття близькості («наче все життя з ним знайомий»);
4. Упевненість, що після розмови з ним усе повернеться на краще;
5. Потреба прислухатися до його думки, переконань;
6. Почуття заспокоєння і надій на власні сили і можливості;
7. Сприйняття особистості лідера-«гуманіста» як еталона, бажання наслідувати його дії, вчинки;
8. Оптимістичний настрій.

Завдяки яким особистісним якостям, властивостям, рисам характеру лідера-«гуманіста» інші члени групи довіряють йому найпотаємніші думки, почуття, сповідаються у помилках та реально знаходять емоційно-почуттєвий відгук та дієву підтримку?

Узагальнення результатів проведених нами досліджень дозволило виокремити цілу низку особистісних якостей лідера-«гуманіста».

1. Характерологічні особливості які відбивають:

а) його ставлення до інших людей:

- щирість;
- відвертість;
- великодушність;
- терпимість;
- сердечність;
- чесність;
- делікатність;
- безкорисливість;
- здатність бачити і цінувати в кожній людині її індивідуальність;
- уміння «будувати» теплі міжособистісні взаємини;
- здатність пробачати;
- поважне ставлення до інтересів думок інших людей, небайдужість до їхніх проблем;
- уміння цінувати досягнення іншої людини, радіти її успіхам;
- доброзичливість;
- добротність;
- здатність бути вдячним, висловлювати слова подяки, захоочення.

б) ставлення лідера-«гуманіста» до себе:

- вимогливість до себе, своїх дій та вчинків;
- віра у власні можливості;
- здатність до самокритики;
- адекватність самооцінки.

Самооцінка — це оцінювання особистістю своїх психічних якостей та властивостей, зокрема здібностей, можливостей, рис характеру тощо, а також свого місця серед інших членів мікрогрупи, макрогрупи, всього суспільства.

Самооцінка є одним з важливих регуляторів поведінки особистості й, особливо, її стосунків з іншими людьми. Самооцінка тісно пов'язана з мотивацією дій та вчинків. Від самооцінки залежать також особливості ставлення особистості до себе: критичність, вимогливість, переживання успіхів та невдач.

Особистості з низькою самооцінкою ставлять перед собою значно нижчі цілі, ніж ті, що реально можуть досягти. Для них характерні такі риси як невпевненість, образливість, нерішучість, залежність від думки та впливу інших людей. Звичайно, людина з такими особливостями не здатна бути лідером. Проте за сприятливих психологічних умов (цілеспрямовані психолого-педагогічні впливи, референтне мікросоціальне середовище, яке зацікавлене у зміні самооцінки цієї людини) особистість з низькою самооцінкою має більше реальних можливостей дійти адекватної самооцінки, і навіть (за наявності відповідних якостей) стати лідером, ніж людина з високою самооцінкою.

Люди з високою самооцінкою схильні перевищувати рівень своїх можливостей, і тому неадекватні у виборі мети. Саме тому вони рідко досягають поставлених цілей. Такі люди некритичні в оцінці своїх розумових, вольових, моральних якостей. Нерідко вони виявляють конфліктність у групі, оскільки завжди не погоджуються з тією оцінкою щодо себе, своїх дій, вчинків тощо, яку висловлюють люди, які їх оточують. Провідними рисами характеру особистості з високою самооцінкою стають зазнайство, зверхність, бажання весь час переважати, зневажливе ставлення до інших. Не треба доводити, що людину з високою самооцінкою, навіть з наявністю в неї певних лідерських якостей, група ніколи не сприйматиме як свого лідера.

Обов'язковою особливістю лідера групи незалежно від лідерських функцій є адекватна самооцінка, тобто така оцінка своїх дій, вчинків, рис характеру, що відповідає реальним здібностям, особливостям психіки та особистісним якостям цієї особистості, що відбивається на її адекватному ставленні до результатів власної діяльності, успіхів, поразок, схваленню або несхваленню з боку інших людей.

Адекватність самооцінки лідера-«гуманіста» виявляється в таких особливостях його особистості:

- здатності до усвідомлення як позитивних власних якостей, так і недоліків;
- у відсутності зайвої самовпевненості, прагненні завжди реально оцінювати власні здібності, вміння, якості;
- у вмінні реалістично оцінити власні можливості, а також суб'єктивні труднощі на шляху досягнення мети;

- у здатності оцінювати власну діяльність, вчинки, як позитивно, так і негативно, тобто об'єктивно, в залежності від реальної цінності, значущості результату.

Лідер-«гуманіст» заслуговує на повагу з боку інших членів групи завдяки своїй готовності віддати всі сили та здібності для досягнення мети. При цьому він виявляє здатність доводити до кінця те, що розпочато, долаючи перешкоди. Іншими словами, лідер-«гуманіст» відрізняється цілеспрямованістю та наполегливістю, при цьому він здатний свідомо керувати власним настроєм і почуттями у ситуаціях, які негативно впливають на емоційну сферу, тобто виявляти самовладання.

Зазначені вольові якості особистості, як правило, високо цінуються серед підлітків та учнів старшого шкільного віку. Проте найбільший захват та бажання наслідувати викликає у школярів така якість їхнього лідера як саморегуляція. Ця здатність керувати своїми емоційно-почуттєвими проявами, а також свідомо та довільно підпорядковувати власну поведінку і вчинки велінням свого сумління, духовними почуттями, обов'язку, не залишає байдужими ані однолітків, ані старших товаришів.

Особистість лідера-гуманіста відрізняє високий рівень розвитку почуттєво-емоційної царини (здатність переживати різноманітну палітру емоцій та почуттів, зокрема й суто духовних — совість, провина, віра, каяття, надія, любов). І саме у почуттєво-емоційній царині особистості цього типу лідера виявляється та властивість, яка є харизмоутворюючою. Йдеться про емпатійність. Емпатійність ми розуміємо як сталу особистісну якість, що виявляється у здатності до співпереживання, співчуття та гуманних учинків стосовно будь-яких осіб (істот), які потребують підтримки та (або) сприяння. Емпатійність як духовна якість особистості, насамперед, характеризується розвиненістю потреби бути корисними іншим людям, чинити добро, здатністю переживати задоволення від власної добродійності. Проте такі добрі наміри у лідера-«гуманіста» не залишаються лише на рівні пасивної потреби. Лідера-«гуманіста» поважають за його здатність до гуманних дій та вчинків, за реальний досвід сприяння іншим людям (істотам).

Однією з найпривабливіших рис лідера-«гуманіста» є комунікативні здібності, які знаходять прояв у вмінні вислуховувати партнера зі спілкування, добирати потрібні слова, виявляти доброзичливість, уважність, зацікавленість. Цей тип лідера притягує до себе унікальними невербальними можливостями (виразом обличчя, поглядом, силою голосу та його інтонаційними відтінками), які є адекватними ситуації спілкування і завжди відбивають сердечність ставлення до співрозмовника, щирість, відвертість, готовність співчувати, сприяти, допомагати. Отже, як свідчать результати нашого дослідження, харизматичний вплив лідера-«гуманіста» на членів малої групи визначає насамперед, ціла низка його характерологічних якостей та властивостей. Унаочнимо їх у таблиці 12. Якщо йдеться про малу

референтну групу дорослих людей то лідера-«гуманіста» переважно характеризує високий рівень розвитку духовності, а відтак йому притаманна чисельна більшість із зазначених характерологічних властивостей.

Таблиця 12

**Особистісні якості та властивості лідера-«гуманіста»**

<b>Назва якості (властивості)</b>	<b>Психологічний зміст якості (властивості)</b>
<b>Якості лідера-«гуманіста», які відбивають його ставлення до інших людей</b>	Щирість, відвертість, великодушність, терпимість, сердечність, чесність, делікатність, безкорисливість, здатність бачити і цінувати в кожній людині її індивідуальність, уміння «будувати» теплі міжособистісні взаємини, здатність пробачати, поважне ставлення до інтересів, думок інших людей, небайдужість до їхніх проблем, уміння цінувати досягнення іншої людини, радіти її успіхам, доброзичливість, доброчинність, здатність бути вдячним, висловлювати слова подяки, заохочення
<b>Комунікабельність</b>	Комунікативні здібності: невербальні (вираз обличчя, погляд, сила голосу тощо) вербальні (вміння добирати слова, адекватні ситуації спілкування). Позитивне ставлення до співрозмовника (доброзичливість, уважність, зацікавленість, готовність співчувати, сприяти)
<b>Якості та властивості, які характеризують ставлення лідера-«гуманіста» до себе</b>	Вимогливість до себе, своїх дій та вчинків, віра у власні можливості, здатність до самокритики, адекватність самооцінки
<b>Вчинково-поведінкові характеристики</b>	Свідоме управління своєю поведінкою у відповідності з гуманістичними та духовними ціннісними орієнтаціями. Здатність до гуманних вчинків
<b>Вольові якості</b>	Цілеспрямованість, самовладання, саморегуляція
<b>Гуманістичні якості</b>	Ставлення до будь-якої форми життя як вищої цінності, повага до внутрішнього світу інших людей, емпатійність, здатність до гуманних вчинків

Щодо лідера-«гуманіста» малої референтної групи школярів (підлітків, юнаків) вони, як правило, характеризуються лише певною кількістю відповідних особливостей. Проте сам факт визнання групою цього типу лідера свідчить про розвинутість саме таких якостей, які утворюють харизму лідера-«гуманіста». Найчастіше цими особливостями є такі:

- повага до іншої людини, її думок, почуттів, інтересів, бажань;
- комунікабельність;
- здатність до співпереживання та співчуття;
- готовність та здатність до гуманних вчинків;
- активне сприяння живій природі і (збереження та підтримка життя тварин та рослин);
- доброзичливість;



- чесність, відвертість;
- обов'язковість та надійність.

Доцільно нагадати, що мала референтна група в цілому й особистість лідера-«гуманіста» зокрема є одним з найвпливовіших чинників розвитку духовності завдяки як наявності відповідного еталонного прикладу, так і дієвого наслідування в групі та поза нею. Саме тому надзвичайно важливим є своєчасне виявлення педагогом (психологом) школярів, які є потенційними або вже реальними лідерами-«гуманістами» з метою оптимізації психолого-педагогічних умов для їхнього духовного вдосконалення та згуртування інших членів групи навколо цих лідерів. Здатність до духовного зростання визначають, насамперед, внутрішні (психологічні) умови:

- усвідомлення власної індивідуальності, дії відповідно до власних духовних потреб та можливостей з метою самовдосконалення та самореалізації;
- адекватна самооцінка (чітке усвідомлення своїх переваг та недоліків, адекватної оцінки їх співвідношення);
- уміння чітко розрізняти добро від зла, духовне від бездуховного, здатність до незалежності від негативних впливів соціального середовища;
- усвідомлення феномену життя як найвищої цінності, єдності себе й інших людей.

Однією з провідних умов духовного розвитку школярів є створення психолого-педагогічного підґрунтя для формування їхньої гуманістичної спрямованості та відповідних особистісних характеристик. Досягненню цієї мети сприятиме рішення цілої низки відповідних завдань та здійснення відповідних напрямків роботи, а саме:

1. Поглиблювати уявлення про внутрішній світ (думки, почуття, бажання, переживання, потреби, інтереси тощо) свій власний та інших людей.

2. Розширювати та поглиблювати знання про особистісні риси людини-гуманіста. Сприяти засвоєнню психологічного змісту слів, що характеризують гуманістичні риси характеру людини. Формувати поняття про людиність як про складну духовну якість людини; актуалізувати в словнику учнів терміни, що позначають риси гуманістично спрямованої особистості. Дати знання про характерологічні складові людяності. Виховувати повагу до проявів людяності та прагнення відповідати оцінці «людяний».

3. Формувати навички вербального та невербального спілкування, експресивних засобів взаємодії (вчити засобам візуальної діагностики емоційних станів інших людей за їхніми мімічними та пантомімічними виявленнями; розвивати уважність та спостережливість щодо зовнішніх проявів настрою, станів партнерів зі спілкування; розвивати міміку обличчя, виразність погляду, рухів, жестів, експресивні засоби вираження емоцій та почуттів; активізувати у словнику школярів необхідні слова для вислов-

лювання своїх співчуттів, для пропозицій підтримки, допомоги, а також радості щодо позитивних подій у житті співрозмовника; формувати вміння добирати слова та словосполучення, адекватні ситуації) спілкування.

4. Виховувати готовність до щирої, відвертої взаємодії.

5. Розвивати здатність до співпереживання та співчуття. Виховувати небайдужість до тих, хто потребує допомогу.

6. Змінювати егоцентричну мотивацію шляхом розвитку прагнення до доброчинності, а також вміння отримувати задоволення від власних гуманних вчинків.

7. Тренувати навички вибору та реального застосування таких засобів сприяння життю, здоров'ю, існуванню людей та живих істот, що відповідають ситуації та власним можливостям.

8. Створювати умови для актуалізації потреби у гуманних вчинках. Заохочувати бажання приносити користь іншим людям, а також потребу вболівати за долю іншої людини, здатність радіти від власної доброчинності, вміння пишатися доброчинністю інших людей.

Рішення зазначених завдань сприятиме не лише істотному духовному зростанню лідерів-«гуманістів», а й становленню гуманних рис характеру кожного школяра, що є психологічним підґрунтям подальшого розвитку його духовності.

### Література до розділу 3

1. Аверьянов А. Н. Системное познание мира. Методологические проблемы / А. Н. Аверьянов. — М.: Политиздат, 1985. — 385 с.
2. Азархин А. В. Мировоззрение и эстетическое развитие личности / А. В. Азархин. — К.: Наукова думка, 1990. — 205 с.
3. Акулин В. Н. Философия всеединства от В. С. Соловьева к Б. А. Флоренскому / В. Н. Акулин. — Новосибирск, 1990. — 158 с.
4. Балл Г. А. Проблема самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г. А. Балл. — К., 1993. — 197 с.
5. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / сост. Л. И. Василенко и др.; [пер. с англ. и франц.]. — М.: Прогресс, 1990. — 495 с.
6. Горелов А. От расщепленного человека к целостной личности / А. Горелов // ОНС: Общество, наука и современности. — М., 1991. — № 1. — С. 137-146.
7. Гроф С. Путешествие в поисках себя / С. Гроф. — М., 1994. — 342 с.
8. Духовные ценности как предмет философского анализа: сб. ст. / под ред. Е. Г. Яковлева. — М., 1985. — 144 с.
9. Колісник М. І. Людяність краси: Естетичне як особистісне відношення / М. І. Колісник. — К.: Мистецтво, 1980. — 173 с.
10. Лановенко О. Л. Художественное восприятие: категориально-методологические основы анализа: автор. дис. докт. филос. наук: 09.00.04 / АН УССР; Ин-т философии // О. Л. Лановенко. — 1990. — 48 с.
11. Мелик-Пашаев А. А. Из опыта изучения эстетического отношения к действительности / А. А. Мелик-Пашаев // Вопросы психологии. — М., 1990. — № 5. — С. 22-30.
12. Психология эмоций / под ред. В. К. Вилонаса, Ю. Б. Гипперрейтер. — М., 1984. — 267 с.
13. Роджерс К. Эмпатия. Психология эмоций / К. Роджерс. — М., 1984. — 420 с.
14. Роменець В. А. Історія психології XIX-XX століття / В. А. Роменець. — К., 1995. — 430 с.
15. Сковорода Г. С. Твори. В 2 т. / Г. С. Сковорода. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

16. Человек и духовность / отв. ред. В. Г. Федотова. — Рига, 1990. — 197 с.
17. Человек как философская проблема : Восток-Запад / под ред. Н. С. Карабаева. — М. : УДН, 1991. — 279 с.
18. Чепя М.-Л. А. Шлях від народження до смерті: осмислення сутнісних рівнів людського розвитку : [зб. наукових праць] / М.-Л. А. Чепя ; за ред. С. Д. Максименка // Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2001. — Т. III, ч. 2. — С. 31-40.

## **Розділ 4. ДОСЛІДЖЕННЯ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В СИНЕРГЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ**

### **4.1. Особливості формування адиктивної поведінки в синергетичному контексті**

Інтерес сучасних вчених, що займаються проблемами психіки людини, до нового напрямку міждисциплінарних досліджень — синергетиці — неухильно зростає. Інтеграційний підхід та застосування фундаментальних положень теорії синергетики в розумінні адиктивної поведінки дозволяють по-новому переосмислити і описати багатопланові механізми, які беруть участь у формуванні та розвитку адикцій і мають не лише психічну, але й біологічну та соціальну природу. Це необхідно для більш детального та повного розуміння етіопатогенезу залежностей з метою прогнозування, діагностики, моніторингу лікувального процесу та розроблення програм превенції адикцій хімічного та нехімічного генезу.

Стрімкий розвиток цифрових технологій та процеси глобалізації, які охоплюють усі сфери життя сучасного суспільства, створили сприятливі умови для виникнення нових видів адикцій та способів адиктивної реалізації.

Формування та розвиток адиктивної поведінки проходять певні етапи і мають приховані та явні періоди.

У формуванні адиктивної поведінки визначальну роль відіграє підкріплення позитивного емоційного стимулу, що призводить до наступного його закріплення й утворення стійкого поведінкового паттерну. Позитивні емоції, що виникають у результаті підкріплення стимулу, активують у головному мозку зону нагороди, яка контролюється спеціалізованою системою нейронів. Слід зазначити, що всі види діяльності, які викликають задоволення, активують у головному мозку одну і ту ж саму систему нагороди.

Виділяють два варіанти розвитку залежної поведінки (А. О. Бухановський із співавторами, 2002): оперантне навчання і реактивний імпринтинг [6].

Оперантне навчання — повторне, слабке, але регулярне або часте підкріплення позитивного стимулу, який формує стійке порушення поведінки (гемблінг, лудоманія, інтернет і комп'ютерна залежність та ін.).

Реактивний імпринтинг — інтенсивна стресова дія, в результаті якої виникає гостра реакція закарбування специфічного переживання, що підкріплюється сильною психоемоційною реакцією (сексуальні залежності, екстремальна поведінка, обсесивно-компульсивні розлади та інші). Тобто на нейрофізіологічному рівні виникає вогнище посиленого збудження з гіперактивацією дофамінового синапсу, що закріплює компульсивність погляду.

Опіатоподібні поліпептидні хімічні сполуки, що виробляються в головному мозку – енкефаліни й ендорфіни (так звані ендогенні морфіни), контролюють силу болісних відчуттів і виступають у якості антистресорів й адаптогенів. Вироблення ендорфінів корелює із силою й тривалістю стресового впливу. Їхнє збільшення забезпечує захист організму, виконуючи роль анальгетика й емоційного амортизатора, які послабляють ступінь негативного впливу стресу.

Дефіцит ендогенних анальгетиків, антистресорів й адаптогенів, який викликають емоційно-психологічні або фізичні стресові перевантаження, сприяє підвищенню рівня тривожності, появі дратівливості, дисфорії, депресивних станів, виникненню аутодеструктивної й адиктивної поведінки. Тобто ймовірність розвитку адиктивної поведінки вище в осіб, які мають підвищений рівень тривожності, відчувають депресію, перебувають у стресовому стані чи страждають ендогенними захворюваннями й розладами особистості. Зловживання психоактивними речовинами викликає значні зміни ціннісної ієрархії особистості й призводить до особистісної деформації.

Адикції легше формуються в осіб, що переживають депресію, тривогу, стрес, страждають ендогенними захворюваннями і розладами особистості. Найбільш небезпечними є періоди вікових криз.

Вікові кризи роблять людину більш уразливою для стресів, оскільки вона потрапляє в ситуацію неможливості вирішення власних проблем за допомогою отриманого досвіду через невідповідність існуючої соціальної ситуації потребам нового рівня її психологічного розвитку. Саме в періоди вікових криз збільшується ймовірність виникнення й розвитку адиктивної поведінки. При цьому стресогенність факторів залежить:

- від неможливості задоволення потреб, що визначають цінності етапів стабільного розвитку індивіда, які йдуть слідом за віковими кризами;
- від криз його індивідуального розвитку;
- від ступеня уразливості суб'єктивно значимих ціннісних мішеней особистості.

Збіг всіх складових багаторазово підвищує ймовірність формування залежної поведінки [4].

Адикції впливають на особистість і викликають:

- емоційну й нервову перенапругу;
- астеноневротичні й психоемоційні порушення;
- соматичні захворювання;
- сприяють виникненню комунікативних, інтимно-особистісних проблем і порушенню соціальної адаптації.

Уживання психоактивних речовин (далі ПАР) або зловживання ними з метою досягнення стану зміненої психічної діяльності є однією з найпоши-

реніших форм адиктивної поведінки. Психоактивною речовиною вважається будь-яка речовина, здатна під час одноразового прийому тимчасово змінювати психічну діяльність індивіда, а при систематичному — викликати психічну й фізичну залежність.

У класифікації хімічних залежностей прийнято виділяти наступні види, які є найбільш поширеними:

- тютюнопаління;
- алкоголізм;
- наркоманію;
- токсикоманію;
- залежність від стимуляторів.

Відповідно до Міжнародної класифікації хвороб 10-го перегляду (МКХ-10) психічні та поведінкові розлади внаслідок вживання психоактивних речовин кодуються у модулі F10-F19 і містять розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, опіоїдів, канабіоїдів, седативних, снодійних засобів, кокаїну, стимуляторів (включаючи кофеїн), галюциногенів, тютюну, летючих розчинників (летучі вуглеводні й нафтопродукти: ацетон, клей, бензол, газолін, розчинники лаку, рідини для заправлення запальничок, аерозолі), а також складних лікарських засобів та інших психоактивних речовин. До психоактивних речовин, які при систематичному прийомі можуть викликати залежність, відносять: наркотичні засоби (похідні опію, похідні канабісу — марихуана, гашиш, анаша й ін.), психотропні речовини, а також їхні аналоги та прекурсори (хімічні речовини, що використовуються для приготування наркотичних і психотропних речовин — ефедрин, лізергінова кислота, етиловий ефір, толуол та ін.). Розвиток хімічних залежностей має певну стадійність та динаміку [8]:

1. Синдром зміненої реактивності (зміна форми споживання, збільшення толерантності, зміна форми сп'яніння, редукція захисних реакцій при передозуванні).

2. Синдром фізичної залежності (психічний obsесивний потяг, відчуття фізичного дискомфорту при відсутності хімічної речовини, від якої є залежність).

3. Синдром психологічної залежності (відчуття психологічного дискомфорту при відсутності хімічної речовини, від якої сформувалася залежність, зниження психічної активності та мотивації, обмеження інтересів, збіднення емоційної сфери).

4. Синдром віддалених наслідків прийому психоактивних речовин (ПАР) (соматичні ускладнення та зміна особистості).

Поведінкова залежність, об'єктом якої є певний поведінковий патерн, може сформуватись і без прийому психоактивних речовин.

Нехімічну залежність може викликати будь-яка діяльність, для якої характерне прагнення відходу від реальності за допомогою зміни свого

психічного стану без застосування хімічних речовин. Нехімічна адикція, як і залежність від ПАВ, займає домінуючий стан в житті й свідомості індивіда і здійснюється їм на шкоду соціальним зв'язкам та іншим життєво важливим сферам.

У цей час до нехімічних залежностей відносять [5; 7; 9; 10]:

- гемблінг / лудоманію (патологічну схильність до азартних ігор — за МКХ — F63.0) (Lesieur H., 1984; Volberg R., Steadman H., 1988; Короленко Ц. П., Донських Т. А., 1990; Єгоров А. Ю., 2007);
- працеголізм / трудоголізм (Oates W., 1972; Mentzel G., 1979; Killinger B., 1992; Porter G., 1996; Короленко Ц. П., 1993);
- спортивну адикцію, адикцію вправ (Baekeland P., 1970; Sachs M., Pargman D., 1984; Szabo A., 1998);
- залежність від «здорового способу життя» і нетрадиційних методів відновлення здоров'я;
- екстремальні види спорту (Franken I. H. A. et al., 2006; Короленко Ц. П., 1991; Єгоров А. Ю., 2005), екстремальний туризм (спускання гірськими річками на байдарках або надувних човнах, занурення з аквалангом у зонах перебування акул, наметовий відпочинок у саванах Африки, одиночні походи в гори й ін.);
- адикцію до витрати грошей, компульсивний шопінг (Крепелін Е., 1909; Блейлер Е., 1920; Slater P., 1980; Faber R., O'Guinn T., 1992; McElroy S. et al., 1991);
- кіберноманію: прагнення здійснювати нові покупки в інтернет-магазинах, без необхідності їх придбання й врахування власних фінансових можливостей; нав'язлива участь в онлайн аукціонах (Бугайова Н. М., 2008) [5].
- кіберкомпульсивний шопінг: придбання товарів за допомогою інтернет без урахування власних фінансових можливостей та реальних потреб; замовлення послуг за допомогою інтернет без урахування їх необхідності (Бугайова Н. М., 2008) [5].
- кіберпрацеголізм — працеголізм з використанням сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (працеголізм — надмірне захоплення своєю працею і, як результат, ненормоване виконання своїх службових обов'язків за допомогою комп'ютера, мобільного телефону, смартфона та ін., що призводить до фізичного та психічного перевантаження організму людини). Найбільш часто на кіберпрацеголізм страждають: ІТ-фахівці, бізнесмени, топ-менеджери та інші фахівці, чия діяльність пов'язана з використанням інформаційно-комунікаційних технологій (Бугайова Н. М., 2008) [5].
- прагнення до невиправданого ризику й створення небезпечних ситуацій (т. зв. стан перманентної війни) (Постнов В. В., Дереча В. А., Карпец В. В., 2004);

- комп'ютерну залежність/інтернет-адикцію (Griffiths M., 1995, Goldberg I., 1996; Orzack M., 1998, Young K., 1998);
- адиктивний фанатизм (релігійний (сектантство), спортивний, музичний (фанати) (Arterburn S., Felton J., 1991; Менделевич В. Д., 2003, Старшенба-ум Г. В., 2005);
- ургентну адикцію (звичку перебувати в стані постійної недостачі часу) (Короленко Ц. П., Дмитрієва Н. В., 2000);
- нав'язливий духовний пошук (Постнов В. В., Дереча В. А., 2004);
- синдром Тоада (т. зв. веселе автоводіння) (McBride A. D., 2000);
- адиктивне колекціонування (Котляров А. В., 2006);
- геджит-адикцію (Котляров А. В., 2006);
- залежність від мобільних телефонів (SMS-адикцію) (Егоров А. Ю., 2005; Котляров А. В., 2006);
- телевізійну адикцію (Meerlo J., 1954; Kubey R., 1996, Csikszentmihalyi M., 2002, Егоров А. Ю., 2005; Котляров А. В., 2006);
- адикцію до аудіостимулів (Wright M. P., 2002);
- залежність від реклами (Котляров А. В., 2006);
- адикцію до руйнування й саморуйнування (Старшенбаум Г. В., 2006);
- комунікаційну адикцію/болтоголізм (*cjmmunicational addiction, talkaholism*) (Walther J. B., 1999; Bostrom R. N., Harrington N. G., 1999; McCroskey J. C., Richmond V. P., 1995; Егоров А. Ю., 2005);
- адикцію стосунків (еротичні адикції): любовні, сексуальні й уникнення (Simon J., 1982; Faber R., O'Guinn T., 1992; Irons R., Schneider J., 1997; Короленко Ц. П., Дмитрієва Н. В., 2000);
- б'юті-адикцію (залежність від краси): танорексію (залежність від засмаги), мейкапманію (хворобливу пристрасть до декоративної косметики), юноманію (залежність від радикальних методів омолодження), фітнесманію (хворобливу пристрасть до занять у фітнес-центрах або спортивних клубах).
- харчові адикції: нервову анорексію і булімію (Gold et al., 1997; Reid, Bugt, 2000; Короленко Ц. П., Дмитрієва Н. В., 2000).

Не дивлячись на досить широко представлений спектр адикцій, що мають нехімічне походження, межі первинного виникнення адиктивної поведінки визначені не були. На нашу думку, адиктивну поведінку слід розглядати на всіх стадіях індивідуального розвитку, оскільки її формування та розвиток проходять певні етапи і мають приховані та явні періоди.

Види залежної поведінки були доповнені ранніми типами (Бугайова Н. М., 2010) [4]:

- сагінозалежність (*sagina lat.* — годування — гранична залежність від годування);
- феласмозалежність (*felasmus, грец.* — смоктання);



- парентозалежність (*parentes, lat.* – батьки) – залежність від присутності батьків при засипанні або страх розставання з ними (продиктована потребою дитини у захисті, який, на її думку, здатні дати їй близькі люди);
- пезозалежність (*pezo, грец.* – грати) (залежність від ігрової діяльності);
- ікогенозалежність (*ikogenia, грец.* – родина) – прагнення перебувати серед членів своєї родини й неготовність до зміни звичного мікросоціального оточення.

Видатний вчений С. Д. Максименко писав, що у процесі еволюції особливої життєутворюючої основи – нужди, відбувається активація психічного, що викликає особистісну дію людини, яка, у ранньому онтогенезі є винятково афективною, однак уже має спонукальну силу. Зустріч такої дії з об'єктом породжує не тільки пізнання, але й задоволення від цієї «ділянки» потреби. При цьому потреба включає єдність і протиріччя біологічних і соціальних джерел досвіду [12].

Заспокоєння у дитини викликає не тільки факт насичення, але й сам акт смоктання, що є, по суті, символічним заміщенням процесу годування з метою досягнення дитиною емоційної стабільності. На ослаблення негативних емоцій і відновлення емоційної рівноваги спрямоване смоктання дитиною соски, пальців та інших предметів. При сагіно й феласмозалежності задіяні моторика й психологічна складова, тобто дані феномени мають психофізіологічну основу. Під залежною поведінкою, у цьому випадку, розуміється нав'язливе прагнення дитини до смоктання, як до основного способу порятунку від тривог і страхів, навіть по закінченні початкового періоду розвитку.

Основними порушеннями харчової поведінки є: анорексія і булімія. Сагінозалежність, на нашу думку, може стати підґрунтям до виникнення у подальшому житті людини харчових розладів, наприклад, булімії, коли, у ситуації стресу, людина намагається заспокоювати себе за допомогою надмірної їжі. Нервова анорексія і булімія займають проміжний стан між хімічними (з використанням ПАВ) й нехімічними (поведінковими) залежностями, оскільки у формуванні даних адикцій задіяні поведінкові й біохімічні механізми.

Для молодшого шкільного віку характерна, насамперед, зміна соціального статусу дитини. Виникає необхідність адаптації до нового виду діяльності й соціального оточення. Ікогенозалежність порушує (гальмує) адаптацію дитини до нових умов (дитячий садок або школа) і негативно впливає на її соціалізацію, а пезозалежність викликає затримку переходу від ігрової діяльності до навчальної.

Невирішені конфлікти першого року життя можуть призводити до «депресивних форм страху, порожнечі й покинутості» [18], а також стати

причиною формування й розвитку ранніх форм залежної поведінки (наприклад, схильності до созалежності), що не дозволить дитині здійснити повноцінний перехід від організаційного існування до індивідуального рівня розвитку (М.-Л. А. Чєпа, 2005) [17].

На формування і розвиток адиктивної поведінки впливають різноманітні фактори:

- психологічні (індивідуально-типологічні характеристики особистості);
- патопсихологічні (психологічні розлади, делінквентна, адиктивна, аутодеструктивна поведінка);
- психопатологічні (психічні розлади);
- біологічні (спадкова схильність, природжені відхилення центральної нервової системи та ін., порушення катехоламінового обміну, гормональні порушення);
- соціально-економічні;
- техногенні;
- культурні (наприклад, у народів Америки було поширено споживання рослинних галюциногенів: інкі, наприклад, використовували листя коки для того, щоб при далеких переходах зменшувати відчуття голоду і чутливість до холоду у високогір'ях; у Індії вживали опіати і гашиш; народи Європи віддавали перевагу алкоголю. У теперішній час за кількістю інтернет-адиктів лідирують Китай та Америка);
- екологічні;
- природні.

Відомо, що для еволюції системи необхідне дотримання наступних принципів синергетики:

- нелінійність (багатоваріантність і альтернативність шляхів розвитку, рішення задачі, вибору);
- нестійкість (чутливість до флуктуацій);
- незамкнутість (здатність до обміну енергією, інформацією);
- динамічна ієрархічність (становлення, народження і загибель ієрархічних рівнів системи в результаті проходження нею точок біфуркацій);
- спостережність (відносність інтерпретацій до масштабу спостережень і первинного очікуваного результату).

У періоди вікових та індивідуальних криз (починаючи з самих ранніх) в точках біфуркації через хаос відбувається або виникнення залежної поведінки з подальшим формуванням адикції (дезадаптація, адиктивна реалізація, повторення, закріплення, адикція — деструкція системи і, як крайня точка — самознищення (суїцид), тобто руйнування системи як такої), або подолання кризи і перехід на новий рівень стабільного розвитку (адаптація — впорядкування, рівновага). При цьому слід враховувати, що вірогідність

подій розвитку адиктивної поведінки залежить від особливостей проходження нелінійною системою сукупності точок біфуркацій.

#### **4.2. Адаптивний потенціал людини та стресова резистентність**

Технологічний розвиток чинить істотний вплив на розвиток соціуму та людську особистість. Сучасні темпи розвитку цивілізації випереджають біологічну і психологічну адаптацію людини до умов, які змінюються, що призводить до зниження популяційного адаптивного потенціалу в цілому [16].

Адаптація особистості є результатом функціонування цілісної системи, що саморегулюється, адаптивність якої забезпечується за рахунок взаємодії і рівноваги складових її елементів. Адаптацію людини слід розглядати, передусім, у взаємодії з довкіллям. К.К. Платонов (1986) визначає адаптацію як «...пластичне пристосування внутрішніх змін до змін зовнішніх» і виділяє наступні складові психічної адаптації [14]:

1. Психофізична адаптація. Властивість організму перебудовувати фізіологічні функції відповідно до вимог середовища. Порушення адаптивних процесів є причиною виникнення девіантної поведінки, психологічної дезадаптації і фізіологічних проявів стресу.

2. Психологічна (психічна) адаптація. Сприяє появі напруженості і психологічного стресу. Порушення зачіпають, передусім, емоційний і когнітивний рівень.

3. Психосоціальна адаптація — адаптація особистості до спілкування з мікросоціальним оточенням, соціумом.

Стрес — неспецифічна реакція живого організму на зовнішню дію. Г. Сельє, який розробляв проблеми загального адаптаційного синдрому і стресу, визначав стрес як «...неспецифічну відповідь організму на будь-яку пред'явлену йому вимогу», що порушує його гомеостаз [15]. Зміни в організмі, що відбуваються в стані стресу, Г. Сельє включив в поняття загального адаптаційного синдрому, згідно з яким подолання дій негативних подразників відбувається за рахунок підвищення неспецифічної резистентності організму.

Загальний адаптаційний синдром включає:

- реакцію тривоги (мобілізація адаптаційних можливостей містить дві фази: шок і протишок);
- стадію резистентності (період максимально ефективної адаптації, стійкості, опірності організму стресам);
- стадію виснаження (порушення адаптаційного процесу призводить до дезадаптації і можливої загибелі організму).

На перших двох стадіях задіюються внутрішні резерви організму, які спрямовуються на адаптацію до умов середовища, що несподівано змінилося.

Неможливість відновлення втраченого рівноважного стану системи організму і продовження стресової дії, викликає виснаження.

Фізіологічно розвиток стресу характеризує триада Г. Сельє (1979):

1) підвищення активності кіркового шару надниркових залоз і продукування глюкокортикоїдних гормонів;

2) зміни тіміко-лімфатичного апарату (скорочення маси тімуса і лімфатичних залоз);

3) ушкодження слизової оболонки шлунково-кишкового тракту (виникнення точкових крововиливів і дрібних виразок) [15].

При дії на живий організм стресового подразника гіпофіз збільшує секрецію адренотропічного гормона, який стимулює діяльність кори надниркових залоз, внаслідок чого в кров надходить значна кількість кортикостероїдів. У стані стресу (пограничні стани, тривога, страх, травма, шок) мозкова речовина надниркових залоз виділяє адреналін — катаболічний гормон, що чинить вплив практично на усі види обміну речовин і відіграє важливу роль в адаптації організму до підвищених фізичних навантажень і хронічного стресу. Адреналін підвищує психічну мобілізацію і активність організму, проте тривала дія високих концентрацій адреналіну на систему енергетичного обміну у разі дистреса, сприяє підвищенню білкового катаболізму, що у результаті викликає зниження м'язової маси тіла і призводить до загального виснаження організму.

Адреналін чинить стимулюючий вплив на гіпоталамо-гіпофізарну і надниркову системи й, активуючи синтез адренотропічного гормона, викликає збільшення концентрації кортизолу в крові, що у свою чергу підвищує стійкість організму до стресу і збільшує його адаптаційні можливості.

На стресову резистентність організму, окрім гормонів гіпофіза і надниркових залоз, істотно впливає нервова система, оскільки стресовий подразник, викликаючи збудження симпатичної нервової системи і нервових центрів вищих відділів мозку, активує гіпофізарно-надниркову систему, яка забезпечує стійкість до стресових навантажень, бере участь у підтримці іонного гомеостазу і регуляції імунної системи.

Завдяки розвитку адаптаційних механізмів, сформованих у процесі еволюції, живий організм набуває нових якостей, що дозволяють йому пристосовуватися до умов, які змінюються, і досягати оптимального рівня функціонування в довкіллі. Істотним параметром збереження такого динамічного рівноважного стану організму є гомеостаз. У. Кеннон відмічав, що в основі вдосконалення пристосувальних функцій організму лежить автоматична саморегуляція (Уолтер Кеннон, «Мудрість тіла», 1932). Організм, сприймаючи ззовні сигнали про зміни, які здатні порушити його рівновагу, включає механізми стабілізації.

Біологічна адаптація людини є пристосуванням людського організму до умов зовнішнього середовища (температура, освітленість, атмосферний тиск, вологість і так далі), що виникло еволюційно і яке виражається в зміні органа, функції або організму в цілому до умов середовища. Біологічна адаптація відбиває цілісну реакцію живого організму на зміни умов існування, за допомогою якої підтримується динамічна рівновага, як в певних умовах середовища, так і при зміні їх у процесі еволюції.

Процес пристосування організму до умов довкілля, що змінюються, включає різні типи адаптацій:

- активну (включення адаптивних механізмів компенсації змін, які викликані негативною дією зовнішніх чинників, що дозволяють зберігати внутрішнє середовище в стані рівноваги, коли за рахунок резистентності організм активно пристосовується до нових умов);
- пасивну (збереження функцій за рахунок формування толерантності до змін зовнішньої дії негативних чинників довкілля);
- термінову (включення фізіологічних механізмів реакції на дію виниклого подразника, що сформувалися раніше, коли функціонування органів і систем організму відбувається на межі можливостей);
- довготривалу (поступова адаптація до тривалої стресової дії негативних чинників зовнішнього середовища, що повторюється: може бути результатом багатократної реакції організму внаслідок термінової адаптації);
- фенотипічну адаптацію (акліматизацію) – формування адаптивної реакції організму і виникнення компенсаторних оборотних фізіологічних змін, що відбуваються під впливом довкілля, які за сприятливих умов зникають;
- генотипічну адаптацію – поява стійких морфофізіологічних і поведінкових змін, спрямованих на підтримку гомеостазу в складних умовах середовища, що закріплюються в генотипі етнічних і расових груп і передаються у спадок.

Людина є складною, багатовимірною системою, яка включає соціальний, психологічний, біологічний і фізіологічний рівні. Соціальна адаптація відбиває процес і результат активного пристосування індивіда до соціального середовища, сприяючи реалізації його потреб. Слід враховувати також те, що людина у своїй діяльності може використовувати різні допоміжні засоби (одяг, житло, пристосування).

Багато в чому адаптаційні можливості індивіда визначаються мірою його соціалізації:

- знанням схвалюваних форм поведінки, що допускаються, або засуджуються суспільством;
- освоєнням поведінкових моделей, характерних для соціуму;
- мірою включеності в певне соціальне середовище;

- знанням критеріїв соціально-значимих суджень і оцінок, засадничих моральних уявлень.

Психологічна адаптація є процесом взаємодії особистості і середовища, в результаті якої система приходить у відносно стабільну рівновагу. Проте спроби пристосування особистості до умов середовища, що змінюються, можуть викликати стрес, виникнення дезадаптації і порушення рівноваги системи.

Відсутність можливості реалізації базових ціннісних установок може викликати особистісну дезадаптацію і стати причиною розвитку адиктивної поведінки. При оцінці рівня соціально-психологічної дезадаптації особистості необхідно враховувати ступінь порушень звичних умов життя і те, як кризова ситуація преломлюється у свідомості індивіда, а також здатність особистості пристосовуватися до нових умов.

Дезадаптація може бути наслідком:

- порушення системи спілкування, ломки звичних життєвих стереотипів внаслідок міграції, еміграції, імміграції;
- особистих мотивів (втрата близької людини, розрив високозначимих стосунків);
- невиліковних соматичних захворювань або різкого обмеження у багатьох сферах діяльності (включаючи період сеніума);
- професійних і побутових конфліктів (переживання образи, несправедливості, сорому, страху розголосу та ін.);
- девіантної поведінки, що обумовлена недостатністю виховання і соціально-неприйнятними особистісними установками;
- адиктивної поведінки.

Фрустрація ціннісних установок виникає в результаті численних, суб'єктивно значимих психотравмуючих подій і є певним станом психічної дезадаптації, при якому впродовж тривалого часу неможливе задоволення основних особистісних потреб, і охоплює широкий діапазон відхилень психічної діяльності.

Виділяють наступні форми психічної депривації:

- сенсорну (зниження або обмеження мінливості сенсорних стимулів);
- емоційну (неможливість встановлення емоційного контакту з іншою особою і / або порушення вже існуючого емоційного зв'язку);
- когнітивну (неможливість розуміння зовнішніх стимулів, їх передбачення і регулювання із-за зовнішнього світу як мінливого і хаотичного, що сприймається суб'єктивно);
- соціальну (едентичності) (неможливість самостійного адекватного соціального функціонування) [11].

Особистість людини і значущість психотравмуючої ситуації визначають силу реакції, її тип і спрямованість, а також те, як довго психіка індивіда

здатна чинити опір соціально-середовищним діям і, безпосередньо, ситуації, в якій виник конфлікт, і які адаптаційні можливості має особистість.

Динаміка ситуаційних реакцій також різна і коливається від спонтанного, досить швидкого згасання реакції до поступового виходу з неї. Особи, які відрізняються специфічним процесом розвитку, особливостями процесу і типу соціалізації найчастіше схильні до спотворення адекватних форм реагування і більше схильні до виникнення неадекватних реакцій (особливо під час дії надсильних психологічних подразників).

Відчуття індивідом сильних негативних емоцій у період кризи, нівелиція раніше значимих сфер діяльності, різке зниження життєвої активності неминуче призводять до порушення адаптаційної діяльності особистості.

На формування певних ситуаційних реакцій значний вплив чинять властивості особистості, що притаманні кожному індивідові. За наявності високої рухливості психічних процесів, тривалість ситуаційної реакції складає не більше декількох днів. Тривала і стійка ситуаційна реакція (до трьох місяців) виникає у випадках, коли торпідність є постійною властивістю психіки.

Інтенсивність ситуаційної реакції залежить від астенізації або активності. Активна, енергійна психіка у разі потреби включає систему особистого психологічного захисту, коригуючи поведінку індивіда, сприяючи його кращій адаптації і зниженню інтенсивності негативних емоцій. Астенізація, навпаки, посилює негативні емоційні переживання, збільшуючи тим самим їхню тривалість і глибину, у зв'язку з чим механізми психологічного захисту працюють неповноцінно.

Зміни параметрів зовнішнього середовища у поєднанні з індивідуальними особливостями можуть провокувати виникнення кризових ситуацій і появу нових форм індивідуальних адаптивних реакцій, які зачіпають різні рівні регуляції людського організму:

- ендокринний,
- нервовий,
- імунний,
- психологічний.

Порушення функціонування систем регуляції людського організму може чинити вплив на формування та розвитку адиктивної поведінки.

Е. Холландер з колегами (2000) описали значення різних нейро-медіаторних структур у формуванні патологічного гемблінгу. Серотонін пов'язаний з поведінковою ініціацією і процесом розгальмування, необхідним для гемблінгового «запою». Норадреналін пов'язаний зі збудженням і почуттям ризику, властивим багатьом адиктам. Дофамін викликає позитивне або негативне підкріплення під час дії на «систему нагороди», сприяючи закріпленню адиктивної поведінки [19].

Про суттєву роль катехоламінових структур у формуванні гемблінгу свідчать дані досліджень М. Зака і К. Поулоса про різке посилення потягу до гри у гемблерів після прийому амфетаміну — психоактивного стимулятора центральної нервової системи, який є аналогом гормонів адреналіну та норадреналіну [20].

Активність синтезу і виділення катехоламінів впливає на активність, швидкість реакції, агресивність, рівень загального енергетичного потенціалу, емоційність, швидкість і якість розумових процесів, сексуальну поведінку.

Катехоламіни, що синтезуються нервовими клітинами, реалізують енергетичний потенціал організму. При виснаженні енергетичних резервів організму викид катехоламінів призводить до ще більшого його виснаження і загибелі.

Кожний організм є сукупністю дискретних систем, які самоорганізуються та динамічно змінюються, або дисипативних структур, що обумовлюють стан психічного і фізичного здоров'я людини. У разі неможливості досягнення рівноважного стану внутрішнього середовища, робота організму порушується. Оскільки кожна відкрита нерівноважна система прагне до стабільності, організм прагне досягти її з урахуванням змінених параметрів, що може спричинити виникнення і хроніфікацію захворювань або розвиток адиктивної поведінки. При цьому слід враховувати, що для дискретних систем, які самоорганізуються, характерний спіралеподібний розвиток у багатовимірному просторі та багатоваріантність автоколивальної амплітуди, яка залежить від дії різноспрямованих сил і чинників у точках бифуркації.

Самоорганізація здійснюється за допомогою чергування станів нелінійної системи «хаосу» і «порядку». «Порядок» є стійким станом системи, в якій між елементами системи існують стійкі відносини, що повторюються, і він характеризується транзиторністю та дисипативністю. «Хаос» — прямо протилежний стан, якому, разом з руйнуванням структурних зв'язків у системі і порушенням взаємодії, властиві такі позитивні якості як динамічність і прагнення до впорядкування.

Повторюваність відносин «порядку» обумовлена дією механізму когерентності (кооперативності), завдяки якому здійснюється взаємодія між елементами системи шляхом випадкових коливань, флуктуацій. Тобто «порядок» народжується з «детермінованого хаосу». Як відмічають В. П. Бранский і С. Д. Пожарский: «Детермінований хаос... є творчим хаосом, що народжує новий порядок» [2, с. 180].

На роботу адаптаційних і пристосувальних механізмів людини чинить вплив ряд факторів:



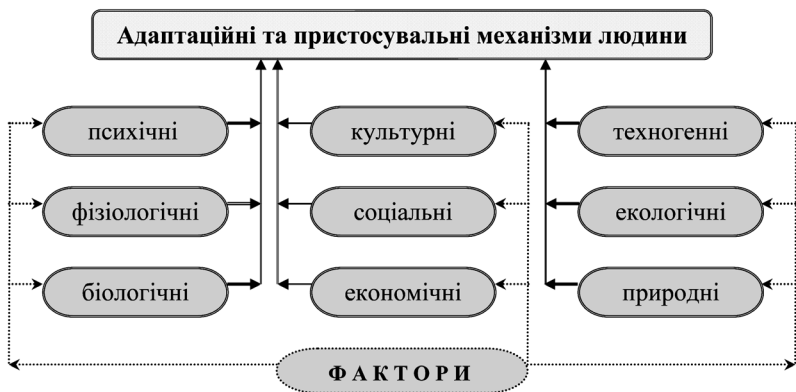


Рис. 1. Фактори, що впливають на адаптаційні та пристосувальні механізми людини

Аналіз проблеми показав, що адаптивний потенціал людини залежить від психічного та соматичного стану організму, а також від того, як працюють її ендокринно-регуляторна та нейрофізіологічна системи.

Адаптивний потенціал та стресова резистентність людини залежать від збалансованості внутрішніх систем організму і зовнішнього середовища та здатності до саморегуляції і самоорганізації в умовах існування, що постійно змінюються.

#### 4.3. Синергетичний підхід у розробках антиадиктивних превентивних та психокорекційних заходів

У точках біфуркації система найбільш чутлива до флуктуацій. Тобто саме в точках біфуркації особистість найбільш чутлива до зовнішньої дії. Наприклад, у точці біфуркації може змінюватися форма адиктивної реалізації, здійснюватися заміна об'єкту адиктивної спрямованості при збереженні патерну залежності або ж відбуватися адаптація, подолання стагнації і перехід на новий рівень індивідуального розвитку особистості.

При цьому слід враховувати усі чинники, що впливають на розвиток адиктивної поведінки, аж до природженої схильності. Наприклад, у японців, китайців, корейців у тканинах печінки міститься мало антиалкогольного ферменту алкогольдегідрогенази, за допомогою якої в печінці відбувається окислення спирту до оцтової кислоти. З цієї причини представники цих націй швидко п'яніють і важче переносять наслідки алкогольної інтоксикації [1].

Тому особливу увагу слід приділяти диференціальній діагностиці, оскільки, наприклад, у випадках біологічної схильності до залежностей (гормональні порушення, розлади обміну речовин і таке інше), психокорекційний

вплив слід націлювати не на усунення існуючої залежності як такої, а на зміну соціально неприйнятної адикції й заміні її на більш прийнятну (наприклад, алкогольну або наркотичну на трудову або спортивну).

Оскільки адикти знаходяться у стані перманентної кризи певного вікового рівня розвитку, то енергетичний потенціал нужди (Максименко С. Д., 2006), онтогенетично запрограмований на подолання кризи та перехід на новий ступінь особистісного розвитку, може втілитись у інші форми деструктивної активності, однією з яких і є залежна поведінка [13].

Успішний вихід із кризи припускає перехід на якісно новий рівень існування. Саме переломні періоди потенціюють виникнення й розвиток адиктивної поведінки, оскільки в ході кризи може відбутися стагнація розвитку особистості, у результаті якої завершення переходу до нового етапу онтогенезу буде неможливим [4].

Виділення ранніх типів залежностей дозволить розширити погляд на проблеми адиктивних проявів дитячого віку, розглянути в даній статті. Зміщення меж профілактики адиктивної поведінки до початкового, раннього й дошкільного періодів допоможе знизити ймовірність виникнення неврозів і деяких типів залежностей як на ранніх етапах онтогенезу, так й у пізніших періодах його розвитку.

Психотерапія адиктивної поведінки повинна бути націлена на формування адекватної самооцінки, підвищення самосвідомості, посилення контролю над імпульсами, збільшення стабільності міжособистісних відносин і соціальну адаптацію, а у випадках виникнення залежності в дітей раннього віку у створенні сприятливих умов для задоволення їх потреб.

Прогнозування формування й розвитку адиктивної поведінки на провідних етапах онтогенезу буде сприяти розробці програм, спрямованих на своєчасне виявлення, корекцію й превенцію залежностей, що мають нехімічне і хімічне походження.

Новий погляд на виникнення та розвиток аутодеструктивної поведінки на сталих та кризових стадіях індивідуального розвитку з погляду синергетичних аспектів теорії самоорганізації, визначення точок біфуркації для конструктивної дії на систему дозволить сформулювати новий підхід у розробці превентивних та психокорекційних антиадиктивних програм.

#### **Література до розділу 4**

1. Бирут Л.Д. Алкоголизм и гены / Л.Д. Бирут, Дж. Нернбергер // В мире науки.— 2007. — № 8.
2. Бранский В. П. Глобализация и синергетический историзм. Синергетическая теория глобализации / В. П. Бранский, С. Д. Пожарский. — Санкт-Петербург : Политехника, 2004. — 397 с.
3. Бугайова Н. М. Интернет-адикція як форма залежної поведінки / Н. М. Бугайова // Теорія та методика навчання математики, фізики, інформатики. — Кривий Ріг : «НМетАУ», 2006. — Т. 3. — Вип. VI.

4. Бугайова Н. М. Психологічні закономірності розвитку адикцій в онтогенезі : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології» / Н. М. Бугайова. — К. : «ГНОЗИС», 2010. — Т. XII, ч. 4. — 492 с.
5. Бугайова Н. М. Психологічні проблеми інтернет-адикції в умовах використання телекомунікаційних технологій. Застосування телекомунікаційних засобів у навчальному процесі : психолого-педагогічні аспекти : [навчально-методичний посібник]. — Київ : Педагогічна думка, 2008. — Розділ 4. — С. 192-222.
6. Бухановский А. О. Зависимое поведение : клиника, динамика, систематика, лечение, профилактика : пособие для врачей / А. О. Бухановский [и др.]. — Ростов-на/Дону : Изд-во ЛРНЦ «Феникс», 2002.
7. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости / А. Ю. Егоров. — СПб. : «Речь», 2007.
8. Жмуров В. А. Большая энциклопедия по психиатрии / В. А. Жмуров. — [2-е изд.]. — М., 2012.
9. Короленко Ц. П. Социодинамическая психиатрия / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева. — М. : Академический Проект; Екатеринбург : «Деловая книга», 2000.
10. Котляров А. В. Другие наркотики или Homo Addictus : Человек зависимый / А. В. Котляров. — М. : «Психотерапия», 2006.
11. Ландтмейер Й. Психологическая депривация в детском возрасте / Й. Ландтмейер, З. Матейчик ; перев. Г. А. Овсянников. — Прага : Медицинское издательство «АВИЦЕНУМ». — 1984.
12. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. — К. : ООО «КММ», 2006.
13. Максименко С. Д. Трансформационные механизмы нужды в зависимости: генетико-моделирующий метод прогнозирования аддикций в онтогенезе / С. Д. Максименко, М.-Л. А. Чепя, Н. М. Бугайова // Всероссийская научная конференция «Экспериментальная психология в России : традиции и перспективы», Москва, (18-19 ноября, 2010).
14. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. — М., 1986.
15. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. — М. : Прогресс, 1979. — 123 с.
16. Человеческий потенциал : опыт комплексного подхода / под общ. ред. академика РАН И. Т. Фролова. — М. : Эдиториал УРСС, 1999.
17. Чепя М.-Л. А. Пять великих тайн исторической психологии / М.-Л. А. Чепя. — К. : «Школьный мир», 2005.
18. Эриксон Э. Жизненный цикл: эпигенез идентичности / Э. Эриксон. — Архетип, 1995. — № 1.
19. Hollander E. Pathological gambling / E. Hollander, A. J. Buchalter, C. M. De Caria // Psychiatr. Clin. North Am. 2000 Sep. — V. 23. — N 3. — P. 629-642.
20. Zack M. Amphetamine Primes Motivation to Gamble and Gambling-Related Semantic Networks in Problem Gamblers / M. Zack, K. Poulos // Neuropsychopharmacology. — 2004. — P. 195-207.

## **Розділ 5. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ АФЕКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ В СИНЕРГЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ**

### **5.1. Теоретико-методологічні засади прояву афективної поведінки особистості з позиції синергетики**

Вплив синергетики на соціальне пізнання визначається тим, що вона суттєво трансформує загальні підходи до розвитку соціуму та дозволяє створити універсальні для різних соціальних наук пояснювальні моделі, які виявляють глибинну спільність соціальних процесів різної природи як процесів соціальної самоорганізації.

Особливість синергетичних ефектів полягає в глибині впливу на психологічні явища. Цей стимулюючий ефект міг би не відбуватися, або проявлятися не так сильно, якби чинники, які впливають, переживалися кожний окремо, незалежно. Інший ефект, що нерідко виникає, полягає в тому, що характеристики переживаються більш яскраво, ніж аби вони переживалися окремо і незалежно [10].

Знаходячись у цільовому стані, люди, як правило, намагаються уникати синергії, яка переживається як дисонанс, несумісність і протилежність. З іншого боку, в парацільових станах синергія виступає джерелом нашого емоційного збудження. З цієї причини синергія стає частиною повсякденного життя, навіть будучи інституціалізованою в різних сприйнятливих способах [13].

Використання синергетичного підходу в психології сприяє усвідомленню емоцій як системи, в якій безперервно відбуваються складні та багатогранні процеси. Унікальність синергетичної методології у вивченні психології емоцій полягає в можливості синтезу позитивних елементів діяльності та психологічного впливу на вчинки та поведінку людини, що сприяє застосуванню різних підходів для досягнення поставленої мети. Використання синергетичного напрямку зорієнтовує дослідників на усвідомлення емоційної складової особистості як системи, сукупності об'єднувальних складових, за допомогою яких можна цілісно обґрунтувати внутрішні складні взаємозв'язки.

Якщо людина орієнтується у своєму психічному світі, їй значно легше розв'язувати складні життєві проблеми, вступати в спілкування з іншими людьми, добиватися їхньої допомоги й уваги. Розібратися у собі — це передовсім розібратись у своїх переживаннях, визначити, що хвилює, а що залишає байдужим. Кожна людина має коло своїх уподобань, симпатій та антипатій: одна емоційно дуже чутлива, вмє співпереживати; інша не звертає увагу на почуття та емоційний стан іншої людини, не вважає це істотним; одна вмє контролювати інтенсивність проявів своїх емоцій і почуттів, інша

ж неспроможна до цього; одна вміє відчувати величезну гаму переживань, іншій це недоступно. Особистість живе у своєму афективному просторі, в якому будуються всі її взаємозв'язки з навколишнім світом, що відбивається на всіх проявах психічного, зумовлюючи їх неповторність. У переживаннях індивідуалізується психічний світ особистості. Афективний простір — то її потяги, емоції й почуття, її прагнення й бажання, її переживання, пов'язані з пізнанням і самопізнанням, то її воля, що виникає завдяки потягам та емоціям і визначає дії, вчинки та й усе життя особистості.

Відомий філософ Б. Спіноза вважав, що для певної свободи волі людина має пізнати не лише зовнішні обставини свого буття, а й власні афекти і пристрасті. Таке пізнання передбачає не усунення пристрастей, а владу над ними. Згадаймо відоме висловлювання, що потоки пристрастей змели більше міст і поселень і коштували більших людських жертв, ніж потоки стихій та ураганів. Спробуємо пояснити ці моменти, застосувавши ідеї та принципи синергетичного підходу.

Фундаментальна біологічна роль емоцій полягає в оцінюванні наявного гомеостатичного стану організму на основі домінуючої потреби за єдиною шкалою гедонічного диференціала. Залежно від результату цього оцінювання емоційна система модифікує поведінку в напрямку максимізації або мінімізації наявного стану та визначає тип поведінки. Роль емоцій у житті індивідуума, у психічному розвитку особистості, у її особистісному становленні зовсім по особливому представляється, якщо ми звернемося до досліджень афективної сфери.

Під афективною сферою розуміють цілісний клас явищ, який охоплює примітивний потяг і складні форми емоційного життя, як необхідна умова адаптації, реалізації життєвої програми індивіда. Поняття афект у даному випадку не протиставляється примітивним формам психічного життя вищим, раціональним, емоційним, особистісним, не розглядається як патологічний стан.

У психологічних працях можна виділити різні підходи до розуміння феномену афекту. Поняття «афект» ототожнюється з емоціями. Так, у філософських трактатах Б. Спінози під афектом розуміються емоційні явища, особливі стани, які збільшують або зменшують здатність до дії. На думку Б. Спінози, існують три основні афекти: задоволення, невдоволення й бажання. У працях В. Вундта під афектами розуміються своєрідні форми переживання почуттів; у свою чергу почуття складають зміст афекту. «Якщо за основу для розрізнення форм переживання афектів прийняти прихід і відхід почуттів, то отримуємо дві протилежні основні форми афектів: афекти «збудження» і «пригнічення». За В. Вундтом, афект — це форма розвитку почуттів. Афективність і емоційність, афект і емоція — вживання цих понять як синонімів характерне для праць сучасних клініцистів [4 та ін.].

Диференціальний аналіз відношення між когнітивними й афективними процесами здійснив Дж. Сінгер. Він погоджувався з тим, що емоції утворюють основну мотиваційну систему людського існування. Водночас він довів у своїх клінічних експериментах, що в основі відношення між афектом і знанням лежить необхідність у пристосуванні людини до нового й постійно мінливого середовища. Новизна цього середовища викликає інтерес, що сприяє пристосуванню, яке у разі успішності викличе радість. Якщо ж велика кількість інформації не засвоюється, то виникає переляк, відраза або страх. Учений доводить, що афективні й когнітивні процеси взаємопроникають один в одного. Цей підхід використовується у психотерапії: увага, здатність до фантазування допомагають пацієнтові перебороти страх шляхом багаторазового виконання дії в уяві, й тим самим досягти контролю над емоціями, думками, діями [16].

Починаючи з Л.С. Виготського, розвивається ідея єдності інтелекту й афекту. Єдність афективних й інтелектуальних процесів пов'язується в Л.С. Виготського з уявленнями про динамічні значеннєві системи. Він один з перших розробив важливі теоретичні положення про афективні джерела думки. Л.С. Виготський застосовує термін смисл для позначення афективних відносин до смислу, що позначається в слові, що виникають у суб'єкта в процесі індивідуального досвіду.

Л.С. Виготський, приділяючи велику увагу емоційному розвитку, наголошував, що наявність афективних проявів є характерною рисою «кожного нового етапу в розвитку особистості, від найнижчого до найвищого... Беручи участь у процесі психічного розвитку від самого початку й до самого кінця як найважливіший момент, сам афект проходить складний шлях, змінюючись із кожним новим етапом побудови особистості, входячи до структури нової свідомості й виявляючи на кожному новому рівні найглибші зміни своєї психічної природи...» [3, с. 22-23]. Таким чином, Л.С. Виготський, як і В. Вундт, не виділяв специфіки афекту, вживаючи цей термін як рівнозначний поняттю «емоція».

Подальший розвиток положення про особистісний смисл і його зв'язок з емоціями були розвинуті у працях О.М. Леонтьєва [7]. На думку дослідника, функція емоцій полягає в тому, що вони сигналізують про особистісний смисл подій, що відбуваються в житті людини. Емоції виконують функцію презентації особистісних смислів у свідомість суб'єкта й на цій основі регулюють діяльність. Емоції виконують роль внутрішніх сигналів, за допомогою яких свідомості вперше презентується безпосередня цінність неусвідомлених утворень із погляду мотивів виконуваної діяльності. Емоція, відповідно, виконує роль одного з механізмів переведення неусвідомлюваного в усвідомлюване. У низці сучасних досліджень зазначається, що емоції визначають базисну основу смислових утворень, а їх усвідомлення у формі значення за допомогою вербалізації є одним із механізмів

перекладу біологічних смислів в особистісні. Прихильники мотиваційної теорії емоцій, засновником якої вважають З. Фрейда, розглядають емоції як спонукальні сили психічної діяльності, які спрямовують і регулюють її, організовують когнітивні процеси й поведінку, розвиваються в онтогенезі.

Д. Раппопорт, найбільш визнаний у психоаналітичному напрямку автор, пояснюючи механізми емоцій, зауважує, що «афект як набір сигналів — такий же обов'язковий засіб пізнання реальності, як і мислення» [15, с. 196].

О. М. Леонтьєв під афектами розуміє сильні, але відносно короткочасні емоційні переживання, які супроводжуються різко вираженими руховими й вісцеральними проявами. Афекти можуть викликатися біологічними чинниками й можуть виникати в соціальних відносинах під впливом соціальних оцінок.

У більш вузькому розумінні афект розглядається як стрімка, бурхлива, неконтрольована, відносно короткочасна емоційна реакція. Афект як стрімкий процес вибухового характеру, який може дати невідкладну свідомому вольовому контролю розрядку в дії. Маючи властивості домінанти, афект придушує інші психічні процеси й нав'язує певний спосіб розв'язання ситуації.

Примітною особливістю афекту є те, що він виникає у відповідь на вже наступаючу ситуацію. Афект також здатний акумулюватися в бурхливому «афективному вибуху». Він може мати своє продовження в «афективних слідах», які задають дві тенденції: тенденцію нав'язливості й тенденцію до гальмування, що яскраво проявляються в післядії [7]. Саме післядія, що розуміється як характер дій людини, котра намагається впоратися з наслідками афекту, відповідає терміну «афективний стан».

У теоретичному дослідженні В. К. Вілюнаса, афект розглядається як універсальна «аварійна» реакція на екстремальну нерозв'язану ситуацію, а з боку мотиваційної регуляції означає повернення до інстинктивної поведінки. Маючи властивості домінанти, афект гальмує інші психічні процеси й «нав'язує» спосіб «аварійного» розв'язання ситуації (втеча, агресія, депресія та ін.). Щиросердечна діяльність у стані афекту стає однобічною через єдине прагнення здійснити намір, недостатньо свідомої та контрольованої [2].

Афект супроводжується глибокими порушеннями функцій в організмі людини, порушує його енергетику, викликає відхилення в нервово-психічних процесах. Афект розуміється як стійкий, тривалий емоційний стан, що руйнує стереотипи поведінки. У стані афекту можуть змінюватися особистісні настанови, людина неадекватно оцінює ситуацію, гостро сприймає події, які пов'язані із ситуацією, що викликала афект.

Організуючу й конструктивну роль афекту підкреслює у своїй концепції Е. Шехтел: «Я вірю, що немає дії без афекту, звичайно, не завжди такого

драматичного, як у прояві імпульсивної люті, а більш загального, іноді ледь помітного, утворюючого, однак підстава для кожної дії». Він розрізняє внутрішній і активуючий афекти, суб'єктно- і об'єктно-орієнтоване сприйняття. На його думку, внутрішні афекти можуть виникнути в голодній дитини, яка не може дістати їжу, а активуючі афекти, проявляться у творчій діяльності дорослих. Нижчі відчуття — смак, біль, дотик, пропрієнція дають змогу реагувати на об'єкт із задоволенням або без нього, а зір і слух — активно досліджувати об'єкт і оволодівати ним, при цьому концентруючи увагу, активно залучаючись до діяльності [17, с. 20].

Дж. Клейн висуває концепцію імперативного передбачення, в якій стверджується, що одного разу досліджуваний афект набуває значення, яке виникає раніше від сенсорного задоволення або незадоволення. Він також згадує про когнітивну матрицю афекту, в якій «записується» чуттєвий досвід. Саме когнітивна матриця, на його думку, є важливою складовою «рушійної сили», або мотивації, що лежить в основі поведінки. Створюючи свою теорію мотивації, вчений припускав, що люди мають від народження задані відмінності у швидкості позитивних або негативних оцінок і відповідних дій стосовно фрустрації й погрози. Ці відмінності він пояснює гормональними або нейронгормональними чинниками [14].

Зокрема, у роботі М. З. Неймарк під афектом розуміється стійкий і тривалий емоційний стан, породжене зіткненням суперечливих внутрішніх тенденцій, одну з яких людина не хоче визнати в себе. Афект у цьому випадку є захисною емоційною реакцією, яка виникає для того, щоб не допустити до свідомості впливу, які травмують психіку (М. З. Неймарк).

Розуміючи під афектом неадекватності захисну емоційну реакцію, яка допомагає людині відмежувати себе від впливів дійсності, що травмують, М. З. Неймарк вважає, що афект може тривати дуже довго (місяцями, роками, а іноді десятиліттями). Відповідно до її дослідження, афект виникає у зв'язку з незадоволенням у особистості потреби в досягненні визначених результатів, у зв'язку з істотною розбіжністю її можливостей і домагань.

Виходячи із положення про конструктивну роль афекту, яка складалася в традиційній психологічній думці, афективна сфера бере участь у регуляції поведінки та її адаптації. Даний підхід припускає, що афективна організація поведінки безпосередньо проходить різні рівні, кожний з яких має свій адаптаційний зміст, свій тип вражень, для якого має бути сенсифікований даний рівень, свої форми орієнтування в навколишньому середовищі, організацію пристосувальної поведінки. Існують своєрідні афективні механізми переживань, що трансформують адаптивне завдання в адаптивну поведінку. Відповідна кожному рівню структура афективного переживання організовує відповідну картину навколишнього й відповідні форми життя в ньому. Саме це дає змогу говорити про рівні афективної організації свідомості й поведінки.



Без сформованості необхідного афективного переживання відповідний тип поведінки з'явитися не може. Реконструюючи рівні афективної поведінки в нормі, ми змогли описати типи переживань, що формують свідомість і поведінку кожного рівня: як ці переживання розрізняються суб'єктивно, як організовується структура переживання, як вона розвивається при переході до більш активних і складних форм взаємодії із середовищем, як різні типи переживань взаємодіють один з одним. У підході також розглядаються форми афективної саморегуляції, які здійснюються на кожному рівні: як при розв'язанні різних адаптивних завдань відбувається підйом активності, підвищується афективний тонус, стабілізуються найбільш афективні процеси. Кожний рівень афективної організації поведінки, першочергово направлений на розв'язання вітальних завдань, в онтогенезі здійснює культурний розвиток, що подібний до культурного розвитку окремих психічних функцій. Рівні афективної поведінки складаються в єдину саморегулюючу систему зі складними ієрархічними взаєминами. «Відносини» між рівнями в реальності дуже складні й динамічні, оскільки людина повинна одночасно розв'язати одразу полярні адаптивні завдання. У цьому немає протиріччя, а навпаки, гармонічна конструкція різнопланових тенденцій, що відкривають закони організації свідомості й поведінки. Закони даної структури відповідають основному алгоритму організації живої системи.

Нижче представлений короткий огляд структури афективної сфери, що дає змогу представити тип відносин з оточуючим на кожному рівні.

*Перший рівень* афективної регуляції є рівнем пластичності. Він бере участь у розв'язанні найбільш базальних завдань захисту організму від руйнівних впливів зовнішнього середовища, а також здійснює примітивне оцінювання самої можливості контакту. Оцінюється не сам контакт, а інтенсивність зміни параметрів, за якими відбувається «зчитування» інформації про навколишнє. «Зчитується» все для того, щоб зайняти позицію найбільшого комфорту та безпеки. Просторові пропорції об'єктів сигналізують про ступінь їх стійкості, рівноваги, можливості руху між ними. Рівень оцінює кількісні характеристики можливого впливу: «Найважливішим афективним релізером є зміна інтенсивності впливу, в зв'язку з чим особливий афективний зміст для об'єкта здобуває рух об'єктів щодо нього» [6, с. 10]. Афективне переживання на цьому рівні ще не носить позитивного чи негативного оцінювання отриманого враження. Воно пов'язано із загальним відчуттям комфорту або дискомфорту в психічному полі. Відчуття дискомфорту короточасне. Воно викликає миттєву рухову реакцію та переміщення індивіда в просторі. Вважається, що вербалізувати враження цього рівня досить складно. Ця форма афективного оцінювання обмежена безпосередньою ситуацією, визначається лише зовнішніми впливами та не оцінює якість впливу. Разом з тим примітивний механізм першого рівня обов'язково бере участь у розвинених формах емоційної регуляції там,

де необхідне переживання інтенсивності. Наприклад, при регуляції процесу спілкування, де він, визначаючи дистанцію контакту, забезпечує індивідууму безпеку й емоційний комфорт.

Даний рівень бере участь у творчому процесі, оскільки симультанний характер орієнтування, здійснюваний цим рівнем, дає змогу бачити в неусвідомлених рішеннях красу, відчуті гармонію, які є першими сигналами правильності рішення. Як і інші, цей рівень робить свій внесок у підтримку психічної активності. Як нижчий рівень, він забезпечує найменш енергоємні пасивні реакції, відповідає за зняття надсильного напруження, підтримує стан спокою. Підтримка такого стану спокою забезпечується стимуляцією людини специфічними, значущими для цього рівня враженнями, які виникають при переживанні афективного комфорту в просторі, від вражень, одержаних від сприйняття динаміки інтенсивності зовнішніх впливів. Наприклад, зачарованість від відблисків, тіні та вогню, рухів листя, хмар, вулиці за вікном, споглядання орнаменту на шпалерах, гармонійного пейзажу, усього, що відбувається через зміну освітленості, просторових відносин у навколишньому середовищі. Ця динаміка «подиху» зовнішнього світу через свою незначну інтенсивність спонукає людину не до рухової реакції, а навпаки, занурює її у стан зачарованості, породжуючи глибоке почуття афективного спокою. На основі першого рівня формуються активні психотехнічні прийоми стабілізації афективного життя.

*Другий рівень* емоційної регуляції є більш довершеною формою взаємодії з навколишньою дійсністю. Основною функцією цього рівня є регуляція процесу задоволення соматичних потреб. Процес впорядкування психосоматичних потреб, фіксація способів їх задоволення, встановлення зв'язку із зовнішніми сигналами дають змогу суб'єктові адаптуватися до постійних умов існування, виробити афективні сенсорні контакти у формі стереотипів. Афективний контакт при цьому ускладнюється. З'являються позитивні переживання з приводу задоволення вітальних потреб організму, тобто з'являється якісна оцінка психічного поля, активність у виділенні й відтворенні певних вражень. Вибірковість у контакті з навколишнім середовищем здійснюється за рахунок того, що позитивні враження стають більш стійкими, і будь-яке порушення процесу задоволення потреби призводить до переживання невдоволення. Другий рівень надзвичайно чутливий до різних ритмічних впливів, оскільки зосереджений на регуляції ритмічно організованих соматичних потреб.

Афективні стереотипи другого рівня беруть участь у найскладніших формах поведінки. Наприклад, афективна фіксація суб'єктом способів контакту із середовищем надає можливість суб'єктові виробити оптимальну для себе манеру взаємодії з оточуючими людьми та виробити індивідуальні стереотипи взаємодії із середовищем. Це сприяє формуванню індивідуальності, оскільки другий рівень має стійку афективну пам'ять. Звички багато

в чому визначають поведінку людини, роблять її несхожою на іншу. Внесок другого рівня в тонічну регуляцію психічних функцій дуже суттєвий. Підсилюючи, фіксуючи задоволення від сприятливого протікання внутрішніх соматичних потреб і сенсорного контакту зі світом, механізми рівня підтримують активність, стійкість у контактах зі світом. На основі тонізованої соматичної потреби розвиваються численні способи аутостимуляції, що підтримують радість від вражень навколишнього світу та власних проявів у ньому: задоволення від здоров'я, кольорів, запахів, звуків, смаку, дотику. У процесі культурного розвитку афективні механізми тонізованої соматичної сфери перетворилися на складні психотехнічні прийоми підтримки емоційних станів. Ритмічна організація сенсорних вражень лежить в основі народних пісень, танців, ритуалів, релігійних обрядів. Музика, живопис, література також містять у собі психотехнічні прийоми цього рівня, оскільки їх вплив на людину також ритмічний. Другий рівень афективної регуляції, пристосовуючи людину до звичних умов, виявляється неспроможним у нестабільних умовах, тому повинні існувати більш складні механізми емоційного контакту із середовищем.

Цими механізмами є механізми *третього рівня*, так званого рівня експансії. Пристосувальним змістом цього рівня є переживання з приводу досягнення афективно значущої мети, подолання перешкод, оволодіння невідомою і небезпечною ситуацією. Переживання носять стенічний і астеничний характер: несподіване враження, небезпека, перешкода викликають зацікавленість, азарт, гнів, мобілізують і бадьорять суб'єкт. Переживання безпорадності, нездатності боротися зумовлюють астеничні реакції. Активна взаємодія з навколишнім світом спонукає індивіда до необхідності оцінювати свої сили. Завдяки механізмам третього рівня суб'єкт значно поповнює знання про себе. Афективний досвід успіхів і невдач породжує самовідчуття «можу» і «не можу», розвиваючи рівень домагань. Диференціація переживання бажання та можливості його здійснення вперше породжує передумови виділення себе із ситуації як суб'єкта. Відрив на цьому рівні афективного переживання від безпосередньої сенсорної основи надає можливість індивіду жити в уяві. Тонічна регуляція здійснюється третім рівнем специфічно. Тут негативні враження перетворюються на позитивні.

*Четвертий рівень*, рівень контролю, забезпечує життя індивіда в суспільстві. Пристосувальний зміст цього рівня полягає в тому, щоб налагодити емоційну взаємодію з людьми, сформувавши правила взаємодії з ними. На цьому рівні відбувається ускладнення структури поля. Враження оцінюються як позитивне чи негативне, або навіть як нейтральне, якщо його відповідно оцінює інша людина. Орієнтування цього рівня спрямовані на виділення афективних проявів іншої людини як сигналів, найбільш значущих для адаптації до навколишнього світу. Разом з емоційним контролем виникає емоційне переживання «добре» — «погано», «смію» — «не смію»,

почуття сорому, провини, задоволення від успіху. Емоційна пам'ять фіксує індивідуальний досвід переваг і заборон у контактах з оточенням. На цьому рівні суб'єкт відчуває безпеку й затишок навколишнього світу, якщо має емоційну впевненість у силі інших, в їхніх знаннях, в існуванні емоційних правил поведінки, що гарантують адаптацію без раптових зривів.

На даному рівні закладається основа довільної поведінки, яка дає змогу суб'єкту вступити в процес взаємодії, що стабілізує поведінку людини. Засвоєння форм комунікації, поведінки, взаємодії дає можливість дитині вже в ранньому віці наслідувати дії дорослої людини. Невдача на цьому рівні не викликає рухової реакції або агресії, тут дитина звертається до інших людей за допомогою. Необхідний підйом активності на четвертому рівні забезпечується за рахунок стічного афективного стану іншої людини. Вплив на динаміку афективних процесів здійснюється емоційним упорядкуванням вражень, їх організацією, емоційною оцінкою інших людей. Вони ніби доповнюють одне одного радістю емоційного контакту, інтересом до спільної справи, впевненістю в успіху, відчуттям безпеки, надійності використовуваних засобів. Тут виникає спеціальна потреба людини в емоційному контакті, гостре задоволення від радості інших. У процесі психічного розвитку відбувається присвоєння культурних психотехнічних прийомів стабілізації афективного життя. Ці прийоми лежать в основі найдавніших форм фольклору, де афективно затверджується неминучість перемоги добра над злом, гарного над поганим, можливості переживання радості й жалю, перемога маленького й доброго над великим і злим. Ці ж традиції є у мистецтві, релігії, що мають гуманістичну спрямованість.

Розглядаючи спільну роботу всіх рівнів афективної системи за розв'язанням адаптивних завдань, відзначаємо, що в стабілізації афективного життя в нормі всі рівні та їх механізми узгоджено діють в одному напрямку. Наприклад, при нормальному функціонуванні, афективна сфера бере активну участь у формуванні складних етичних і моральних переживань, які виникають у людини в зв'язку з участю в релігійному обряді. Вся налагоджена робота рівнів забезпечить подібне переживання: людина досягне афективного підйому завдяки враженням першого рівня, які позитивно оцінять гармонічно організований простір церкви, завдяки враженням другого рівня, «доставлених» сенсорними враженнями від кольору, музики, ритму, отри-має позитивну емоцію від переживань, пов'язаних з героїчним сюжетом, де перемагає добро над злом тощо.

Як уже зазначалося, рівні починають функціонувати неодноразово. Порядок їх включення в ранньому онтогенезі зумовлюється необхідною послідовністю розв'язання низки етологічних завдань, що закономірно виникають у міру психофізичної зрілості особистості, розвиваючи й ускладнюючи її контакти з навколишнім світом. На кожному черговому етапі розвитку й адаптації до навколишнього світу в якості провідного, головного

в регуляції поведінки може виступати новий рівень. При цьому відбувається тимчасова афективна дезадаптація. Нові, більш ефективні механізми рівнів визрівають поступово. Особливо складний перехід від домінування рівнів, що встановлюють стабільні зв'язки з оточенням (другий і четвертий рівні), до рівнів, що забезпечують пристосування до мінливих умов оточення. Гармонійний розвиток особистості припускає чергування стабільних і рухливих способів адаптації. Пропуск включення будь-якого рівня призводить до проблем у подальшому психічному розвитку.

Отже, дослідження емоцій з позицій рівневого підходу дає змогу досить чітко виявити недостатність певного рівня афективної організації поведінки, а також виділити формуючий на цій патологічній основі характерний тип порушення афективного розвитку. Рівневий підхід припускає, що функціонування кожного рівня може бути представлено лише з позицій системи, тобто порушення функціонування одного з рівнів не може не позначитися на функціонуванні інших і всієї системи загалом. Рівень із порушеною функцією може порушити координаційні процеси, а в найважчих випадках перебудувати їх таким чином, що функціонування інших рівнів буде спрямовано лише на прояв «дефектного» рівня.

## **5.2. Психологічні особливості виникнення афективних станів особистості**

Загалом недоліками наукових розробок з даної проблеми є переважно апріорне визнання за цілою низкою афективних станів та їх суттєвого впливу на здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними, відсутність чітко виділених критеріїв оцінки афективних станів, плутанина у визначеннях, несформованість зручного для практичного застосування понятійного апарату зокрема, та певні вади теоретичного осмислення шляхів вирішення проблеми. При цьому різні емоції (їх поєднання) можуть впливати на вчинки, поведінку та діяльність людини. Ступінь цього впливу пов'язаний з поєднаною дією різних чинників, що включають особливості особистості, кількісні та динамічні характеристики емоційного переживання і повинні знаходити підтвердження конкретними фактичними даними в даній ситуації.

Виникнення афективного стану зумовлено взаємодією різних чинників, основними з яких є сила подразника, особливості психоемоційного напруження, що передували афекту (афективній реакції) та існувала безпосередньо при її виникненні, особистісні особливості індивіда та індивідуальна значущість подразника для особистості як взагалі, так і безпосередньо в межах психологічної ситуації. Афективна реакція виникає у відповідь на дію подразника, проявляється емоційними, вегетативними, моторними порушеннями, як в межах окремих симптомів, так і їх сукупністю. У виникненні

та проявах афективних реакцій важливе місце займають особливості особистості в межах психічної норми або психічні розлади, а саме специфічні розлади особистості.

Простий афект є короткочасним розладом психічної діяльності непсихотичного рівня, що виникає раптово під впливом зовнішніх факторів, виявляється емоціями гніву, страху, звуженням свідомості, руховим збудженням і діями, спрямованими проти подразника. Основними відмінностями (які, до речі, свідчать про меншу вираженість (глибину) афективного стану є:

а) збереженість здатності особою, яка перенесла афективний стан, описати, ідентифікувати емоцію, яку вона зазнала (пережила) на висоті афекту (тобто констатацію у себе на той час емоції гніву, страху, злості, ненависті тощо);

б) відсутність окресленої 3-ї фази афективного стану, тобто відсутність вираженого психофізичного виснаження.

Афект фізіологічний виникає раптово під впливом зовнішніх чинників, виявляється недиференційованою емоцією, звуженням свідомості, руховим збудженням і діями, спрямованими проти подразника. Характерними ознаками фізіологічного афекту є надзвичайність реакції особи, фазність перебігу близька до патологічного афекту, раптовість виникнення (несподіваність для суб'єкта), типові судинно-вегетативні вияви, специфічні зміни комунікативної функції, спрощення та відрив від ситуації, невідповідність характеру і результату дій причині, що їх викликала, зв'язок дій і афективних переживань з психотравмуючим фактором, раптовість виходу внаслідок психічного виснаження, часткове забуття. Відповідно до сучасних наукових поглядів, фізіологічний афект відповідає критеріям психічного розладу і значно ближчий до патологічного афекту, ніж до нормальних емоційних реакцій.

Афект аномальний виникає в особи з наявним непсихотичним психічним розладом. Введення у науковій літературі поняття — «аномальний афект» передбачало звуження меж визначення фізіологічного афекту, із виключенням з нього афективних реакцій, що характеризуються зміненіми закономірностями розвитку та аномальними механізмами перебігу в залежності від біологічного та психологічного «грунту», на якому виникає афективна реакція. За отриманими нами даними група «аномального афекту» за своїми клінічними проявами наближалася до групи «фізіологічного афекту».

Афект патологічний виникає раптово під впливом зовнішніх чинників і виявляється у бурхливому руховому збудженні і діях, спрямованих проти подразника та має певну фазність перебігу (підготовчу, вибухову та заключну стадії афективного стану). Наявність у особи стану патологічного афекту, виключає здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними. *Перша фаза (підготовча)* — особистісне переосмислення стресової ситуації,

виникнення і наростання емоційного напруження. Ця фаза може скорочуватися до кількох секунд, що призводить до різкого прискорення прояву патологічного афекту. Тривала психотравмуюча ситуація поступово нарощує афективне напруження, на тлі якого незначна стресова подія за механізмом «останньої краплі» може спричинити гостру афективну реакцію.

Найважливіша умова виникнення афективної реакції — наявність конфліктної ситуації, почуття фізичної чи психічної перешкоди на шляху реалізації своїх планів, намірів.

Гостра психогенія може виявитись несподіваним, сильним, суб'єктивно значущим подразником (раптовий напад, грубе приниження честі, гідності та ділової репутації). Фактор раптовості, «надзвичайність» психогенії для особистості мають вирішальне значення.

При тривалій психотравмуючій ситуації (стійкі неприязні відносини з іншими, тривалі систематичні приниження і знуцання, багаторазове повторення ситуацій, що спричинюють емоційне напруження) гостра афективна реакція виникає в результаті поступового нагромадження афективних переживань. Психічний стан таких людей характеризується зниженим настроєм, появою домінуючих ідей, тісно пов'язаних із психотравмуючою ситуацією. До чинників, що спричинюють афективну реакцію належать перевтома, тривале безсоння, фізичне та психічне виснаження.

На *другій фазі* патологічного афекту виникає короткочасний психотичний стан, коли психотична симптоматика характеризується незавершеністю, невиразністю, відсутністю зв'язку між окремими психопатологічними феноменами. Вона визначається, як правило, короткочасними розладами сприйняття у вигляді гіпоакузії (звуки віддаляються), гіперакузії (звуки сприймаються як дуже голосні), ілюзорного сприйняття різних подразників. Окремі розлади сприйняття можуть бути кваліфіковані як галюцинації. Крім того, з'являються психосенсорні розлади: порушення схеми тіла (голова стала великою, руки довгими), стан гострого страху, розгубленості, зміст яких може відбивати реальну конфліктну ситуацію.

Подальше афективне напруження призводить до афективного вибуху з проявами особливої жорстокості, агресії, що не відповідають за змістом і силою подразника, що спричинив їх, а також мотивам і ціннісним установкам особистості. Про порушення свідомості й патологічний характер афекту свідчать також надзвичайно різкий перехід від інтенсивної рухової активності, що властива другій фазі, до психомоторної загальмованості.

*Третя фаза (заключна)* характеризується відсутністю будь-яких реакцій на вчинене, відсутністю контакту. При деяких патологіях може спостерігатися афективна в'язкість (інертність, ригідність) у поєднанні зі схильністю до концентрації насамперед на неприємних переживаннях. Афективна в'язкість поєднується з афективною збудливістю, схильністю до бурхливих неадекватних емоційних реакцій. У дитячому віці афективна в'язкість

виявляється в надмірній вразливості, фіксації на неприємностях, злопам'ятності та помсті.

Афективна збудливість — це схильність до надмірно легкого виникнення бурхливих емоційних спалахів, неадекватних щодо їх причин. Вона виявляється в нападах гніву, люті, запальності, які супроводжуються руховим порушенням, необдуманими діями. Роздратованість є однією з форм вияву афективної збудливості. Це схильність до легкого виникнення надмірних негативних емоційних реакцій, що за своєю виразністю не відповідають силі подразника. Дратівливість може бути властивістю патологічної особистості (наприклад, при психопатії збудливого, астеничного, мозаїчного типу) або в сукупності з іншими симптомами є ознакою астенії різного генезису (черепно-мозкової травми, важких соматичних захворювань). При низці патологій емоційні реакції стають неадекватними в тій ситуації, в якій перебуває людина. У цих випадках можуть спостерігатися емоційна парадоксальність, емоційна подвійність (амбівалентність).

Випадки, які характеризують емоційну парадоксальність, пов'язують з перевагою асоціацій за контрастом. Це прагнення завдати шкоди або заподіяти неприємність тим, кого людина особливо любить. Усі вияви емоційної парадоксальності можна зарахувати до двох груп. В одному випадку це виникнення у хворого переживань, неадекватних ситуації. Наприклад, про неприємну подію повідомляють із усмішкою, а про радісну — зі слізьми. Для емоційної парадоксальності характерне ослаблення адекватних емоційних реакцій на важливі події при одночасному посиленні реакції на незначні супутні події. Така неадекватність пов'язується із психоестетичною пропорцією. Це «копирсання у дрібницях» або «коли з мухи роблять слона». Емоційні реакції при цьому важко передбачувати.

Виявом неадекватності вираження емоцій є гримаси. Під ними розуміють перебільшені, швидкозмінливі мимічні рухи. За своєю експресивністю або емоційною наповненістю гримаси не відповідають ситуації, внаслідок чого міміка дістає «дивне» забарвлення. Парамімія — це невідповідність мимічних виявів емоційному стану особистості; виявляється як патологічне рухове порушення в мимічних м'язах. При цьому може зберігатися певна довільність мимічних виразів, їхня односпрямованість у зовнішньому вираженні певної емоції. Іншим виявом парамімії є дисонована міміка, коли в процес порушення з різною інтенсивністю залучаються окремі групи мимічних м'язів, і при цьому втрачається їхня скоординованість. Внаслідок цього спостерігається поєднання різних, часто суперечливих один одному мимічних рухів. Наприклад, радісні очі можуть поєднуватися із щільно стиснутим «злим» ротом, або, навпаки, переляканий допитливий погляд — з усмішкою.

Емоційна подвійність (амбівалентність) виявляється в тому, що людина стосовно того самого об'єкта відчуває різні емоції: «робота смертельно набридла, треба б піти, але без неї буде нудно». У своєму крайньому



вираженні емоційна подвійність свідчить про глибокий ступінь розщеплення особистості.

При емоційній монотонності емоційні реакції позбавлені гнучкості, природної залежності від зовнішніх і внутрішніх впливів. Емоції однамітні, мова суха, позбавлена мелодійності, образності, тональності голосу приглушена. Міміка та жестикуляція бідні, однотипні. Емоційне огрубіння — це втрата тонких емоційних диференціацій, тобто здатності визначати доречність тих чи інших емоційно забарвлених реакцій. Людина втрачає властиві їй раніше делікатність, тактовність, стриманість, стає настирливою, хвалькуватою. У неї втрачається прихильність до близьких, губиться інтерес до навколишнього.

Також відомі «псевдоафективні реакції» з імітацією зовнішнього вираження афектів, які виникають у результаті розгальмовування безумовного рефлексу. При патологічних афектах це виявляється у виникненні маячних ідей, які пов'язані, як правило, з найінтимнішими сторонами особистості, тому викликають у неї живе до них емоційне ставлення. Патологічний афект, для якого характерні похмурість, дратівливість, виявляється в невдоволенні всім: у недобррозичливості, схильності до злості й агресії («патологічна злостивість», ворожість до всього світу), в брутальності, цинічності. В основі екстатичного афекту лежить надзвичайна гострота пережитих емоцій з відтінком щастя, захвату, замилювання. Його супроводжує, як правило, дереалізація, і він характерний для психозів, що мають перебіг із зворотно-почуттєвим маренням та онейроїдним потьмаренням свідомості. При диференціальній діагностиці патологічного і фізіологічного афектів необхідно враховувати, що вони мають певні спільні ознаки, зокрема короткочасність, гостроту, яскравість виразності, три фази розвитку; вибуховий характер у другій фазі, виснаження фізичних і психічних сил, а також часткове забуття — у заключній.

Проведене дослідження дозволяє сформулювати наступні загальні діагностичні критерії афективних станів:

1. Наявність конфліктної ситуації, яка виникає раптово (або на фоні довготривалої конфліктної ситуації має місце дія додаткового інтенсивного подразника) та зачіпає найбільш індивідуально значимі для особистості потреби (загроза життю, здоров'ю, самоповазі, соціальному престижу тощо).

2. Розвиток афективного стану безпосередньо після виникнення конфліктної ситуації.

3. Наявність емоційних проявів у вигляді гніву, страху, розпачу, відчуттів ненависті, образи, невдоволення, люті тощо.

4. Наявність вегетативних проявів у вигляді почервоніння або збліднення обличчя, тремтіння рук, сухість у роті, перебої у роботі серця, відчуття нестачі повітря тощо.

5. Наявність моторних проявів (рухове збудження різного ступеня інтенсивності).

6. Розлад комунікативних (мовної, міміко-пантомімічної тощо) функцій.

7. Тривалість: для афектів — до декількох хвилин, для афективної реакції — до декількох годин.

Загальні критерії виключення:

1. Будь-який інший тяжкий психічний розлад.

2. Гостра інтоксикація внаслідок вживання психоактивних речовин.

Для діагностики окремих видів короткочасних афективних станів пропонуються відповідні кластери основних та додаткових діагностичних критеріїв. Певна діагностика якогось конкретного різновиду афективного стану повинна спиратися на повний «набір» основних діагностичних критеріїв. Додаткові ж діагностичні критерії мають полегшити процес диференційної діагностики.

Діагностичні критерії для окремих афективних станів:

Афективна реакція: а) відповідність загальним критеріям діагностики афективних станів, б) відсутність чіткої фазності перебігу.

Основні діагностичні критерії простого афекту: відповідність загальним діагностичним критеріям афективних станів; наявність ознак афективного звуження свідомості; наявність часткового забуття; фазний перебіг (редукований), обов'язкова наявність 1-ї та 2-ї стадій — підготовчої та афективного вибуху; можлива присутність окремих елементів стадії виснаження; здатність до самоопису (ідентифікації) емоційних проявів (страх, гнів тощо), що мали місце у стадії афективного вибуху; наявність мовного контакту, який відображає конфліктну ситуацію. Додаткові діагностичні критерії: відповідність характеру домінуючої емоції подразника, через який виник афект; узгодженість ступеня емоційних проявів із об'єктивною значущістю подразника; на постафективній стадії — збереження вегетативних проявів; можлива відсутність провини та каяття; здатність до модифікування поведінки відповідно обставинам.

Основні діагностичні критерії аномального афекту: відповідність загальним діагностичним критеріям афективних станів; наявність ознак афективного звуження свідомості; наявність часткового забуття; фазний перебіг (редукований), обов'язкова наявність 1-ї та 2-ї стадій — підготовчої та афективного вибуху (тип «плато»); можлива присутність окремих елементів стадії виснаження; здатність до самоопису (ідентифікації) емоційних проявів (страх, гнів тощо), що мали місце у стадії афективного спалаху; наявність психопатологічного «ґрунту»; наявність мовного контакту, який відображає конфліктну ситуацію. Додаткові діагностичні критерії: відповідність характеру домінуючої емоції подразника, через який виник афект; узгодженість ступеня емоційних проявів із об'єктивною значущістю подразника; змістовна єдність емоційних переживань на різних стадіях; здатність

до модифікування поведінки відповідно обставинам; можлива відсутність провини та каяття.

Основні діагностичні критерії фізіологічного афекту: відповідність загальним діагностичним критеріям афективних станів; наявність проявів афективного звуження свідомості з фрагментарністю сприйняття оточуючого; прояви дереалізації та деперсоналізації; неповнота, вибірковість спогадів щодо обставин вчиненого, пригадування лише окремих, найбільш значимих елементів конфлікту; чіткий фазний перебіг з обов'язковою наявністю усіх трьох стадій: підготовчої, афективного вибуху та виснаження (піковий тип); об'єктивна раптовість, суб'єктивна мимовільність афективного вибуху; у стадії виснаження — надзвичайна втома, прострація, спустошеність; неможливість чіткого самоопису (ідентифікації) емоційних проявів, що мали місце у стадії афективного вибуху. Додаткові діагностичні критерії: відсутність відчуття провини та каяття; обмеження, фрагментарність мовної продукції, яка втрачає зв'язок з афектогенною ситуацією; перевищення ступеня емоційних проявів порівняно з об'єктивною значущістю подражника.

Основні діагностичні критерії патологічного афекту: відповідність загальним діагностичним критеріям афективних станів; повне дезорієнтування, спотворене сприйняття оточуючого; різке, надзвичайне психомоторне збудження із автоматизованими, стереотипними діями; повна відсутність спогадів щодо скоєного; уривчасті галюцинаторні прояви; чіткий фазний перебіг з обов'язковою наявністю усіх трьох стадій (підготовчої, афективного вибуху та виснаження); раптовість афективного вибуху; у стадії виснаження — глибокий сон із наступною розгубленістю. Додаткові діагностичні критерії: відсутність реагування на зміни обставин і оточення; відсутність відчуття провини або каяття; повна відсутність мовної продукції, або наявність окремих звуків, вигуків.

Таким чином, дослідження афективних станів передбачає наявність певного об'єму і алгоритму оцінки фактичних даних щодо психічної діяльності та поведінки особи до, на період та безпосередньо після події афективної ситуації з подальшим співставленням виявлених ознак афективного стану з запропонованими стандартами.

**Висновки.** Якщо на початковому етапі розвитку емоційної регуляції афект виконує найважливіші функції (сигнальну, орієнтовну, спонукальну), то в більш старшому віці афективність поведінки може викликати ускладнення в розвитку особистості загалом. Стійкі афекти не лише ускладнюють психічний розвиток, але й можуть спричинити значне його перекручування, призвести до незворотних наслідків. Адже визначення характеру афективності особистості, її показників — важливе питання на всіх етапах розвитку.

Рівневий підхід припускає, що функціонування кожного рівня може бути представлено лише з позицій системи, тобто порушення функціону-

вання одного з рівнів не може не позначитися на функціонуванні інших і всієї системи загалом. Рівень із порушеною функцією може порушити координаційні процеси, а в найважчих випадках перебудувати їх таким чином, що функціонування інших рівнів буде спрямовано лише на прояв «дефектного» рівня. Існують своєрідні афективні механізми переживань, що трансформують адаптивну задачу в адаптивну поведінку. Визначеному, відповідному кожному рівню структура афективного переживання організовує відповідну картину світу і відповідні форми життя в ньому. Ці рівні є «одиницями» емоційно-афективної сфери. Вони не можуть замінити один одного. Послаблення або посилення функціонування будь-якого з них може призвести до загальної дезадаптації системи.

Афект супроводжується порушеннями функцій в організмі людини, порушує його енергетику, викликає відхилення в нервово-психічних процесах. У стані афекту можуть змінюватися особистісні настановлення, людина неадекватно оцінює ситуацію, гостро сприймає події, пов'язані із ситуацією, що викликала афект. Відповідні зміни в соціальному оточенні, спеціальні методи впливу можуть запобігти виникненню афектів у поведінці людини, а наведені підходи та уніфіковані діагностичні критерії дозволять оптимізувати діагностику афективних станів. Тому глибоке вивчення афективної регуляції поведінки сприяє розвитку системно-синергетичного підходу в ліквідації негативних проявів розвитку особистості загалом.

### Література до розділу 5

1. Баенская Е. Р. Ранние этапы аффективного развития в норме и патологии : учебн. пос. / Е. Р. Баенская. — М. : Изд-во УРАО, 2001. — 84 с.
2. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 284 с.
3. Выготский Л. С. Проблема эмоций / Л. С. Выготский // Вопросы психологии. — 1958. — № 3. — С. 22-31.
4. Классификация психических и поведенческих расстройств (с глоссарием и исследовательскими диагностическими критериями) / сост. Дж. Э. Купер; [под ред. Дж. Э. Купера; пер. с англ. Д. Полтавца]. — Киев : Сфера, 2000. — 464 с.
5. Кравцов Г. Г. Принцип единства аффекта и интеллекта как основа личностного подхода в обучении детей / Г. Г. Кравцов // Вопросы психологии. — 1996. — № 6. — С. 53-64.
6. Лебединский В. В. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / В. В. Лебединский, О. С. Никольская, Е. Р. Баенская, Е. Р. Либлинг. — М. : МГУ, 1990. — 194 с.
7. Леонтьев А. М. Потребности, мотивы и эмоции / А. М. Леонтьев. — М., 1971.
8. Никольская О. С. Аффективная сфера как система смыслов, организующих сознание и поведение / О. С. Никольская. — М. : Изд-во МГУ, 2008. — 464 с.
9. Семаго Н. Я. Проблемные дети: основы диагностической и коррекционной работы психолога / Н. Я. Семаго, М. М. Семаго. — М. : АРКТИ, 2006. — 208 с.
10. Сердюк Л. З. Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців : системно-синергетичний підхід: [монографія] // Л. З. Сердюк. — К. : Університет «Україна», 2012. — С. 8-20.
11. Павлій Т. Н. Диагностика и коррекция эмоциональной сферы у детей с ЗПР / Т. Н. Павлій. — Комсомольск-на-Амуре : Изд-во Гос. пед. ин-та, 1997.

12. Чепа М.-Л. А. Афект. Енциклопедія Сучасної України / М.-Л. А. Чепа. — К.: НАН України, Наукове товариство ім. Шевченка, 2001. — Т. 1. — 808 с.
13. Чепа М.-Л. А. Застосування психосинергетики для проектування закономірностей розвитку людини / М.-Л. А. Чепа // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії і практики: міжвузівський зб. наук. пр. — Одеса, 2002. — Вип. 19. — С. 128-131.
14. Holt R.R. Drive or wish? A reconsideration of the psychoanalytic theory of motivation / R. R. Holt, G. S. Klein; M. M. Gill, P. S. Holzman (Eds.) // Psychology versus metapsychology Psychoanalytic essays in memory of George S Klein. — Psychological Issues, 1976. — Vol. 9. — № 4. — P. 158-197.
15. Rappoport D. Emotions and memory / D. Rappoport. — N.-Y.: Sciens Editions, 1961. — 366 p.
16. Singer J. Cognitive, social and psychological determinations of emotional states / J. Singer, H. Shliossberg // Psychological Review. — 1962. — № 69 (5). — P. 379-399.
17. Schactel E. G. Metamorphosis / E. G. Schactel. — N.-Y.: Basic Books, 1959. — 407 p.

## **Розділ 6. СИНЕРГЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ МОТИВАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ**

### **6.1. Теоретичні засади вивчення мотивації з позиції принципів синергетики**

Одним із оптимальних напрямів наукового пізнання в умовах сьогодення є синергетичний підхід, оскільки нинішній етап розвитку психологічної науки, освіти, культури, суспільства має ознаки нелінійності, відкритості, стихійності. Життєдіяльність кожної особистості, її саморозвиток не можуть бути однозначними, лінійними й прогнозованими. Осмислення реального стану психіки людини, особливо її мотиваційної складової в навчальному процесі дає підстави стверджувати про зниження рівня якості навчання, збільшення відстані між освітою й наукою. Вирішення зазначених проблем є можливим через призму синергетики.

Формування концептуальних положень синергетики характерне для початку 80-х рр. ХХ ст. Нині розроблено загальну теорію дисипативних структур (А. Тьюринг, І. Р. Пригожин), теорію генерації лазера (Г. Б. Басов, А. М. Прохоров, Ч. Таунс, Г. Хакен), теорію катастроф (В. І. Арнольд), демографічну теорію (С. П. Капіца), осмислено застосування синергетичного підходу до розв'язання проблем соціології (В. Вайдліх), але застосування синергетичних принципів в психологічній науці ще залишається недостатнім. Активна діяльність учених у контексті закладання підвалин нової галузі знання спричинила утворення методологічної основи глобального, цілісного погляду на світ і перенесення досягнень синергетики у площину психологічних та педагогічних досліджень. Як наслідок, у науковому просторі закладено основи соціосинергетики та психосинергетики, головною метою функціонування яких визначено утворення самоорганізуючої горизонтальної площини міждисциплінарного діалогу, формування нової парадигми загальнопсихологічної науки. Сучасні українські психологи активно працюють над формуванням синергетичної психології, педагогіки, соціології (М.-Л. А. Чепа, В. Ф. Маценко, В. Г. Кремень, І. А. Зязюн). Посилена увага науковців до синергетики обумовлюється усвідомленням її потужного потенціалу для розробки наукових стратегій на початку третього тисячоліття.

Аналітичний огляд публікацій, що стосуються осмислення синергетики й проблеми екстраполяції досягнень зазначеної галузі в психологічні дослідження, доводить їхній дискусійний характер. Вчені вказують на те, що сучасну психологію, на методологічному рівні, необхідно перебудувати за постнекласичним принципом. Вітчизняні науковці вбачають в синергетиці потужний прорив у науці і пропонують досліджувати психосинергетику, як нову парадигму психологічної науки. В. Ключко психосинергетику

відносить до постнекласичної науки. На його думку, синергетика потребує подальшого розвитку за рахунок використання вихідних ідей до найскладніших систем. При цьому неможливий прямий перенос ні однієї ідеї з синергетики до психології, необхідна їх трансформація та розвиток [10]. Доктор філософських наук В. Г. Кремень також зазначає: «Звернення до синергетики означає не «арифметичне» приєднання її до існуючого в людині знання про те, як протистояти тим чи іншим негараздам. Роль синергетичного підходу полягає у ствердженні людиною себе як особистості, в її внутрішньому зростанні, самоорганізації. Що можливо при умові демократичної системи соціального управління, яка є джерелом креативності» [11]. Загальноприйнятою в сучасному інформаційному просторі стала ідея про універсальність синергетики. Однак, визнаючи цінність підходу, І. Р. Пригожин та І. Стенгерс акцентують увагу на глибокоосмисленому й критичному запозиченні ідей і методів синергетики у площину соціальних та психологічних наук. Отже, з вищезазначеного зрозуміло, що дослідники застерігають від проведення прямих аналогій між синергетикою й соціальними чи психологічними явищами, заперечують безпосереднє перенесення синергетичної методології в соціально- психологічний простір.

Про важливість використання напряму цього наукового пізнання з метою вирішення психо-педагогічних проблем наголошують багато українських дослідників. Зокрема, О. А. Дубасенюк розглядає ідею самоорганізації як основу прогресивної еволюції, що характеризується виникненням більш складних й ієрархічно організованих систем, дослідження яких можливе тільки з позицій синергетики. Педагог слушно зауважує, що синергетичний підхід дає можливість більш широко врахувати вплив соціально-культурного середовища на розвиток наукового пізнання й забезпечує уникнення непереконливого методу «спроб і помилок» [7]. Вчений-психолог М.-Л. А. Чепа наголошує на тому, що «у теоретичному плані концептуальне поле синергетики надає змогу доповнити підходи, зорієнтовані на вивчення врівноважених систем; вивчати системи, для яких характерні як еволюційні, так і біфуркаційні шляхи розвитку. Стадії розвитку в «каналах еволюції» перериваються «катастрофами» в «точках біфуркації», де відбувається розпад систем, що вичерпали потенціал інерційного сталого розвитку. Під впливом зовнішніх обставин стан системи стає несумісним із дією атрактора, і той дезактуалізується — система відносно швидко переходить у поле дії нового атрактора. Якщо при еволюційному режимі саморозвитку динаміка системи детермінована і всі майбутні стани визначаються найближчим минулим, то біля точки біфуркації система поводить себе непередбачувано. Важливу роль починають відігравати випадковості, другорядні чинники. Вплив незначних «дрібниць» може досягати колосальних масштабів — їх більше ніщо не стримує, в результаті чого система втрачає властивість авторегулювання... Ідеї синергетики вже проникли в сучасні психологічні дослідження,

наприклад, в ході вивчення взаємодії неврівноважених, хаотичних станів із психічними процесами і психічними властивостями було показано, що хаотичні стани обумовлюють широкий діапазон проявів психічних процесів, спрямовуючи динаміку останніх в бік стабілізації й високої продуктивності діяльності — або ж знижуючи характеристики та зменшуючи продуктивність» [20].

Аналіз праць із теорії самоорганізації переконує, що основні її положення дійсно характеризуються як класичними, так і складними поняттями (відкритість, нелінійність, дисипативна структура, самоорганізація, стан нестійкого нелінійного середовища, хаос, випадковість, бифуркація, атрактор, флуктуація тощо), які мають стати відомими і зрозумілими кожній особистості. У такому контексті доцільним є твердження російського дослідника В. Г. Буданова про те, що невдовзі фундаментальною засадою розвитку культури й освіти будуть принципи і мова синергетики [4]. Погоджуємося з думкою І. А. Зязюна, що синергетика створює уявлення про універсальну цілісність світу, дозволяє зрозуміти перехід хаосу в певну ієрархію, наочно ілюструє єдність у різноманітності і різноманітність в єдності, допомагає усвідомити нелінійність, багатofакторність і ймовірність реального світу, поліваріантність шляхів його розвитку й неможливість опису таких явищ на основі класичних теорій і моделей з їхніми лінійними уявленнями про розвиток і самоорганізацію [9].

Водночас наголосимо, що синергетика протистоїть жорсткому детермінізму, редукціонізму, які тривалий час слугували універсальними методологічними засадами наукового пізнання. В умовах сьогодення причинно-наслідковій зв'язки лінійного характеру поступилися суспільній світоглядній позиції, згідно з якою хаос має конструктивну сутність. З нього самоорганізуються нові структури. Отже, хаос не тільки руйнує, а й створює. Тому справедливою вважаємо позицію дослідників щодо надання пріоритету синергетичному підходу в сучасній методології наукових досліджень.

Використання синергетичного підходу в психології особистості сприяє усвідомленню мотиваційних феноменів як складних відкритих систем, у яких постійно відбуваються багатоаспектні процеси. Мотиваційні структури, що формуються є нестійкими та нестабільними та неврівноваженою динамікою. Відтак процеси, які відбуваються в них, мають більш складну будову, ніж їхні теоретичні моделі. Унікальність синергетичної методології у вивченні психології мотивації полягає в можливості синтезу позитивних елементів діяльності та психологічного впливу на вчинки людини, що сприяє розвитку творчих якостей кожної особистості, сприяє застосуванню різних підходів та стратегій до опанування знаннями для досягнення поставленої мети. Використання синергетичного напрямку зорієнтовує дослідників на усвідомлення мотиваційної складової особистості як системи, сукупності об'єднувальних підвалів, з допомогою яких можна цілісно



(тобто шляхом вияву причинних залежностей) обґрунтувати внутрішні взаємозв'язки. Багатоаспектні мотиваційні проблеми є одними з важливих у психології як в теоретичному, так і в прикладному плані. Як і все в людській психіці, мотивація не може існувати ізольовано. Якщо розпочати розгляд проблеми з психологічної структури діяльності суб'єкта, то положення в ній мотиву сприймається, з одного боку, як спонукання, а з другого, як відображення в свідомості людини об'єктивних рушійних сил поведінки. Розглядаючи особистість як суб'єкт діяльності, треба, перш за все, досліджувати те, як особистість створює предметну дійсність, у тому числі й себе, як вона ставиться до свого досвіду, до своїх потенційних мотивів, до свого характеру, здібностей і до продуктів своєї діяльності. Отже, особистість слід розглядати як сукупність смислових ставлень людини до світу, які набуваються в процесі життя і які забезпечують орієнтування в ньому.

Особистість є вищою інтегруючою інстанцією, яка керує психічними процесами. Вона характеризується активністю і, за словами О. В. Шорохової, «виступає не як детектор зовнішніх впливів, а як сила, що виконує активну роль у перетворенні зовнішнього світу» [21]. Таку активну сутність особистості надають саме її мотиви. Вони охоплюють собою усі структурні утворення особистості, особливо її спрямованість, характер, емоції, здібності, діяльність і психічні процеси. «Мотив відображає стан цілісної структури особистості, він враховує «інтереси» усіх систем і є регулятором самих збудників» [13]. Мотив часто визначається як те, чим свідомо спрямовується діяльність людини для задоволення своїх потреб. Отже, в основі всіх збудників поведінки лежать потреби. Однак одні збудники пов'язані безпосередньо з потребами, а інші спонукають людину до діяльності опосередковано через свідомість (утворення наміру, постановка цілей, прийняття рішень). Мотив діяльності виконує різні функції. Це відбувається в ході розвитку людської діяльності і пов'язано з її полімотивованим характером. Діяльність людини відповідає водночас двом або кільком мотивам. Одні мотиви виконують функцію спонукання (мотиви-стимули). Інші — оцінюють діяльність та надають їй особистісного смислу (смислоутворюючі мотиви). Мотив існує в певній ієрархічній структурі, яка визначається розподілом функцій між мотивом однієї і тієї ж діяльності. Такі ієрархічні відношення мотиву не тільки характеризують мотиваційну сферу особистості, але й виступають її центром. У цій ієрархічній структурі мотиви, що виконують функцію смислоутворення, завжди знаходяться на більш високому рівні, вони являють собою провідний мотив особистості. Для того, щоб розібратися в специфіці людської поведінки, необхідно розглянути відношення між власне діяльністю і діями, що реалізують та відповідають свідомій меті. Вказані відношення між діяльністю і дією, між мотивами і метою знаходять своє вираження в психіці людини і відтворюються у внутрішній будові її свідомості. За словами О. М. Леонт'єва, зміна мотиву змінює не значення

мети та дії, а їхній сенс для людини. Це означає, що найбільш важливі колізії особистості розгортаються в площині відношень між мотивами, а не обмежуються окремо взятою діяльністю [12]. В розумінні С. Д. Смирнова, «мотив у дійсності — це сплав різноманітних мотивів різного ієрархічного рівня, — і тому мотив діючий є таким же індивідуальним і неповторним, як сама діяльність. У зв'язку з цим вважається більш справедливим говорити не про полімотивований характер будь-якої діяльності, а про складний. Ієрархічно організований мотив, що народив дану діяльність і водночас народився в ній. Ієрархічні зв'язки діяльності, а точніше, ієрархія мотивів ніяким чином не задається особистістю як позадіяльнісне чи наддіяльнісне утворення, розвиток і розширення кола діяльностей приводить до зв'язування їх у вузли, а звідси і до утворення нового рівня свідомості — свідомості особистості» [15]. Таким чином, з одного боку, особистість характеризується ієрархічними відношеннями діяльностей, а з іншого, вона є продуктом відображення свідомістю зв'язку діяльностей.

У психологічній науці система факторів і рушійних сил, що детермінують поведінку людини й спонукають її до здійснення певних дій, позначається саме поняттям мотивація. Це психологічне утворення є найбільш ймовірною сферою, де можуть розвиватися ідеї й принципи синергетики. Адже саме тут можливе подолання проблем «хаосу на мікрорівні» соціальної та психологічної рефлексії, нестійкості системи через невірні оцінки стани, перехід на нові рівні розвитку в точках біфуркації. Система, яка підвладна принципам самоорганізації, її специфічним характеристикам якраз і є система мотиваційних процесів. Ще раз наголошуємо, що ця система є відкритою, складною, дисипативною та нелінійною. Розвиток такої системи є дуже непередбачуваний, навіть малі впливи можуть спричинити рух як в один так і в інший бік. У зв'язку з тим, що мотивація має складну структуру, вона вивчається у рамках різних наук таких, як фізіологія, загальна психологія, соціальна антропологія, етика. У той же час у роботах представників психосинергетичного підходу проблема мотивації розглядається неактивно. Системно-синергетичний підхід вивчає не тільки те, як система підтримує стабільність, а й те як система змінюється та розвивається. Це є напрямком в методології наукового пізнання, в основі якої лежить розуміння об'єктів як систем. Специфіка цього підходу зумовлюється тим, що він орієнтує дослідження на розкриття цілісності об'єкта і забезпечення його механізмів, на виявлення багатоманітних типів зв'язку складного об'єкта і зведення їх в єдину теоретичну картину. Саме конкретна мета, що людина ставить перед собою, і поєднує в одне ціле складну структуру регуляторних процесів поведінки людини; без такої мети немає й організованої поведінки. «Процеси ініціації й реалізації дій, спрямованих на конкретну мету, що обумовлюють те, що людина здійснює даний вчинок, а не інший, і є процесами мотивації. Вивчення мотиваційних процесів є, власне, вивчення особистос-

ті в її дії... Можна сказати, що її ціль діяльності, і програма конкретних дій, або те, до чого повинна вести реалізація програми, є елементами, з яких складається зміст мотиву» [16]. Як наслідок, що регулююча роль мотиву полягає у визначенні мети діяльності й призначеній для її досягнення програмі, що створює основу ухвалення рішення про дію. Таким чином, мова йде про певний рід дій, а саме про дії, спрямовані на досягнення заздалегідь запрограмованого результату. Подібна програма може мати як строго вивіреним алгоритм, так і може бути позначена лише загалом, конкретизуючись по ходу реалізації. О. Е. Соколова визначає мотив як «вербалізацію мети й програми, що дає можливість даній особі розпочати певну діяльність» [16]. Чинниками, що спонукають до дії, будуть у цьому розумінні деякі стани напруги, що пов'язані з потребами людини.

«Мотив — це відбита потреба, відображення у свідомості відносин суб'єкта зі світом, що вимагають активності у формі діяльності» [14]. При такому діяльнісному підході змінюється оцінка ролі потреби в поведінці людини. Вона стає одним з тих станів, які життєво важливі для збереження існування й розвитку суб'єкта. Як відомо, потреба характеризує об'єктивні умови існування живого організму, стан нестатку, у якому фіксується неузгодженість між наявними та необхідними умовами. Згідно з підходом О. М. Леонтьєва [12], потреба виступає вже не як негативна (відсутність, нестаток у чомусь), а як позитивна характеристика індивіда, що відображає присутність певної форми взаємодії зі світом, діяльності, конкретної форми активності. А, як відомо, у повноті й різноманітті таких проявів полягає ознака внутрішнього багатства людини.

Діалектична єдність потреб і діяльності полягає в наступному: потреби мають активний характер і служать людині спонуканням до діяльності, яка, в кінцевому рахунку, завжди спрямована на задоволення тих же потреб; здійснюючи свою діяльність, людина сильніше й повніше прагне задовольнити їх. З іншого боку, сама ця діяльність виступає найважливішим фактором формування потреб. Чим вона ширша й багатобічніша, тим різноманітніші потреби людини й тим повніше у підсумку вони задовольняються [1]. Вивчення мотиваційного процесу неминуче призводить до необхідності врахування проблеми цінностей. Основні тези, що характеризують природу й сутність цінності, полягають у тому, що:

По-перше, цінність — це функціональне відношення предметів до людини. Насамперед, цікавить не сам предмет, а його функції, які він виконує для людини, тобто здатність задовольняти які-небудь потреби людини.

По-друге, цінність то є не природна, а соціальна властивість об'єкта. Ця соціальна властивість з'являється, коли об'єкт береться у співвідношенні до практичної людської діяльності. Суб'єктом ціннісного співвідношення виступає не індивід, яка пізнає, а людська практична діяльність. Сама

ж цінність виступає як об'єктивна відповідність даного явища, процесу, вчинку, події, об'єктивним потребам та інтересам.

Як форми припустимого в даній соціальній спільності виявлення основних потреб людини, цінності також виконують нормативні функції управління діяльністю. Автори статті «Нелінійна модель мотиваційної сфери особистості» вказують на те, що функція існуючих норм поведінки в тій або іншій ситуації двояка. «З одного боку, цінності, що буквально пронизують всі соціальні структури суспільства, види діяльності, сукупності ролей, являють собою поле можливих мотиваційних утворень суб'єкта. З іншого боку, цінності, що культивуються в даному суспільстві, являються тими зовнішніми критеріями оцінки ситуації, на які суб'єкт спирається в процесі вибору мотиву» [2]. Таким чином, цінності присутні на всіх етапах мотиваційного процесу, починаючи з моменту виникнення спонукання до постановки цілей. Основні тези, що характеризують природу й сутність цінності, полягають у тому, що цінності керують вибором або оцінкою поведінки і подій. Цінності або ціннісні орієнтації є одним з центральних особистісних новоутворень, «вони розкривають свідоме ставлення людини до соціальної дійсності і в цій своїй якості визначають широку мотивацію поведінки людини й суттєво впливають на всі сторони її дійсності. Особливе значення набуває зв'язок ціннісних орієнтацій із спрямованістю особистості. Система ціннісних орієнтацій визначає змістовний бік спрямованості особистості і є основою її поглядів на світ, що оточує, на інших людей, на себе, є основою світогляду і ядром мотивації» [19]. Цінність виступає як об'єктивна відповідність вчинку, події, потребам та інтересам. Про ціннісне відображення в повному сенсі можна говорити тільки тоді, коли є присутнім переживання, що орієнтує людину й спонукає її до практичних дій.

Ці положення вказують на наступне: мотиви, виконуючи в поведінці й діяльності людини смислоутворюючу й регулюючу роль, виявляються тісно пов'язаними із цінностями особистості. Цінності виступають у ролі вкорінених у структурі особистості соціальних регуляторних механізмів, задають рамки існування суб'єкта в суспільстві. Таким чином, цінності присутні на всіх етапах мотиваційно-вольового процесу, починаючи з моменту виникнення спонукання до постановки цілей. Так, на етапі усвідомлення спонукання цінності можуть або полегшити цей процес, або, навпаки, загальмувати його, якщо дане спонукання суперечить цінностям даної особистості. Потім відбувається вибір засобів, за допомогою яких передбачається досягнення мети. Мотив, як відображення у свідомості стосунків суб'єкта зі світом, які вимагають активності у формі діяльності, можна описати багаторівневою відкритою системою, що самоорганізовується та включає відображувальний, ресурсний, регулятивний, координуючий компоненти. Ми розглядаємо мотиваційну сферу як комплекс мотиваційних систем у їхній взаємодії, впорядкований складною, багатомірною ієрархічною структурою.

Її якість визначається як елементами та властивостями, так і структурою, яка є еволюційною, тобто виявляє певні стадії розгортання процесу.

У психологічній літературі мотиви ще ототожнюються з прихильностями, потягами або установками. Тому можна зробити припущення, що в мотивах найчастіше переважає раціональний елемент, тому що в більшості випадків мотиви, так чи інакше, усвідомлюються. Про несвідомі мотиви прийнято говорити в тих випадках, коли дії відбуваються занадто швидко, автоматично. При цьому не береться до уваги, що швидкість вибору, його «автоматичність» не обов'язково свідчить про несвідомий характер мотиву. У цьому випадку усвідомлення просто не отримує розгорнутого вербального обґрунтування. Деякі несвідомі мотиви, що не позбуваються своєї актуальності, раніше були добре осмислені й зважені, поступово переходячи в несвідому сферу, тому вони «працюють» майже автоматично. Неусвідомленими або погано усвідомленими можуть бути лише окремі його складові, а не мотив цілком. Незважаючи на те, що в кожного суб'єкта зустрічаються різні комбінації сполучень тих самих елементарних мотивів (унікальність мотиваційного поля), у процесі розвитку кожної особистості ці сполучення стають більш сталими й включаються в регуляцію різних видів діяльності. Тобто постійно повторювані особливості регуляції поведінки сприяють формуванню в особистості стійкої системи способів управління діяльністю, представленої певним сполученням, сукупністю прийомів і способів керування діями. «Можна говорити про наявність феномену загального стилю регуляції, коли індивідуальна структура й характерні для даної людини особливості управління мають тенденцію проявлятися в різних життєвих ситуаціях при довільній організації людиною різноманітних видів діяльності й поведінки» [18].

Якщо розуміти діяльність не тільки як перетворення зовнішньої дійсності, але і як перетворення внутрішнього світу людини, як розкриття її здібностей і схильностей, тоді можна сказати наступне: мотивація є «своєрідним видом духовної діяльності, яка розглядається, насамперед, як розумовий процес, істотними моментами якого виступають усвідомлювані потреби, засоби й цілі, що завжди зіставляються із системою особистих, групових і суспільних цінностей» [17].

Будь-яка діяльність передбачає мету, засіб, результат і сам процес діяльності. Це означає, що всі вимоги, які висуваються до діяльності, справедливі й стосовно процесу мотивації, що вона являє собою свідомий процес, який має певні етапи й призводить зрештою до досягнення поставленої мети. Такий підхід, на наш погляд, дає методологічну підставу для аналізу процесу мотивації з позицій системно-синергетичного підходу. Отже, з одного боку, є фактори, які роблять у край скрутним процес практичного управління мотивацією з позицій традиційного підходу (прямого, директивного управління). З іншого боку, мотивація цілком може виступати

в ролі об'єкта впливів, заснованих на більш «м'якому» підході, що враховує перевагу в мотиваційному процесі самоорганізаційних факторів. Таким є синергетичний підхід до управління, який ґрунтується на принципі резонансного управління: найбільший ефект можуть дати навіть малі, але головне правильно організовані (резонансні) управлінські впливи на складні системи. У діяльності людини мотивація впливає на такі трудові й вольові якості й властивості, як:

- *зусилля*, які людина готова витратити для виконання своєї роботи;
- *наполегливість* у продовженні й розвитку розпочатої справи;
- *сумлінність* як відповідальне здійснення своїх обов'язків з урахуванням усіх необхідних вимог і регулюючих норм;
- *спрямованість*, що як характеристика діяльності людини вказує на те, до чого вона прагне, здійснюючи або не здійснюючи певні дії.

Мотивація відображає процес вибору між різними можливими діями. Мотиваційний процес регулює, спрямовує дію на досягнення специфічних для даного мотиву цільових установок, а також підтримує цю спрямованість. Від мотивації залежить, як і в якому напрямку будуть використані різні функціональні здібності людини.

## **6.2. Психологічні механізми мотивації в структурі особистості**

Осмислюючи основне поняття та сутність категорії „ мотивація» слід зазначити існування безлічі думок відносно трактування суті „ мотивація», що пояснюється багатоаспектністю і міждисциплінарним характером даної категорії. Різні дослідники, як зарубіжні, так і вітчизняні, залежно від поглядів, переконань, методологічних підходів по-різному описують значення слова мотивація.

*Мотивація* — це сили, що існують всередині і поза людиною, які збуджують у ній ентузіазм і завзятість у виконанні певних дій [3].

*Мотивація* — сукупність спонукальних чинників, які викликають активність особи і визначають спрямованість її діяльності [6].

*Мотивація* — сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, задають межі і форми діяльності, додають цій діяльності спрямованості, орієнтованої на досягнення певної мети [8]. Єдність думки в тому, що це є активність суб'єкта в певному напрямі для досягнення конкретної мети. Отже, мотивацію можна охарактеризувати, як сукупність мотивують чинників, які можуть бути задані зовні, або формуватися особистістю відповідно до її ціннісних орієнтацій, прагнень, інтересів, очікувань. Але найчастіше вплив зовнішніх чинників сприймається суб'єктом крізь призму внутрішнього «я», приводячи до зміни вигляду системи мотивують чинників. Поведінка індивіда, як правило, детермінована не одним мотивом, а їхньою сукупністю, яка створює певну мотиваційну структуру.

Проте мотивацію не можна розглядати тільки як сукупність яких-небудь спонукальних сил, чинників. Певний стан людини — це скоріш процес формування мотиваційної структури особистості, як сукупності мотивів, під впливом комплексу мотивоутворюючих чинників, що спонукають суб'єкта до цілеспрямованої поведінки і здобуття певного результату.

Досліджуючи механізми мотивації, ми перш за все шукаємо відповіді на питання: які впливи забезпечують її формування, в яких утвореннях вона виявляється в індивідуальній психіці, як мотивація актуалізується в особистості та які закономірності цих процесів. Будь-який механізм передбачає наявність складових частин (елементів, ланок), які певним чином пов'язані між собою і впливають одна на одну. При цьому завжди можна розрізнити силу (складовий елемент), що надає дію і об'єкт, який його випробовує, за допомогою чого реалізується дана дія (важелі), а також, для чого воно здійснюється, тобто конкретний результат від дії механізму.

За аналогією з описом характерних рис поняття «механізму» для з'ясування суті і принципів дії мотиваційного механізму необхідно мати чітке уявлення про наступне:

- хто з суб'єктів або що здійснює мотивування, тобто спонукає до певної поведінки, а хто випробовує спонукаючу дію;
- на що направлена мотиваційна дія — об'єкт мотивації;
- чого конкретно бажається досягти, тобто яка мета.

Зазначимо декілька чинників, які ускладнюють і роблять не зовсім зрозумілим процес практичного розгортання мотивації. Перш за все це неочевидність мотивів. Можна припускати, міркувати з приводу того, які мотиви діють, але в явному вигляді, як саме — «вичленувати» дуже проблематично. Потрібні тривалі спостереження для того, щоб спробувати з достатнім ступенем вірогідності сказати про те, які мотиви є рушійними в мотиваційно-процесі людини.

Наступним важливим чинником є мінливість мотиваційного процесу. Характер мотиваційного процесу залежить від того, які потреби ініціюють його. Однак самі потреби перебувають між собою в складній динамічній взаємодії, найчастіше суперечать одна одній, або ж навпаки, підсилюють дії окремих потреб. При цьому складові цієї взаємодії можуть змінюватися в часі, змінюючи спрямованість і характер дії мотивів. Тому навіть при найглибшому знанні мотиваційної структури людини, мотивів її дії можуть виникати непередбачені зміни в поведінці людини й непередбачена реакція з її боку на мотивуючі впливи.

Ще одним чинником, що робить мотиваційний процес кожної конкретної людини унікальним і не на сто відсотків передбачуваним, є відмінність мотиваційних структур окремих людей, різний ступінь впливу однакових мотивів на різних людей, різний ступінь залежності дії одних мотивів від інших. В одних людей прагнення до досягнення результату може бути дуже сильним,

в інших же воно може бути відносно слабким. У цьому випадку даний мотив буде по-різному впливати на поведінку людей. Можлива й інша ситуація: дві людини мають однаково сильний мотив на досягнення результату. Але в одній цей мотив домінує над усіма іншими, і вона буде домагатися результату будь-якими способами. В іншій ж цей мотив порівняний по чинності дії з мотивом на співучасть у спільних діях. У цьому випадку дана людина буде поводитися по-іншому. З вищесказаного зрозуміло, що існують психологічні чинники, які ускладнюють і роблять не до кінця зрозумілим механізм процесу мотивації: неочевидність мотивів, мінливість та динамічність мотивацій, розбіжність та унікальність мотиваційного поля в кожній окремо взятій людині, нестабільність та невірноваженість цього процесу.

Зупинимося на деяких механізмах мотивації, досліджених у психологічній науці. Механізм розвитку біологічної мотивації, згадуваний у роботах багатьох психологів, діє за принципом умовного рефлексу, був виділений і детально описаний В. К. Вілюнасом і названий мотиваційним обумовлюванням. У випадку мотиваційного обумовлення відбувається «передача емоційного (мотиваційного) значення нового змісту» від одного впливу до іншого [5].

Низка механізмів розвитку мотивації була виявлена З. Фрейдом. Теорія мотивації була сформульована З. Фрейдом у праці «Потяги і їхня доля», у якій постулюється наявність базових потягів і розкриваються механізми їхньої динаміки. Подання про динаміку потягів — одне з основних положень теорії З. Фрейда. Сексуальний потяг, що є базовим, допускає перетворення, зміну об'єкта, механізми зміщення, сублимацію і витіснення в несвідоме (З. Фрейд, 1923).

Питання про механізми зміни мотивації отримало розвиток у теорії К. Левіна. На думку вченого, поведінка особистості залежить не тільки від її минулого, і не тільки від її внутрішніх спонук, але і виходячи з наявної ситуації, що складається у людини з середовищем у даний момент. Основним принципом побудови теорії мотивації К. Левіна залишився, як і у З. Фрейда, принцип відновлення порушеної рівноваги. Однак, якщо в розумінні З. Фрейда джерела напруги знаходилися всередині суб'єкта, К. Левін запропонував розглядати як джерело мотивації і все оточення особистості. Мотиваційну сферу К. Левін пропонував розглядати у вигляді моделі мінливих станів напруги в різних областях структури особистості, яка володіє власною динамікою.

Мотиваційним механізмом, у якому значну роль відіграють процеси пізнання і спілкування, є мотиваційним опосередкуванням: передача (формування, розвиток) спонукальної сили одного мотиву іншому за допомогою словесної аргументації (в основному — від дорослого до дитини в учбовій діяльності). Таким чином, у даному механізмі мотивації визначальну роль відіграє процес виховання, а з боку самої особистості — спілкування та пізнання.



На роль пізнавальних процесів у мотивації людини вперше звернули увагу представники когнітивних теорій мотивації (Л. Фестінгер, 1990). Основний акцент у даних теоріях зроблено переважно на ситуативну мотивацію. У подальшому ці розробки дали початок теоріям каузальної атрибуції (Дж. Келлі, 1984; Weiner, 1972) та численним дослідженням у рамках соціальної психології (Г. М. Андрєєва, 2000).

Детально розроблено питання про мотиваційні механізми особистості в теорії діяльності (О. М. Леонтьєв, 1971, 1975; С. Л. Рубінштейн, 1989). У ній проводиться чітке розрізнення між потребами суб'єкта і мотивом — конкретним предметом, що задовольняє цю потребу. В аналізі діяльності виділяються окремі свідомі цілі дії, які суб'єкт ставить перед собою при виконанні діяльності. Цілі діяльності усвідомлюються суб'єктом і зазвичай відмінні від мотивів (які до того ж можуть не усвідомлюватися). Мотиви (тобто предметний зміст потреб) схильні до динаміки; навіть при незмінних потребах зміст мотивів може змінюватися. О. М. Леонтьєвим був описаний механізм зсуву мотиву на мету, який може відбуватися в тих випадках, коли функції і зміст мотиву передаються цілям дії. Утворений новий мотив може стати усвідомленим, що вимагає від особистості аналізу власної діяльності. Таким чином, були розроблені механізми розвитку мотивації, в яких велике значення брала участь внутрішня робота особистості через особистісний сенс. Механізми зсуву мотивів та їх усвідомлення є основними і для подальшого розвитку мотиваційної сфери людини.

У наших дослідженнях був розглянутий та проаналізований загально-системний критерій диференціації рівнів особистості. Він дозволяє цілісно і багатопланово досліджувати мотиваційну сферу як в учбовій діяльності, так і в будь-якій іншій. Було доведено, що мотиваційна сфера є дуже специфічне системне утворення. Це треба трактувати так: багато особистісних утворень мають динамічний потенціал, і тому можуть виступати як функція мотиву. Тобто деякі особистісні якості одночасно належать і до особистості, і до мотиваційної сфери. Отже, мотиваційну сферу треба розглядати, як структуру, до складу якої входять утворення локалізовані на різних рівнях особистісної організації. Мотиваційні явища, неодноразово повторюючись, з часом стають рисами особистості людини. До таких рис передусім можна віднести мотив досягнення успіхів і мотив уникнення невдачі, а також локус контроль, самооцінку, рівень домагань. Розглянемо більш детально ці мотиваційні риси.

*Мотив досягнення успіху* — це прагнення людини домагатися успіхів у різних видах діяльності і спілкуванні.

*Мотив уникнення невдачі* — відносно стійке прагнення людини уникати невдач у життєвих ситуаціях, пов'язаних з оцінкою іншими людьми результатів його діяльності та спілкування.

*Локус контроль* — характеристика локалізації причин, виходячи з яких людина пояснює свою поведінку і відповідальність, або перекладає цю відповідальність на інших людей. Інтернальний (внутрішній) локус контролю — пошук причин поведінки та відповідальності в самій людині, у собі; екстернальний (зовнішній) локус контролю — локалізація таких причин і відповідальності поза людиною.

*Самооцінка* — оцінка особистістю себе, своїх можливостей, якостей, переваг і недоліків, свого місця серед інших людей.

*Рівень домагань* — бажаний рівень самооцінки особистості (рівень Я) — максимальний успіх у тому чи іншому виді діяльності. Особистість характеризують і такі мотиваційні особистісні риси як потреба у спілкуванні (афіліація), мотив влади, мотив надання допомоги людям (альтруїзм) і агресивність. Це мотиви, які мають велике соціальне значення, так як вони визначають ставлення особистості до людей — прагнення людини бути в товаристві інших людей, налагодити з ними емоційно-позитивні взаємини. Антиподом мотивації афіліації виступає мотив нехтування, який проявляється у боязні бути відкинутим, неприйнятним людьми.

*Мотив влади* — прагнення людини мати владу над іншими людьми, панувати, управляти і розпоряджатися ними.

*Альтруїзм* — прагнення людини безкорисливо надавати допомогу людям. Антиподом є егоїзм, як прагнення задовольняти самокорисливі особисті потреби та інтереси.

*Агресивність* — прагнення людини завдати фізичної, моральної або майнової шкоди іншим людям, заподіяти їм неприємність. Поряд з тенденцією агресивності у людини є і тенденція її гальмування, мотив гальмування агресивних дій, пов'язаний з оцінкою власних дій як небажаних і неприємних, що викликають докори сумління. У значній частині випадків агресія виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію — психічний стан людини, що викликається об'єктивно або суб'єктивно непереборними труднощами, які виникають на шляху до мети або до вирішення завдання, це, так би мовити, переживання невдачі.

На наш погляд, мотиваційну складову слід розглядати як складну систему, в якій можуть бути присутніми різні якості особистісного характеру. Вони можуть локалізуватися в мотиваційній сфері як тимчасово, так і можуть ставати більш стабільними. Мотиваційні явища, неодноразово повторюючись, з часом стають рисами особистості людини. Особистість якби відтворює себе в мотиваційній сфері. Чим більше та змістовніше таке відтворення, тим більш розвинутою буде сама мотиваційна сфера особистості. Тут ми спостерігаємо взаємозворотній механізм деяких структур особистості та мотивації. Такий підхід до вивчення мотиваційних механізмів дозволяє створити більш розгорнуту модель мотивації, яка є відкритою та взаємопов'язаною як з особистістю в цілому, так і з навколишнім середовищем.

Мотив сприймається, з одного боку, як спонукання, а з другого, як відображення у свідомості людини об'єктивних рушійних сил поведінки. Отже, ми бачимо, що мотивація — складне психологічне утворення, що не може існувати без діяльності людини. Людина весь час перебуває у розвитку, безперервно змінюється її стан, настрої, бажання. Внутрішні рушії, такі як активність, мотиви є тими силами, що надають особистості ті вектори розвитку, що роблять її індивідуальністю, самостійною одиницею, стимулятором нових ідей і цілей. Для виникнення мотиву прослідковується його зв'язок із потребою та необхідністю її задоволення.

Зупинимся на цьому питанні більш детально. У загальному вигляді потреба — це стан деякої нестачі в чому-небудь, яку організм прагне ліквідувати. Потреба також виникає «всередині» людини, це необхідна умова будь-якої діяльності, вона також викликає активність суб'єкта, але потреба сама по собі ще не здатна надати діяльності чіткого напрямку. Таким чином, потреба спонукає до активності, а мотив — до направленої діяльності. Мотив — це вже не сама потреба, а її прояв, як трансформоване і конкретизоване відображення. У цьому основна відмінність понять потреба і мотив. Співвідношення різних мотивів, що обумовлюють поведінку людей, утворює його мотиваційну структуру, що може бути стабільною, або мінливою, та може піддаватися цілеспрямованому формуванню, наприклад, у процесі виховання. У кожної людини мотиваційна структура індивідуальна й обумовлюється безліччю факторів: рівнем добробуту, соціальним статусом, кваліфікацією, посадою, ціннісними орієнтаціями та ін.

Розглядаючи розгорнутий механізм мотивації, як психологічний процес, ми можемо теоретично представити його у вигляді наступних стадій:

*1 стадія* — виникнення потреб. Потреба проявляється у вигляді того, що людина починає відчувати, що їй чогось не вистачає. Проявляється потреба в конкретний час і починає «вимагати» від людини, щоб вона знайшла можливість і вжила якихось заходів для її усунення. Потреби можуть бути різними. Умовно їх можна розбити на три групи: фізіологічні, психологічні, соціальні.

*2 стадія* — пошук шляхів усунення потреби. Якщо потреба виникла й створює проблеми для людини, то вона починає шукати можливості усунути її: задовольнити, придушити, не зважати. Виникає необхідність щось зробити, щось почати.

*3 стадія* — визначення цілей (напрямку) дії. Людина фіксує, що і якими коштами вона повинна зробити, чого досягти, що одержати для того, щоб усунути потребу. На даній стадії відбувається зв'язування чотирьох моментів:

- що потрібно одержати, щоб усунути потребу;
- що потрібно зробити, щоб одержати те, що бажаю;
- якою мірою я можу досягти те, що бажаю;
- наскільки те, що я можу одержати, може усунути потребу.

*4 стадія* — здійснення дії. На цій стадії людина витрачає зусилля для того, щоб здійснити дії, які в підсумку повинні надати їй можливість одержати щось, щоб усунути потребу. Оскільки процес роботи впливає на мотивацію, то на цій стадії може відбуватися корегування цілей.

*5 стадія* — одержання винагороди за здійснення дії. Проробивши певну роботу, людина або безпосередньо одержує те, що вона може використовувати для усунення потреби, або те, що вона може обміняти на бажаний для неї об'єкт. На даній стадії з'ясовується наскільки виконання дій дало бажаний результат. Залежно від цього відбувається або ослаблення, або збереження, або ж посилення мотивації до дії.

*6 стадія* — усунення потреби. Залежно від ступеня зняття напруги, викликані потребою, а також від того, викликає усунення потреби ослаблення або посилення мотивації до діяльності, людина або припиняє діяльність до виникнення нової потреби, або продовжує шукати можливості здійснювати дії щодо усунення потреби. Такий розгляд мотиваційного процесу носить досить умовний характер, тому що в реальному житті немає настільки чіткого розмежування стадій і немає відособлених процесів мотивації. Однак для з'ясування того, як розгортається процес мотивації, яка його логіка й складові частини, така модель може бути прийнятною та корисною для розуміння та вивчення механізму мотивації.

Потреба, на нашу думку, є позитивна характеристика індивіда, що відображає присутність певної форми взаємодії зі світом, конкретної форми активності. У повноті й розмаїтті таких проявів полягає ознака внутрішнього багатства людини. Діалектична єдність потреб і діяльності полягає в наступному: потреби носять активний характер і служать людині спонуканням до діяльності, яка спрямована на задоволення цих потреб. З іншого боку, сама ця діяльність виступає найважливішим чинником формування потреб. Чим вона ширша, тим різноманітніші потреби людини й тим повніше вони задовольняються. Відповідно до уявлень системного підходу, існує загальна закономірність, за якою варіативність елементів системи й сполучень між ними виступає основою для прогресивного розвитку системи в цілому. Виходячи із цього, можна говорити про те, що велика різноманітність індивідуальних потреб, потреб мікро- і макросоціальних спільнот не перешкоджає, а сприяє розвитку соціуму та людини зокрема.

Як вже зазначалося, тільки через діяльність можна збагнути глибину і сутність мотиваційного психологічного утворення. Розглянемо більш конкретно цей момент. Фундаментальна характеристика діяльності — це цілепокладання, тобто свідомо поставлена та реалізація певної мети. Тільки конкретна мета, яку людина ставить перед собою, і поєднує в єдине ціле складну структуру регуляторних процесів поведінки особистості. Без такої мети немає й організованої, чітко спрямованої поведінки. Процеси індивідуальної ініціації й реалізації дій, спрямованих на конкретну мету, обумовлюють

те, що людина здійснює даний вчинок, а не інший. У цьому і проявляється її мотивація. Вивчення мотиваційних процесів є, по суті справи, вивчення особистості в її дії. Можна сказати, що й ціль діяльності, і програма конкретних дій, або те, до чого повинна вести реалізація програми, є елементами, з яких складається зміст мотиву. Тобто роль мотиву полягає у визначенні мети діяльності й призначеній для її досягнення програми, що створює основу ухвалення рішення про дію. Таким чином, мова йде про дії, спрямовані на досягнення заздалегідь запрограмованого результату. Подібна програма може мати як строго вивірений алгоритм, так і може бути позначена лише загалом, конкретизуючись у процесі реалізації. Діяльність мотивована, тобто — спрямована на досягнення мети мотиву. Діяльність складається з окремих функціональних компонентів: сприймання; наочіння; відтворення знань, мови чи моторної активності. А вони в свою чергу мають власний набутий за життя запас можливостей (умінь, навичок, знань).

Від мотивації залежить те, як і в якому напрямі будуть застосовуватися різні функціональні здібності. Мотивацією також визначається вибір різних варіантів сприймання. Крім того, нею визначається інтенсивність і наполегливість у здійсненні обраної дії чи досягненні її результатів. У цьому випадку зустрічаємося з проблемою багатогранності впливу мотивації на поведінку та її наслідки. Вихідні умови спрямованої дії (а саме — особливості ситуації) мотивують поведінку особистості. Ця актуалізація усвідомлюється як процес двосторонньої взаємодії між характеристиками ситуації і мотивації об'єкта. Мотивація у цьому випадку обумовлена ситуацією й тому порівняно нетривала. Вважається, що саме вона «запускає» послідовність дій, спрямовує їх на досягнення мети.

Ми підтримуємо думку вчених про те, що структура мотивації поділяється на чотири компоненти стосовно чотирьох основних функцій, які мотивація здійснює в діяльності. Структурними компонентами мотивації є: мотивація ініціації (спонукальної, що ініціює діяльність); мотивація селекції (відповідає за вибір мети); мотивація реалізації (регулює, контролює реалізацію прийнятого наміру та виконання відповідної їй дії); мотивація постреалізації (відповідає за завершення виконання відповідної дії й за перехід від однієї дії до іншої).

Власне, *мотивація ініціації* — це спонукальна функція діяльності. Механізмом функціонування тут виступає мотиваційно-емоційна оцінка ситуації діяльності, яка є відображенням характеристик ситуації (тобто, неформальна структура ситуації) через предметні характеристики узагальненого мотиву (мотиваційної диспозиції). Аспектами оцінки виступають: мотиваційна значимість ситуації й оцінка суб'єктом власної компетенції в ситуації досягнення. Мотиваційна тенденція, що спонукає й спрямовує діяльність до певної зони конкретизації мотиву, утворюється при інтеграції трьох детермінант: мотиву, мотиваційної значущості ситуації і компетентності.

*Мотивація селекції* спрямована на висвітлення динамічного процесу вибору мети й залежить від зміни мотиваційної значущості ситуації, в якій цілі задані, причому мотиваційна значущість зростає в ситуації активації і зменшується в ситуації релаксації. Детермінантами, що впливають на вибір мети, є: зміна мотиваційної значущості самої ситуації досягнення, загальна компетентність в ситуації досягнення, почуття конкретної компетенції в певній сфері поставлених завдань.

*Мотивація реалізації.* В ролі механізмів реалізації виступають: раціональні стратегії (що забезпечують оптимальність прогнозованих дій); різні самоінструкції, тобто — встановлення алгоритму дій і самоналаштування особистості; емоційні самовпливи (створення емоційного піднесення тощо); контроль за розподілом часу (організація власного часу, його оптимізація).

*Мотивація постреалізації* є порівняльним моментом між передбачуваною та виконаною дією, яка дає змогу осмислити відповідність власних дій поставленій меті та їхню подальшу корекцію тощо.

Аналізуючи здобутки з дослідження мотивації, ми ще раз хочемо наголосити на тому, що мотиваційна сфера особистості є досить динамічним утворенням, що змінюється відповідно до власних диспозицій, уподобань і переконань, впливу ситуаційних чинників і поставлених завдань. А також вона є не лише спонукальним, але й регулюючим компонентом поведінкового акту.

**Висновки.** Отже, глибоке осмислення процесів розвитку особистості доцільно здійснювати з позицій синергетичного підходу, відповідно до якого основною ознакою складної системи є хаотичність і водночас здатність до саморозвитку. Саме відсутність стабільності, єдиних загальноприйнятих канонів, невизначеність зумовлюють пошук, створення й трансформацію науково-психологічних технологій у вивченні особистості та її мотиваційної сфери. Відтак, хаос є конструктивним механізмом, який сприяє утворенню нової ієрархії.

Накопичено великий матеріал з мотиваційної проблематики. Але він має дуже розрізнений характер, переважають кількісні дослідження над якісними. Психологія мотивації вивчає причини і регулятори поведінки, а також забезпечує спрямованість діяльності відповідно до її мотиву. Як показують опрацьовані матеріали, мотивацію можна і потрібно вивчати з позиції системно-синергетичного підходу, оскільки мотивація особистості являє собою відкриту, динамічну, ієрархічно побудовану систему і може продуктивно досліджуватися в рамках цієї нової парадигми. Мотиваційна система складається з утворень, що відносяться до різних особистісних структур, і її вивчення та пояснення найбільш широко та глибоко може бути досягнуте за допомогою теорії самоорганізації, тобто синергетики. Особистість відтворює себе в мотиваційній сфері, наповнення та зміст такого відтворення

дуже взаємопов'язані. Ці дві структури єднаються та збагачують одна одну протягом усього шляху становлення та зростання людини.

Формування мотиваційної сфери особистості відбувається під впливом важелів, які визначаються психічними механізмами, що характеризуються недоступністю для безпосереднього спостереження внутрішніх процесів утворення мотиваційних складових. Неочевидність виникаючих мотивів, непередбачуваність в поведінці суб'єкта — все це ускладнює пояснення процесу розгортання мотивації особистості.

### Література до розділу 6

1. Баткаева И. А. Мотивация персонала / И. А. Баткаева, М. В. Ловчева. — М.: Кордис Медиа, 2006. — 362 с.
2. Бодров В. А. Нелинейная модель мотивационной сферы личности / В. А. Бодров, Г. В. Ложкин, А. Н. Плющ // Психологический журнал. — 2001. — Т. 22. — № 2. — С. 90-100.
3. Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. — [3-е изд.]. — М.: Сов. энциклопедия, 1969–1978. — Т. 16. — 384 с.
4. Буданов В. Г. Методология и принципы синергетики / Владимир Григорьевич Буданов // Філософія освіти. — 2006. — № 1 (3). — С. 143-173.
5. Вилюнас В. Психология развития мотивации / В. Вилюнас. — СПб.: Речь, 2006. — 458 с.
6. Виханский О. С. Менеджмент : учебн. для вузов / О. С. Виханский, А. И. Наумов. — [3-е изд.]. — М.: Гардарики, 2001. — 528 с.
7. Дубасенюк О. А. Наукові засади професійно-педагогічної підготовки студентів / Олександра Антонівна Дубасенюк // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. — Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2010. — Вип. 15, ч 1. — С. 3-7.
8. Занюк С. С. Психология мотивации : теория и практика мотивирования. Мотивационный тренинг / С. С. Занюк. — К.: Эльга-Н; Ника-Центр, 2001. — 352 с. — (Новейшая психология).
9. Зязюн І. А. Філософія педагогічної дії : [монографія] / Іван Андрійович Зязюн. — Черкаси : Вид-во. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. — 608 с.
10. Ключко В. Е. Человек как психологическая система / В. Е. Ключко // Сибирский психологический журнал. — Томск, 1996. — Вып. 2. — С. 10.
11. Кремень В. Г. Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія, Вісник НАПН України. — 2012. — № 2 (75).
12. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции / А. Н. Леонтьев // Психология эмоций [Тексты] / под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гипенрейтер. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — С. 168.
13. Леонтьев В. Г. Мотив как интегральный побудитель и регулятор деятельности / В. Г. Леонтьев, С. А. Банков // Мотивация учебной деятельности. — Новосибирск, 1983. — С. 40-48.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер Ком, 1998. — 688 с.
15. Смирнов С. Д. Психологическая теория деятельности и концепция Н. А. Бернштейна / С. Д. Смирнов // Вестник МГУ. Серия 14: Психология. — 1978. — № 2. — С. 14-25.
16. Соколова Е. Е. К определению понятия «психическая деятельность»: теоретический анализ дискуссий между А. Н. Леонтьевым и П. Я. Гальпериним / Е. Е. Соколова // Вестник Московского университета. Сер. 14: Психология. — 1998. — № 4. — С. 3-13.
17. Станкевич Л. Мотивация как процесс и вид духовной деятельности / Л. Станкевич, П. Полякова // Философия и общество. — 2004. — № 2. — С. 125-134.
18. Толочек В. А. Стили профессиональной деятельности: организация компонентов и взаимодействие субъектов / В. А. Толочек // Вестник МГУ. Серия 14: Психология. — 1996. — № 3. — С. 51-60.

19. Чайка Г.В. Система ціннісних орієнтацій у синергетичному контексті / Г.В. Чайка // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. — К., 2007. — Т. XIII, ч. 6. — 419 с.
20. Чепань М.-Л.А. Погляд на психологію через «синергетичну оптику» [Електронний режим] / М.-Л.А. Чепань. — Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/920/94/>.
21. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности / Е.В. Шорохова // Теоретические проблемы психологии личности. — М, 1974. — С. 3.



## **Розділ 7. ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ КОРИСТУВАЧІВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ З ПОЗИЦІЙ СИНЕРГЕТИЧНОГО ПІДХОДУ**

### **7.1. Система ціннісних орієнтацій з позиції синергетичного підходу**

Поширення синергетичної парадигми стало одним з потужних факторів, що забезпечують стирання кордонів між природознавством і суспільствознавством та побудову універсальної еволюційної картини світу. Комплекс синергетичних категорій допомагає по-новому осмислити традиційні проблеми антропології, культурології, соціальної та історичної психології, етики, розкриваючи при цьому маловивчені раніше залежності причин та наслідків [15].

Синергетику часто називають наукою про складне, наукою про самоорганізацію. Можна було б її назвати наукою про еволюцію: вона аналізує універсальні закономірності розвитку складних динамічних систем, зміни стану системи в умовах її взаємодії з середовищем. Психологічні об'єкти також еволюціонують. Для об'єктів психології характерні всі властивості систем, досліджуваних синергетикою: незамкненість, дисипативність, нестійкість, ієрархічність, нелінійність (хоча в певних межах зміни параметрів існують лінійні зв'язки) [18].

У теоретичному плані концептуальне поле синергетики надає змогу доповнити підходи, зорієнтовані на вивчення врівноважених систем; вивчати системи, для яких характерні як еволюційні, так і біфуркаційні шляхи розвитку. Стадії розвитку в «каналах еволюції» перериваються «катастрофами» в «точках біфуркації», де відбувається розпад систем, які вичерпали потенціал інерційного сталого розвитку. Під впливом зовнішніх обставин стан системи стає несумісним із дією атрактора, і той дезактуалізується – система відносно швидко переходить у поле дії нового атрактора. Зазначена перебудова системи називається катастрофою або біфуркацією.

Якщо при еволюційному режимі саморозвитку динаміка системи детермінована і всі майбутні стани визначаються найближчим минулим, то біля точки біфуркації система поводить непередбачувано. Важливу роль починають відігравати випадковості, другорядні чинники. Вплив незначних «дрібниць» може досягати колосальних масштабів – їх більше ніщо не стримує, в результаті чого система втрачає властивість авторегулювання [20].

У цій статті буде зроблена спроба розглянути динаміку становлення системи ціннісних орієнтацій через призму синергетичної теорії.

Психологічний аналіз феномену ціннісних орієнтацій особистості виявляє їх багатосторонню сутність насамперед у єдності наступних основних характеристик [5].

1. *Суб'єктивність ціннісних орієнтацій*. Ціннісні орієнтації — це суб'єктивна (психологічна) характеристика. Ціннісні орієнтації являють собою результат відображення, осмислення, переживання і оцінки особистістю предметів і явищ навколишньої дійсності.

2. *Структурність ціннісних орієнтацій особистості*. Як зазначає Б. Ф. Ломов, «у процесі життя в суспільстві у кожного індивіда формується складна — багатовимірна, багаторівнева і динамічна — система суб'єктивно-особистісних відносин» [13, с. 328]. Будучи багатовимірною і багатоплановою, сфера ціннісного у свідомості особистості включає різні за походженням компоненти.

Ціннісні орієнтації мають певну структуру. Первинним компонентом цієї структури є когнітивний, що представляє собою знання про значущість тієї чи іншої цінності, когнітивне, пізнавальне визначення її переваги. Він тісно пов'язаний з другим структурним елементом — оцінювання, що виявляється у виборчому оцінюванні ціннісних альтернатив. Але ні когнітивний, ні оцінювальні компоненти ціннісної орієнтації самі по собі, без їх реалізації в практичних діях ще не приводять до реалізації ціннісних орієнтацій в життєдіяльності особистості або групи. Третій компонент — поведінковий, діяльнісний, у процесі якого відношення до певного об'єкта як цінності може приносити або не приносити задоволення діяльній особі.

3. *Ієрархічність ціннісних орієнтацій особистості*. Система ціннісних орієнтацій має складну, ієрархічну структуру. Ціннісні орієнтації пов'язані один з одним ієрархічно, між ними існують відносини порівняльної значущості, оскільки різні типи цінностей розташовані в певному порядку по відношенню одна до одної.

4. *Вибірковість цінностей для особистості*. Сукупність об'єктів або сторін дійсності, до яких особистість відноситься, Б. Ф. Ломов позначає терміном «широта (багатство чи вузькість) суб'єктивних відносин». Б. Ф. Ломов пише: «Зауважимо, що далеко не всі відносини, в які включена особистість об'єктивно, набувають суб'єктивного забарвлення» [13, с. 332-333]. Як вважає М. Рокіч, загальне число значущих і мотивуючих цінностей у людини невелика. У дорослої людини зазвичай бувають десятки або сотні тисяч переконань, тисячі установок, але тільки кілька десятків цінностей [16]. В. Н. Куніцина відзначає, що одночасно у свідомості людини існує не більше 12 цінностей, якими вона може керуватися.

5. *Цілісність ціннісних орієнтацій особистості*. Важливою властивістю є внутрішня зв'язаність всієї системи ціннісних орієнтацій особистості. Ціннісні орієнтації є цілісною системою відносин особистості.

6. *Динамічність (мінливість)/стійкість (відносна стабільність) ціннісних орієнтацій особистості*. З одного боку, будучи досить динамічним утворенням, ціннісні орієнтації мають тенденцію змінюватися протягом життя людини. Вікові, індивідуально-типові зміни, накопичення життєвого

досвіду, зміна соціального середовища детермінують динаміку ціннісних орієнтацій особистості. Відносна стійкість ієрархії мотивів особистості обумовлює і відносну стійкість ціннісних орієнтацій. Однак під впливом зміни провідних мотивів, при зміні соціальних умов життя людини, наприклад, зміні соціального статусу, зміні професії тощо, ціннісні орієнтації зазнають істотних змін. Ці зміни зачіпають не стільки сукупність самих цінностей, скільки їх структуру — взаємне ієрархічне співвідношення їх значимості: одні цінності набувають більш високий ранг, інші знижуються у своїй значимості. Протягом життєвого шляху людина неодноразово переосмислює і переглядає цінності, що є закономірним результатом зміни умов життя, потреб особистості, перебудови її взаємин з навколишнім світом, з людьми.

З іншого боку, ієрархія ціннісних орієнтацій особистості є досить стійкою. Ця характеристика ціннісних орієнтацій оцінюється за їхньою стійкістю в часі та проявом у всіх основних сферах життєдіяльності особистості, по стабільності їх впливу на поведінку в складних умовах життєдіяльності.

Система ціннісних орієнтацій формується й розвивається із зростанням та розвитком індивіда. Особистість, являючи собою динамічну систему, знаходиться в стані безперервної зміни і розвитку. У процесі такого особистісного становлення поступово все більшого значення набувають його внутрішні рушійні сили, що дозволяють людині все більш самостійно визначати завдання і напрямки власного розвитку. Система ціннісних орієнтацій особистості виступає в якості регулятора і механізму такого розвитку, визначаючи форму реалізації поставлених цілей і при втраті ними спонукальної сили в результаті їх досягнення, стимулюючи постановку нових значущих цілей. У свою чергу добутий рівень розвитку особистості послідовно створює все нові передумови для розвитку та вдосконалення системи її ціннісних орієнтацій [21].

У підлітковому віці головним новоутворенням, на думку практично всіх вітчизняних авторів, починаючи з Л. С. Виготського, є почуття дорослості, яке проявляється орієнтацією на дорослі цінності. Така орієнтація, за справедливим зауваженням І. С. Кона, відрізняється протиріччями. Створення власної ціннісної системи супроводжується зверненням підлітків до вічних філософських проблем, ідеальних уявлень про моральність.

Передумови для початку реального виконання системою ціннісних орієнтацій усіх своїх регулятивних функцій остаточно складаються лише в юнацькому віці. Як обґрунтовано пише Л. І. Божович, «тільки в юнацькому віці моральний світогляд починає являти собою таку стійку систему моральних ідеалів і принципів, яка стає постійно діючим побудником, опосередковує всю поведінку, діяльність, ставлення до навколишньої дійсності і до себе» [3, с. 321]. На думку В. Франкла, саме в юнацькому віці питання про сенс життя піднімається частіше, а особливо насущне [19]. Поява потреби у визначенні своїх життєвих цілей, знаходженні свого місця в житті

стає особливістю саме цього віку. В юнацькому віці складається власний світогляд людини, що створює можливість формування внутрішньої, автономної системи цінностей.

Юнацький вік, таким чином, є вирішальним у плані формування ціннісної системи особистості. Однак динамічна система ціннісних орієнтацій не зупиняється на цьому в своєму розвитку. Період дорослості характеризується здійсненням намічених раніше життєвих цілей і планів, а також їх коригуванням при утрудненнях у досягненні. І. С. Кон відзначає, що «критична переоцінка цінностей, найбільш загальним вираженням якої є питання про сенс життя, психологічно, як правило, пов'язана з якоюсь паузою, вакуумом у діяльності або у відносинах з людьми» [7]. Відповідно, найбільш значні зміни у зрілому віці система цінностей зазнає в періоди криз розвитку. За справедливим зауваженням А. Г. Асмолова, «кризи розвитку зрілої особистості неминуче супроводжуються перебудовою системи цінностей» [2]. Таким чином, система ціннісних орієнтацій особистості не залишається незмінною протягом усього життя людини, включаючи і зрілий вік.

Як вже зазначалося вище, крім вікового аспекту на розвиток, зміну сталої системи ціннісних орієнтацій впливають зміни у соціокультурному оточенні. В останні десятиліття вплив соціокультурного середовища на формування системи цінностей індивіда все більшою мірою опосередковується засобами масової інформації. У роботах А. Маслоу, Г. Олппорта, П. Массена і співавторів, Ю. А. Шерковіна, А. В. Шарікова і Е. А. Баранової, розглядаються питання, пов'язані з впливом на формування системи цінностей особистості, насамперед, електронних ЗМІ – телебачення, радіо, а також системи Інтернет. Особлива увага при цьому приділяється проблемі пасивного і некритичного прийняття особистістю цінностей, так званої «масової культури».

Із всього вищесказаного можна зробити висновок, що система ціннісних орієнтацій являє собою відкриту, динамічну, ієрархічно побудовану систему. Саме такі системи вивчаються синергетичною парадигмою. Як зазначалося вище, у такому підході важливого значення набувають на перший погляд невеликі впливи, проте такі, що у момент невизначеності, кризи, хаотичних станів, на роздоріжжі можуть стати визначальними для подальшого перетворення системи, перебудови старої системи на нову. Тому нам здається важливо розглянути нові чинники впливу суспільства на особистість у цілому, на її психологічні підсистеми, у тому числі на систему ціннісних орієнтацій.

Ствердження постіндустріального суспільства принесло в науку, культуру і свідомість людини нове розуміння реальності. На відміну від попереднього, класичного підходу історія природи нашої планети і соціокультурної еволюції постає не лінійною, впорядкованою, а чергуванням криз, катастроф, соціальних заворушень, які змінюються періодами стабільного

поступу. Кожна людина безпосередньо відчуває нестабільність економічного та соціального життя, породженого динамікою глобального світу. В сучасному погляді на оточуючу дійсність зазначені явища — не швидкий апокаліпсис, не кінець світу, а необхідна складова вічного саморозвитку об'єктивного світу, який постає складною нелінійною системою. Процеси самоорганізації таких систем набули статусу синергетичних, що сьогодні в найбільшій мірі відповідає логіці розвитку соціуму, який вражає своєю непередбачуваністю [8]. Виключно гостроту цивілізаційній ситуації надає сучасний стрімкий розвиток інформаційних технологій.

Кінець ХХ — початок ХХІ сторіччя характеризується все більш широким використанням комп'ютерів й інформаційних технологій у найрізноманітніших сферах життєдіяльності людини. Комп'ютери дають можливість значно підвищити ефективність праці у різних видах діяльності та відкривають для людини нові обрії пізнання й відпочинку. Життя сучасної людини найтіснішим чином переплетено із різними технічними пристроями та приладами, що входять в нашу дійсність все більш глибоко, вони супроводжують людину практично у всіх сферах життєдіяльності.

Основною рисою інформаційного суспільства виступає віртуалізація життєдіяльності. Як показали дослідження вітчизняних та зарубіжних авторів, альтернативний світ привабливий для багатьох саме своєю «віртуальністю». Він дає людині можливості воювати, займатися екстремальними видами спорту, набувати нові навички і все це без найменших наслідків для фізичного здоров'я. На думку культуролога Ю. В. Аленькової [1], віртуальний простір — це новий тип культурного простору, створений сучасною цивілізацією, а віртуальна реальність — часткове, недовтілене існування.

У сучасній філософській літературі феномену віртуальності приділено багато уваги. Віртуальна реальність передбачає свободу людини у творенні ілюзорності, гнучкості, динамічності, вона зорієнтована на створення необхідного в даний момент життєвого світу переживань. Вона допомагає людині реалізувати те, чого не можна здійснити в реальності, повернутись у минуле, змінити його (адже віртуальна реальність інверсійна, має розірвану темпоральність). Досвід такого проживання неминуче впливає на життя людини поза межами віртуального світу. Номо *virtualis*, поринаючи у віртуальну реальність, оволодіває її специфічними якостями, де відображальні процеси підкоряються людині, і можливі прискорення чи уповільнення подій, повернення, стоп-кадр. Віртуальна реальність дарує людині потенції, всі можливості буття (людина може наділяти себе нереальними у суб'єктивному світі здібностями, багаторазово проживати життя, мати безмертя) [14].

Інформаційне суспільство і розвиток нових комп'ютерних технологій сприяли формуванню цілої низки нових субкультурних явищ. Одним з таких явищ стала субкультура геймерів, основою для якої слугувала нова,

альтернатива реальному світу, створена людиною за допомогою сучасних технологій — «віртуальна реальність». Субкультура геймерів сформува-лася навколо особливого способу проведення часу — комп'ютерної гри, що спирається на одну з форм віртуальності.

Розповсюдження комп'ютерних ігор у культурному просторі зустрічає неоднозначну реакцію з боку дослідників, що, в першу чергу, пов'язано з різними аспектами їх впровадження в повсякденне життя людини. З одного боку, зауважимо, що «комп'ютер стрімко допомагає збільшити ефективність і якість багатьох форм діяльності людини, вводить людину в коло нових подій, які її зацікавлюють, та концептуальних уявлень» [22]. Навчальні можливості комп'ютерних ігор, які мають можливість у собі отримання великої кількості інформації за короткий термін, вміння швидко прийняти рішення і втілити його у віртуальній реальності — усі ці здібності можуть бути затребувані людиною і в звичайному житті. Ігрова діяльність у віртуальній реальності має здатність задовольняти широкий спектр соціальних потреб людини, окрім, звичайно, базових, фізіологічних: потреба в самоповазі, самовираженні, емоціях, але найважливіше — це потреба у свободі і можливість реалізувати ту частину свого Я, яка прихована, пригнічена нормами суспільства — несвідоме. Цьому сприяє анонімність (під час появи прихованих бажань), безвідповідальність (за соціально-неприпустимі вчинки) і практично безмежні можливості у віртуальному середовищі, що руйнують цілу низку психологічних бар'єрів.

У роботі Е.Л. Болескіної [4] вивчалися соціально-психологічні характеристики гравців Росії. Було показано, що цінності постмодернізму, головними з яких є гроші і переважання ринково-споживчих відносин у культурі, не витісняють традиційні цінності [9]. Незважаючи на безперечний зовнішній ескапізм форми комп'ютерних ігор, соціально-психологічні переваги і схильності захоплених ними людей незначно виділяють їх в соціумі серед інших. Так, прагнення до активної громадянської позиції серед гравців не менше, а серед активних гравців навіть більше, ніж у тих, хто не грає. Отже, твердження про усвідомлення й бажаність соціальної маргінальності носіїв ігрової комп'ютерної культури, на погляд автора, неправомірні. Прихильність респондентів технократичним орієнтаціям (ще одна з ознак суспільства постмодернізму) не сильніша за прихильність до традиційних цінностей, але прагнення «бути серед тих, хто першим користується передовими технологіями» більш властиве гравцям. Потенційна здатність до швидкого сприйняття змін і нових ідей (у широкому сенсі слова) найбільш виражена у активних гравців і найменш — у не гравців.

Дані опитування спростовують і думку про такий «шкідливий» наслідок спілкування з комп'ютерною реальністю, як поширення насильства в суспільстві. Більшість респондентів прагне до духовного багатства у своєму житті, що суперечить уявленню про комп'ютерну масову культуру як

про кризове явище. Прихильність принципам і переконанням, прагнення до духовного розвитку як характерні риси соціальної поведінки даної групи наближають представників даної субкультури скоріше до ціннісно-раціонального типу, ніж до цілераціонального, з яким зазвичай пов'язуються в нашій свідомості процеси модернізації суспільства [6].

Деякі інші результати отримані у роботі О. О. Степанцевої [17]. За результатами її дослідження одним з основних моментів, які розкривають картину світу геймерів є їхня активна громадянська позиція і готовність до змін. Цікаво, що ця цифра навіть більше, ніж у тих, хто не грає. На думку автора, це спростовує твердження про те, що геймери «живуть» у своєму віртуальному світі, а проблеми реальності їх не стосуються. Більш того, автор вважає, що сам характер ігор — постійне долавання перешкод, «прокачування» та інші, все це робить геймера більш цілеспрямованим і життєстійким. Він вирішує проблеми реального життя з не меншим завзяттям, з яким долає черговий етап гри.

Більшість геймерів — реформатори, вони здатні до швидкого сприйняття нових ідей і змін, ця здатність найбільш виражена в активних гравців. Швидко сприйняття новизни, багато в чому, пояснюється самою індустрією комп'ютерних технологій, яка привчає до швидкої зміни подій, розвитку техніки. Все це змушує постійно освоювати новий досвід, нові знання і технології, що невіддільне від прагнення до всього нового, відкритості нових знань, відкритості свого внутрішнього світу.

Основні учасники субкультури геймерів — підлітки та студенти. Це той вік, домінантою якого є вибір суб'єктивно важливих цінностей, побудова системи цінностей. Створена на базі цінностей система принципів перетворюється у подальшому в життєву стратегію. Тому особливо важливо вивчати систему ціннісних орієнтацій саме молоді — гравців у комп'ютерні ігри.

Виходячи з вищесказаного автор вважає, що найцікавішим стане вивчення віддільностей системи ціннісних орієнтацій саме молоді, студентів, як такої групи осіб, яка перебуває, з одного боку, у часі перетворення, перебуває в цій системі, а з іншого — розкрита до нових ідей, нових технологій, нових технологічних та культурних досягнень, і тому легко підпадає під їхній вплив (як негативного, так і позитивного).

## **7.2. Особливості ціннісних орієнтацій користувачів комп'ютерної техніки**

Для дослідження системи ціннісних орієнтацій автором за основу була взята методика Рокіча. Такий вибір обумовлено тим, що на наш погляд, найбільш багатим і методично обґрунтованим напрямом досліджень ціннісних уявлень можна вважати дослідження, що проводилися в кінці 60-х — 70-их років у США М. Рокічем, а також в інших країнах на основі розробленого

ним методу прямого ранжування цінностей. Цінність М. Рокіч визначає як «стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування краща з особистого чи соціального погляду, ніж протилежний або зворотний ним спосіб поведінки, або кінцева мета існування». Згідно з його поглядами людські цінності характеризуються наступними основними ознаками: 1) загальна кількість цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелика; 2) усі люди володіють одними й тими ж цінностями, хоча й у різній мірі; 3) цінності організовані в системи; 4) витоки людських цінностей простежуються в культурі, суспільстві та його інститутах й особистості; 5) вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах, які заслуговують на вивчення. М. Рокіч проводить поділ цінностей на основі традиційного протиставлення цінностей-цілей і цінностей-засобів. Він розрізняє два класи цінностей: термінальні та інструментальні. Термінальні цінності він визначає як переконання в тому, що якась кінцева мета індивідуального існування з особистого та суспільного погляду заслуговує на те, щоб до неї прагнути; інструментальні цінності — як переконання в тому, що певний образ дій (наприклад, чесність, раціоналізм) з особистого і суспільного погляду є кращим у будь-яких ситуаціях.

У нас в країні отримала популярність і диспозиційна концепція особистості В. А. Ядова, у якій поняття ціннісних орієнтацій зайняло одне з центральних місць. Саме в поняттях ціннісних орієнтацій інтерпретувалися результати за методикою Рокіча при проведенні вітчизняних досліджень [10].

Виходячи з вищесказаного, автор цієї статті для дослідження ціннісних орієнтацій комп'ютерних гравців вибрала методику М. Рокіча і застосувала її в анкеті. Додатково до анкет були додані наступні запитання, які можуть виявити прихильність опитуваних до комп'ютерних ігор та Інтернету, переважний жанр ігор, який вони обирають, та переважну мету перебування в Інтернеті:

Група	Стать
-------	-------

1. Я проводжу за екраном комп'ютера в середньому ___ годин на тиждень.	
--	--

2. Я граю в комп'ютерні ігри в середньому ___ годин на тиждень.	
---	--

3. Я проводжу в Інтернеті в середньому ___ годин на тиждень.	
--	--

4. Позначте, якому жанру комп'ютерних ігор Ви віддаєте перевагу (виберіть лише один жанр):	
--	--

_____ Екшн, шутери, ігри з активними діями і агресивною, військовою складовою;	
--	--

_____ Гонки, симулятори, ігри з активними діями, але без агресивної складової;	
--	--

_____ Різноманітні логічні ігри, стратегії, квести;	
---	--

_____ RPG, ігри з фентезійним сюжетом;	
--	--

_____ Не люблю комп'ютерні ігри.	
----------------------------------	--



5. Вкажіть для чого Ви найчастіше виходите в Інтернет (тільки один варіант):

\_\_\_\_\_ Для пошуку інформації, необхідної для Вашої роботи, навчання;

\_\_\_\_\_ Для пошуку інформації, пов'язаної з Вашим дозвіллям (пошук сайтів музики, ігор, фільмів, сайтів, пов'язаних з вашими хобі);

\_\_\_\_\_ Для спілкування (в чатах, на форумах, у різних соціальних мережах);

\_\_\_\_\_ Для інших цілей (вкажіть детальніше) \_\_\_\_\_;

\_\_\_\_\_ Ви взагалі не користуєтеся Інтернетом.

**Принцип обчислення результатів анкетування.** За пропонуваним опитувальником Рокіча можна не лише проранжувати відповіді у середньому по вибірці для двох наборів цінностей.

Проаналізувавши велику кількість різноманітних розумінь та визначень цінностей, які пропонувалися у філософії, соціології, етиці й психології, Д. О. Леонтьєв прийшов до висновку про те, що це поняття завжди співвідносяться з трьома різними групами явищ. Виходячи з цього, він сформулював уявлення про три форми існування цінностей, які переходять одна в іншу:

1) *Суспільні ідеали*. Це вихідна форма цінностей, оскільки кожна цінність породжується якою-небудь соціальною спільнотою, від сім'ї до людства в цілому. Соціальна цінність є концентроване висловлення колективного досвіду групи або спільноти у формі ідеалу, тобто уявленні про досконалість, про бажане в тих або інших сферах соціальної активності.

2) *Предметно втілені цінності*. Суспільні ідеали дані нам не абстрактно, а через їх втілення у витворах (артефактах) і діяльності конкретних людей, у яких цінність знаходить своє найбільш наочне існування.

3) *Особистісні цінності*. Предметне втілення цінностей відбувається лише через діяльність людей, які реалізують ці цінності, оскільки вони мотивують їх. Таким чином, обов'язкове признание існування цінностей у структурі мотивації особистості.

Формування особистісних цінностей в індивідуальному розвитку – не автоматичний процес, він ускладнений чисельністю групових приналежностей людей до сучасного урбанізованого суспільства та існуванням досить часто протиріч ціннісних систем і рольових очікувань різних соціальних груп, до яких належить індивід. Вибір соціальних цінностей дуже широкий, проте лише деякі з них стають чимось більшим, ніж зовнішні вимоги, входять до мотиваційної структури особистості, стають особистісними цінностями [11].

Як відзначає Д. О. Леонтьєв, індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій, як правило, представляє собою послідовність «блоків», які досить добре розмежовуються. Тому можна окремо взяти 5 домінуючих і 5 найнижче про-

ранжованих цінностей окремо за списком термінальних й інструментальних цінностей, та відзначити, до яких систем цінностей можна віднести їх.

Д. О. Леонтьєв наводить інший спосіб групування цінностей, більш детальний, об'єднання в блоки відбувається за різними основами, таким чином створюються свого роду полярні ціннісні системи [12]. Зокрема, серед термінальних цінностей протиставляються:

1. Конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) — абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість).

2. Цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість, активне діяльне життя) — цінності особистого життя (здоров'я, любов, наявність друзів, розваги, сімейне життя).

3. Індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, активне діяльне життя, розваги, впевненість у собі, матеріально забезпечене життя) — цінності міжособистісних відносин (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших).

4. Активні цінності (свобода, активне діяльне життя, продуктивне життя, цікава робота) — пасивні цінності (краса природи і мистецтва, впевненість у собі, пізнання, життєва мудрість).

Серед інструментальних цінностей Д. О. Леонтьєв виділяє такі дихотомії:

1. Етичні цінності (чесність, непримиренність до недоліків) — цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність) — цінності професійної самореалізації (відповідальність, ефективність у справах, тверда воля, старанність).

2. Індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля) — конформістські цінності (старанність, самоконтроль, відповідальність) — альтруїстичні цінності (толерантність, чуйність, широта поглядів).

3. Цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиренність, сміливість, тверда воля) — цінності прийняття інших (терпимість, чуйність, широта поглядів).

4. Інтелектуальні цінності (освіченість, раціоналізм, самоконтроль) — цінності безпосередньо-емоційного світовідчуття (життєрадісність, чесність, чуйність).

У дослідженні брали участь 203 опитуваних. З них 170 — учні старших класів коледжу (15-16 років), решта — студенти перших курсів університету ДУІКТ (17-18 років). Дівчат було 56 осіб, решта — хлопці. Всі досліджувані належать до юнацького віку, який характеризується відкритістю до всього нового, зокрема до нових технічних досягнень. Також цей вік характеризується підвищеною емоційністю, здатністю «з головою» захоплюватися тими чи іншими цікавими для молоді людини речами, що може з одного боку визначити весь подальший життєвий, професійний або

сімейний шлях індивіда, а з іншого боку сприяє розвитку не досить бажаних захоплень, надмірного рівня захоплення або залежностей.

Перше анкетне запитання стосувалося часу, проведеного за комп'ютером, з комп'ютерними іграми або в Інтернеті. Студенти проводять за комп'ютером приблизно 17 годин на тиждень, більше 2,5 години на день. Треба зауважити, що різні опитувані по-різному зрозуміли запитання. Деякі підраховували увесь час, що вони проводять за екраном, а інші — лише, той час коли вони працюють, а не бавляться. Тобто реальна цифра навіть вища, можна з впевненістю сказати, що молодь проводить за комп'ютером не менше половини робочого дня. Але стандартне відхилення не мале, близько 14 годин. Це вказує на те, що є користувачі, які лише зрідка підходять до техніки, а є ті, які просто «живе у комп'ютері».

У середньому опитувані грають у комп'ютерні ігри близько 5,8 години на тиждень, або менше години на добу, не можна сказати, що це дуже велика цифра. Проте стандартне відхилення більше 7,7 годин перевищує середнє значення. Ще цікавіші результати по процентилях. 25 процентиля відповідає 1 годині, іншими словами чверть опитаних грає менше години на тиждень. 50 процентиля відповідає 2 годинам, тобто половина грає менше 2 годин на тиждень. 75 процентиля — 8 годин. І тільки остання чверть опитаних грає неймовірну кількість годин. Це вказує на те, що, з одного боку, існує прошарок молоді, який відноситься абсолютно байдуже до комп'ютерних ігор. Про це свідчить і досить велика кількість тих, хто відповів, що не любить такі ігри. З іншого боку, існують і ті молоді люди, які грають більше 15 годин на тиждень, і саме їх стосуються проблеми зловживання іграми.

Відповіді на запитання стосовно улюбленого жанру комп'ютерних ігор розподілилися наступним чином: агресивні ігри, з активними діями та військовою складовою (стрілялки, шутери) обрали 37 опитуваних (18,2%); ігри з активними діями, але без агресивної складової (перегони, стимулятори) — 74 студенти (36,5%); логічні ігри, стратегії, квести — 45 (22,2%); рольові ігри, ігри з фентезійним сюжетом — 14 опитуваних (6,9%); взагалі не люблять ігри — 35 (15,8%). Такі дані відповідають тим результатам, які були отримані в попередніх дослідженнях (у 2005-2008 рр.).

На першому етапі статистичної обробки даних ми виокремили тих досліджуваних, які зловживають комп'ютерними іграми, і порівняли їхню систему ціннісних орієнтації із системами інших досліджуваних. Група тих, хто зловживає іграми визначається наступним чином: до середнього часу, який проводили студенті граючи (5 годин на тиждень) додається дисперсія цього часу (8 годин на тиждень). У результаті отримуємо 13 годин на тиждень за комп'ютерними іграми. Це досить великий час, майже 2 години на день, тобто майже весь вільний час. Молоді люди, які грають стільки часу, справді можна вважати такими, які зловживають комп'ютерними іграми. Всього таких виявлено 38 осіб.

Далі їхня система ціннісних орієнтацій (виявлена за методикою Рокіча) була порівняна із системами ціннісних орієнтацій інших досліджуваних (165 осіб).

Статистичний аналіз термінальних за критерієм Стьюдента показав наступне: за шкалою життєвих цінностей досліджувані, які зловживають комп'ютерними іграми, на достовірному рівні відмінностей суттєво вище цінують показник «розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)». Такий результат досить очевидний. Цікавіше те, що такі досліджувані також суттєво вище прорангували показник «життєва мудрість (зрілість суджень та здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом)». З іншого боку, досліджувані, які відносяться до ігор спокійніше, більше цінують показники «здоров'я (фізичне та психічне)» та «краса природи та мистецтва (переживання прекрасного в природі та мистецтві)». Крім того, на рівні тенденцій, ця група досліджуваних більше цінує цікаву роботу та впевненість у собі.

З отриманих даних можна зробити висновок, що комп'ютерні ігри не асоціюються із здоровим життям. Таке ставлення досить розумне, адже і в науковій, і в популярній літературі багато уваги приділяється негативному впливу комп'ютерів на зір, на хребет, поставу загалом. Описано досить багато захворювань, які притаманні саме користувачам комп'ютерної техніки. А ось показник «краса» вказує на те, що комп'ютерні ігри не вважаються красивими. І це попри те, що їх розробкою займаються цілі команди професійних митців. Більшість ігор намагаються створити атмосферу агресивну, або таємничу, похмуру і містичну, деякі ігри мають гумористичний, шаржовий відеоряд, і дуже рідко зустрічаються такі, про які можна сказати «яка краса!» Цей факт дуже прикрий, адже переживання прекрасного породжує цілу гаму позитивних емоцій.

Статистичний аналіз інструментальних цінностей за критерієм студента показав наступне. На достовірному рівні відмінностей студенти, які зловживають комп'ютерними іграми, більше цінують толерантність (терпимість до погляду і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки) та широту поглядів (вміння зрозуміти чужу думку, поважати інші уподобання, звичаї). Друга група студентів на достовірному рівні відмінностей прорангувала вище показник «освіта (широка знать, висока загальна культура)». Крім того, на рівні тенденцій, ці досліджувані вище оцінили показники: високі стандарти (високі вимоги до життя, високі притягання), незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче), тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами). Тобто студенти, які не зловживають комп'ютерними іграми, характеризуються як такі, які обирають інтелектуальні цінності, індивідуальні цінності та цінності самоствердження. А запозяті геймери обирають альтруїстичні цінності, цінності прийняття інших та спілкування.

Виходячи з вищеописаного, можна зробити такий висновок: досліджувані, які зловживають комп'ютерними іграми, відносяться до життя дещо «розслаблено». Вони бажають проводити час за приємними справами у приємному оточенні, не брати на себе обов'язків, а просто розважатися. З іншого боку, досліджувані, які спокійно відносяться до комп'ютерних ігор, більш цілеспрямовані. Вони цінують гарну освіту, слідкують за здоров'ям, більше спрямовані на інтелектуальний та індивідуальний розвиток, і самоствердження загалом.

Далі статистична обробка даних проводилася наступним чином. Усі досліджувані були розділені на п'ять груп залежно від того, які комп'ютерні ігри вони переважно обирають:

- ігри з активними діями і агресивною, військовою складовою (екшн, шутери тощо) (група 1);
- ігри з активними діями, але без агресивної складової (перегони, симулятори) (група 2);
- різноманітні логічні ігри, стратегії, квести, тобто ігри, що потребують інтелектуального навантаження (група 3);
- рольові ігри, ігри із фантазійним сюжетом (група 4);
- ті, хто взагалі не грають у комп'ютерні ігри (група 5).

Статистичний аналіз показав, що між групами існують певні відмінності, проте вони виражені не чітко і не за усіма показниками. З цих результатів можна зробити висновки, що комп'ютерні ігри впливають певним чином на гравців, проте такий вплив не є вирішальним у формуванні ціннісної сфери особистості. Він скоріше додає тонких значень, відтінків у створеній іншими впливами системі.

Спробуємо проаналізувати відповідні результати не статистично, а описово. Оберемо для кожної групи досліджуваних ті термінальні цінності, що стоять на перших п'яти позиціях у ранжуванні термінальних цінностей (тобто найважливіші цінності), та ті, що стоять на останніх позиціях (найменш важливі).

*Група 1.* Найважливіші цінності: здоров'я, сім'я, вірні друзі, любов, матеріальне благополуччя. Найменш важливі цінності: творчість, краса, щастя інших, суспільне визнання, продуктивне життя.

*Група 2.* Найважливіші цінності: здоров'я, любов, сім'я, вірні друзі, активне життя. Найменш важливі цінності: щастя інших, творчість, розваги, краса, продуктивне життя, пізнання.

*Група 3.* Найважливіші цінності: здоров'я, сім'я, вірні друзі, активне життя, свобода. Найменш важливі цінності: щастя інших, творчість, краса, суспільне визнання, продуктивне життя.

*Група 4.* Найважливіші цінності: здоров'я, вірні друзі, сім'я, любов, життєва мудрість. Найменш важливі цінності: краса, суспільне визнання, творчість, щастя інших, розваги.

*Група 5.* Найважливіші цінності: здоров'я, любов, вірні друзі, сім'я, свобода. Найменш важливі цінності: творчість, щастя інших, краса, розваги, суспільне визнання.

Найважливіші цінності та найменш важливі цінності у різних групах подібні. Можна сказати, що вирішальним тут вплив таких чинників, як приналежність до однієї вікової категорії (молодь), приналежність до однієї соціальної групи (студенти). Проте існують і відмінності. Так, для досліджуваних першої групи важливішим є матеріальне благополуччя і певною мірою розваги. Для представників другої групи зовсім не важливе пізнання, що дуже прикро, адже йдеться про студентство. Студенти з третьої групи поважають свободу та активне життя, а четвертої – життєву мудрість. Досліджувані з останньої групи цінують свободу і певною мірою суспільне визнання.

Тепер спробуємо проаналізувати систему термінальних ціннісних орієнтацій дещо іншим способом. Для кожної групи оберемо ті термінальні цінності, ранг яких вище в цілому по вибірці, та цінності, ранг яких нижче в цілому по вибірці.

*Група 1.* Вище, ніж у цілому по вибірці: цікава робота, розваги, сім'я, благополуччя інших. Нижче, ніж у цілому по вибірці: активне життя, життєва мудрість, здоров'я, любов, вірні друзі, свобода, творчість.

*Група 2.* Вище, ніж у цілому по вибірці: активне життя, здоров'я, цікава робота, любов, суспільне визнання, самоповага. Нижче, ніж у цілому по вибірці: пізнання, продуктивне життя, саморозвиток, розваги, сім'я, благополуччя інших.

*Група 3.* Вище, ніж у цілому по вибірці: життєва мудрість, розваги, свобода, сім'я, творчість. Нижче, ніж у цілому по вибірці: здоров'я, цікава робота, любов, суспільне визнання, продуктивне життя.

*Група 4.* Вище, ніж у цілому по вибірці: життєва мудрість, цікава робота, вірні друзі, пізнання, продуктивне життя, саморозвиток, благополуччя інших, творчість. Нижче, ніж у цілому по вибірці: активне життя, здоров'я, любов, суспільне визнання, сім'я, самоповага.

*Група 5.* Вище, ніж у цілому по вибірці: здоров'я, краса, любов, суспільне визнання, продуктивне життя. Нижче, ніж у цілому по вибірці: активне життя, життєва мудрість, цікава робота, матеріальне благополуччя, розваги, свобода.

На певний погляд, результати відповідей досить різновекторні. Спробуємо згрупувати їх в більш великі категорії. За основу візьмемо категоризацію, запропоновану М. О. Леонтьєвим (див. вище). Тоді розподіл за категоріями приводить до наступних висновків. Досліджувані першої групи більше цінують конкретні цінності, аніж абстрактні. Молодь другої групи – професійні цінності проти особистісних, а індивідуальні цінності цінують вище міжособистісних. Для студентів третьої та четвертої груп

важливішими є абстрактні цінності, аніж конкретні, для студентів третьої групи додатково важливішими є особистісні цінності, аніж професійні. У студентів п'ятої групи переважають міжособистісні цінності, аніж індивідуальні.

Як і у випадку порівняння термінальних цінностей, ранжування інструментальних у різних групах досліджуваних дещо відрізняється, проте саме дещо, не за усіма показниками, більшою мірою на рівні тенденцій. Тому, як і у попередньому випадку, проаналізуємо результати не статистично, а описово. Оберемо для кожної групи досліджуваних ті інструментальні цінності, що стоять на перших п'яти позиціях у ранжуванні (тобто найважливіші цінності), та ті, що стоять на останніх позиціях (найменш важливі).

*Група 1.* Найважливіші цінності: вихованість, життєрадісність, акуратність, чесність, незалежність. Найменш важливі цінності: раціональність, непримиримість до недоліків, високі вимоги, широта поглядів, тверда воля.

*Група 2.* Найважливіші цінності: вихованість, акуратність, життєрадісність, гарна освіта, чесність. Найменш важливі цінності: непримиримість до недоліків, високі вимоги, широта поглядів, раціональність, дисципліна.

*Група 3.* Найважливіші цінності: вихованість, акуратність, життєрадісність, гарна освіта, відповідальність. Найменш важливі цінності: високі вимоги, непримиримість до недоліків, раціональність, широта поглядів, чуйність.

*Група 4.* Найважливіші цінності: чесність, вихованість, життєрадісність, акуратність, тверда воля. Найменш важливі цінності: непримиримість до недоліків, високі вимоги, чуйність, сміливість, дисципліна.

*Група 5.* Найважливіші цінності: вихованість, освіта, акуратність, відповідальність, життєрадісність, незалежність. Найменш важливі цінності: непримиримість до недоліків, високі вимоги, ефективність у справах, толерантність, широта поглядів.

Як і у попередньому випадку, результати ранжування досить подібні, проте існують і відмінності. Так, представники першої групи більше за інших цінують незалежність і зовсім не цінують тверду волю. Студенти із другої групи вище оцінили гарну освіту, студенти третьої групи більше цінують відповідальність та гарну освіту, і менше — чуйність. Досліджувані із четвертої групи, на відміну від першої, поставили вищий ранг твердій волі, і на відміну від інших груп поставили низький ранг сміливості. Представники п'ятої групи більше цінують відповідальність і незалежність, менше — ефективність і толерантність.

Тепер розглянемо по групах, які інструментальні цінності проранговано вище, ніж у середньому по вибірці, які — нижче, ніж у середньому.

*Група 1.* Вище, ніж у цілому по вибірці: вихованість, високі вимоги, життєрадісність, дисципліна, непримиримість до недоліків, чуйність. Нижче,

ніж у цілому по вибірці: гарна освіта, відповідальність, раціональність, самоконтроль, тверда воля, толерантність.

*Група 2.* Вище, ніж у цілому по вибірці: акуратність, раціональність, тверда воля, чесність, ефективність. Нижче, ніж у цілому по вибірці: життєрадісність, сміливість, толерантність, широта поглядів.

*Група 3.* Вище, ніж у цілому по вибірці: гарна освіта, відповідальність, самоконтроль, сміливість, толерантність. Нижче, ніж у цілому по вибірці: високі вимоги, непримиримість до недоліків, раціоналізм, чесність, чуйність.

*Група 4.* Вище, ніж у цілому по вибірці: високі вимоги, раціональність, тверда воля, толерантність, широта поглядів, чесність, ефективність. Нижче, ніж у цілому по вибірці: акуратність, вихованість, дисципліна, незалежність, непримиримість до недоліків, гарна освіта, відповідальність, сміливість, чуйність.

*Група 5.* Вище, ніж у цілому по вибірці: незалежність, гарна освіта, відповідальність, раціональність, сміливість, чуйність. Нижче, ніж у цілому по вибірці: акуратність, життєрадісність, самоконтроль, воля, толерантність, ефективність.

Згрупуємо отримані результати у більш великі категорії на основі категоризації, запропонованої Д. О. Леонт'євим (див. вище). Тоді розподіл по категоріям приводить до наступних висновків. Досліджувані першої групи більше цінують спілкування, ніж діло. Представники другої групи вище ставлять цінності діла проти цінностей спілкування і індивідуальні цінності проти альтруїзму. Молодь четвертої групи більше цінує самостійність, а п'ятої групи – прийняття інших.

### **Висновки:**

1. Система ціннісних орієнтацій являє собою відкриту, динамічну, ієрархічно побудовану систему. Саме такі системи вивчаються синергетичною парадигмою. У такому підході важливого значення набувають на перший погляд невеликі впливи, проте такі, що у момент невизначеності, кризи, хаотичних станів, на роздоріжжі можуть стати визначальними для подальшого перетворення системи, перебудови старої системи на нову. Тому нам здається важливо розглянути нові чинники впливу суспільства на особистість у цілому, на її психологічні підсистеми, у тому числі на систему ціннісних орієнтацій.

2. Основні учасники субкультури геймерів – підлітки та студенти. Це той вік, домінантою якого є вибір суб'єктивно важливих цінностей, побудова системи цінностей. Створена на базі цінностей система принципів перетворюється у подальшому в життєву стратегію. Тому особливо важливо вивчати систему ціннісних орієнтацій саме молоді – гравців у комп'ютерні ігри.



3. За результатами нашого дослідження можна зробити висновки про існування відмінностей у системі ціннісних орієнтацій між молоддю, яка зловживає комп'ютерними іграми, та тими студентами, які відносяться до ігор спокійно. Виходячи з вищеописаного, можна зробити такий висновок: досліджувані, які зловживають комп'ютерними іграми, ставляться до життя дещо «розслаблено». Вони бажають проводити життя за приємними справами у приємному оточенні, не брати на себе обов'язків, а просто розважатися. З іншого боку, досліджувані, які спокійно відносяться до комп'ютерних ігор, більш цілеспрямовані. Вони цінують гарну освіту, слідкують за здоров'ям, більше спрямовані на інтелектуальний і індивідуальний розвиток, і самоствердження загалом.

4. Аналіз результатів у різних групах студентів в залежності від улюбленого жанру ігор показав, що між групами існують певні відмінності, проте вони виражені не чітко і не за усіма показниками. З цих результатів можна зробити висновки, що комп'ютерні ігри впливають певним чином на гравців, проте такий вплив не є вирішальним у формуванні ціннісної сфери особистості. Він скоріше додає тонких значень, відтінків у створеній іншими впливами системі. Так, досліджувані першої групи (які обирають активні агресивні ігри) більше цінують конкретні цінності проти абстрактних.

Молодь другої групи (обирають активні, проте не агресивні ігри) — професійні цінності проти особистісних, а індивідуальні цінності цінують вище міжособистісних.

Для студентів третьої (логічні ігри) та четвертої груп (рольові ігри) важливішими є абстрактні цінності проти конкретних, для студентів третьої групи додатково важливішими є особистісні цінності проти професійних.

У студентів п'ятої групи (не люблять грати взагалі) переважають міжособистісні цінності проти індивідуальних.

Досліджувані першої групи більш цінують спілкування ніж діло. Представники другої групи вище ставлять цінності діла проти цінностей спілкування і індивідуальні цінності проти альтруїзму. Молодь четвертої групи більш цінує самостійність, а п'ятої групи — прийняття інших.

### **Література до розділу 7**

1. Аленькова Ю.В. Человек в новом культурном пространстве (наброски современного душевного пейзажа, или философияе этюды) [Электронный ресурс] / Ю.В. Аленькова. — Режим доступа : [http://netgorod.narod.ru/articles/Alenkova\\_chel.htm](http://netgorod.narod.ru/articles/Alenkova_chel.htm).
2. Асмолов А.Г. Психология личности / А.Г. Асмолов. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 367 с.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. (Психологическое исследование) / Л.И. Божович. — М. : Просвещение, 1968. — 464 с.
4. Болескина Е.Л. Потребители игровой компьютерной культуры [Электронный ресурс] / Е.Л. Болескина // Социологические исследования. — 2000. — № 9. — С. 80-87. — Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/text/16134420>.
5. Журавлева Н.А. Динамика ценностных ориентаций личности в российском обществе / Н.А. Журавлева. — М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2006.

6. Здравомыслов А.Г. Рациональность и властные отношения / А.Г. Здравомыслов // Вопросы социологии. — 1996. — Вып. 6.
7. Кон И.С. Психология старшеклассника / И.С. Кон. — М.: Просвещение, 1980. — 192 с.
8. Кремень В.Г. Освіта і суспільство в парадигмі синергетичного мислення / В.Г. Кремень // Педагогіка і психологія, Вісник НАПН України. — 2012. — № 2 (75).
9. Круглов А. Природа человека и идея прогресса / А. Круглов // Здравый смысл. — М., 1997/1998. — № 6.
10. Леонтьев Д.А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени [Электронный ресурс] / Д.А. Леонтьев. — Режим доступа : <http://www.follow.ru/article/344>.
11. Леонтьев Д.А. Ценности общества и ценности личности [Электронный ресурс] / Д.А. Леонтьев. — Режим доступа : <http://iph.ras.ru/page52169422.htm>.
12. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентаций / Д.А. Леонтьев. — М., 1992. — 17 с.
13. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии : [монография] / Б.Ф. Ломов. — М.: Изд-во «Наука», 1984.
14. Марійко С.В. Номо virtualis Як феномен інформаційного суспільства : [зб. наук. пр.] / С.В. Марійко ; ред. Я.В. Шрамко. — Кривий Ріг, 2009. — Вып. 10. — С. 324-329.
15. Назаретян А.П. Модели самоорганизации в науках о человеке и обществе [Электронный ресурс] / А.П. Назаретян. — Режим доступа : <http://www.synergetic.ru/society/modeli-samoorganizacii-v-naukah-o-cheloveke-i-obschestve.html>
16. Рокич М. Природа человеческих ценностей / М. Рокич. — Нью-Йорк, 1973.
17. Степанцева О.А. Субкультура геймеров в контексте информационного общества : автореф. диссерт. ... кандидата культурологи : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / О.А. Степанцева. — Санкт-Петербург, 2007.
18. Трофимова И.Н. Синергетика в психологии [Электронный ресурс] / И.Н. Трофимова. — Режим доступа : <http://www.istu.ru/unit/epign/siip/psiped/3624/>
19. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл ; [пер. с англ. и нем.]. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
20. Чепа М.-Л.А Синергетика в психологии: от теории к экспериментальной практике [Электронный ресурс] / М.-Л.А. Чепа. — Режим доступа : <http://www.synergetic.ru/society/sinergetika-v-psihologii-ot-teorii-k-eksperimentalnoy-praktike.html>.
21. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Яницкий. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. — 204 с.

## **Розділ 8. СТАНОВЛЕННЯ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ: СИСТЕМНО- СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД**

### **8.1. Роль етико-психологічних досліджень у забезпеченні гуманізації освітнього простору**

Гуманізаційний процес — це вибудовуванням соціальних стосунків, пізнавального процесу (науки) і самоусвідомлення на основі теоретично виокремлених антропоцентричних цінностей. Саме цей заздальегідний, пов'язаний з відстороненим поняттєвим рухом характер виникнення гуманістичних цінностей потребує їхнього повсякчасного перевіряння теорією та практикою в руслі синергетичної парадигми. Гуманістичні цінності (аксіоматичні, засновкові в логічному відношенні), увійшовши до безпосередньої буденності, ставши часткою практичного пізнання, не можуть набувати догматичного статусу.

Гуманізм — настановлення на відповідний антропоцентризмові спосіб життя [2]. Саме тому гуманістичні цінності мають ненастанно конкретизуватися, набувати нових царин застосування, модернізуватися у своїй ціннісній засновковості. Ця необхідність зумовлює доцільність звернення до аксіологічних витоків гуманізму і до їхніх практичних системно-синергетичних виявів. Наразі здійснюватиметься аналіз етико-моральних основ гуманізму, зокрема деонтологічних складових, та їхнього психологічного виявлення; виділятимуться шляхи застосування етико-психологічних здобутків у процесі гуманізації освітньої сфери.

Уважний погляд на людську історію дає змогу побачити кардинальні зміни, яких зазнало тлумачення етичної сфери. Уявлення про етичну норму, ставлення і стосунки, що виникли в Елладі, постали у ролі якостей визначальних щодо людини як такої. Згідно з Аристотелем, людина є невіддільною від суспільної діяльності (політики), однак оскільки саме етика є вченням про належні звичаї, вона фактично і визначає людський взірець. У середньовіччя етика як «практичне пізнання» (Аристотель) змінюється етикою наслідування трансцендентно визначеного і проявленого в емпіричному світі взірця: височінь ідеалу зумовила глибину падіння в етичних пошуках. Новочасовість запропонувала гуманістичну легітимацію етичного закону. Людина, як відомо, стала «мірою усіх речей». Але якщо в античності належність громадського життя визначала уявлення про людину, то у новочасовості уявлення про належну людину почали детермінувати суспільні стосунки, а значить і етичний закон — вчення про необхідний звичай. Новітні часи принесли особистісно-центричне формулювання етичного закону: етика перетворилася з вчення про належне ставлення до іншого на аксіологію рефлексії. А. Шопенгауер і Ф. Ніцше уможливили «етичну робінзо-

наду», мимоволі реабілітувавши Кантову «тотальну совість». Пройшовши шлях від соціальної визначеності, через трансцендентну й антропоцентричну легітимацію, до рефлексивної самовизначальності, етичний закон набув достеменної психологічності. Є слушність стверджувати, що натомість політичній, теологічній, антропологічній визначальності усе вагомішими стають психологічні інтенції етичного пізнання.

Як це не сумно, але шлях, пройдений етикою, позначений руйнуваннями — «Оглядаючись, ми видим лише руїни» (І. Бродський). Античне наголошення на соціальній визначальності етики завершилося Сократовим максималістським прийняттям громадської зверхності й подальшим занепадом полісного устрою. Пошуки трансцендентного обґрунтування етики обернулися міркуваннями про трансцендентальне зумовлення уявлень про трансцендентне (Є. Трубецькой). Тотальний гуманізм закінчився тоталітарною поталою над гуманізмом (Х. Арендт).

Персоналістичне домагання людського всевладдя уподібнилося пустельному відлунню (Л. Шестов). Наведена ретроспектива може наштовхувати на думку про хибність самого уявлення про етичне, про недоцільність звернення до такої даремної справи. Але з неменшою логічною ймовірністю можна стверджувати й нагальність етичного вчення. Виходячи з проявленої в історії хибності зв'язку «етичний дискурс — суспільна мораль — особиста моральність», правомірно висувати домагання актуалізації етичних пошуків. У вирішенні цієї проблеми, безумовно, першочергового значення набуває деонтологічне ставлення особи до ціннісного середовища власного існування. Б. Паскаль та І. Кант залишили досвід відчуття просторової й ідеальної безкінечності. Етичний закон може однаково бентежити як мертвістю, так і життєдайністю власного, співмірного тільки космосу, безмежжя. Але етичний закон, як і простір, вимірюється рухом життя.

Звертаючись до етичної проблематики, варто відзначити, що залежно від способу обґрунтування та предметного змісту етику поділяють на: а) гетерономну — тобто ту, яка має зовнішній, сторонній закон, наприклад, Божий Закон; б) автономну — обґрунтовується, виходячи із внутрішнього закону, створеного людиною; в) формальну — в основі загальний поведінковий принцип; г) матеріальну — етика цінностей; ґ) абсолютну — відокремлення етичних цінностей від їхньої мети, їхнє усамодостатнення; д) відносну — акцент переноситься із самої цінності на її призначення, її інструменталізацію. Виходячи з особливостей усвідомлення, безпосередньо людського ставлення до етичної норми та її втілення у дії, сповідувана етика (чи, радше, мораль) може характеризуватись як евдемонічна, гедоністична, утилітаристська, перфекціоністська. Проте варто відзначити, що способи етичного обґрунтування можуть поєднуватися, включаючи ті чи інші особливості усвідомлення та його почуттєвого проявлення. Наприклад, кантіанська етика є водночас і автономною, і формальною. Жоден спосіб

етичного обґрунтування, жодна етична система не є цілком домінуючою. Так, нині найпоширенішими можуть бути визнані християнська етика, етика цінностей і етика соціальна, яка має евдемонічний характер.

У зв'язку з диференціацією спеціальностей виникла потреба у відокремленні спеціальних розділів етики. Англійський філософ Бентам (1748-1832) вперше запропонував для цього термін «деонтологія» (від «деон» — необхідність, обов'язок та «логос» — вчення). Цим поняттям позначають науку про обов'язок, моральні зобов'язання, професійну етику. Деонтологія особливо важлива у тих видах професійної діяльності, які тісно пов'язані зі складними людськими стосунками та взаємодіями. До них можна в першу чергу віднести медицину, психологію, педагогіку та право [8].

Відношення між поняттям «деонтологія» та деонтологічним явищем подібне до відношення між поняттям «мораль» і моральним явищем: поняття введене Цицероном, явище ж — невіддільне від функціонування будь-якої спільноти. Визначальними етичним доктринами сучасності є християнська та кантіанська етики (П. Рікер). Варто уваги те, що згадані етичні системи власне деонтологічні. Вагомо, що і згідно з М. Бердяєвим будь-яка етична система з необхідності деонтологічна, оскільки центральним поняттям для неї є зобов'язувальність.

Зв'язок філософії та психології має не тільки історичний характер. Проступає він й не тільки у відношенні обоюдної інтерпретації. Роль філософії не обмежується і визначенням світоглядно-парадигмальних основ пізнання. У психології філософія виконує роль світоглядного забезпечення практичної діяльності. Зокрема деонтологія уможливорює своєрідний рефлексивний контроль психологічної діяльності, самообмеження психологічного впливу.

У психологічній деонтології, окрім методів, які опосередковуються усіма напрямками психології (загально-філософські, загальнонаукові, спеціально-психологічні), застосовуються й інші, спрямовані на визначення того або іншого вчинку етичним чи неетичним. Зокрема, послуговуються певними інструментами — етичними принципами: 1) повага до автономії клієнтів (пацієнтів); 2) не нанесення шкоди; 3) допомога; 4) справедливність. Розвиток психологічної науки й психологічного знання, поліпшення методів діагностики, корекції, профілактики, реабілітації тощо є необхідною потребою суспільства. Разом з тим реалізація окреслених заходів у межах теоретичної та практичної психології у значній мірі залежить від психологічних кадрів. Психолог у своїй професійній діяльності має справу з людиною, її здоров'ям і життям, тому він повинен бути висококваліфікованим спеціалістом [10].

Дотримання норм і принципів, які регулюють стосунки людей, їхню соціальну поведінку — неодмінна умова існування суспільства. Засвоєння поведінкових норм підростаючим поколінням є предметом уваги в будь-якій

культури. Нині в умовах міжкультурної рецепції, зростання контактів між людьми зростає актуальність проблеми етичного самоусвідомлення. Життєвий шлях людини, відображення нею соціально-психологічної реальності є складною двосторонньою взаємодією її та соціального життя. Процес їхнього взаємовпливу спричиняє розвиток і становлення індивіда. З погляду соціальної психології, активність індивіда зумовлена потребою людини належати до соціуму, сприймати, оцінювати й осмислювати його, ідентифікувати себе із своїм народом, конкретною соціальною групою. Вимоги групи до поведінки індивіда спонукають його до вироблення відповідної лінії поведінки. Соціально-психологічне розуміння соціалізації особистості визначає погляд на неї як на специфічне утворення, продукт соціально-психологічного відображення соціального життя, соціальних відносин.

Опосередковуючи етичні положення, психологія піддає їх і своєрідній перевірці, виходячи з власних методологічних засад. Так, у психології діяльності виокремлюються чотири напрямки дослідження проблеми становлення етичної свідомості.

По-перше, дослідження явища «моральної поведінки». Це явище розуміється як добровільне слідування суб'єктом нормам моралі, навіть якщо їхнє порушення пов'язане з певними вигодами й існує впевненість у можливості уникнути санкцій.

По-друге, дослідження морально цінного та морально схвального ставлення людей одне до одного. Зазвичай, центральним проявом є альтруїстична поведінка. Головна увага у цьому напрямку зосереджується на з'ясуванні психологічної природи (передумов і механізмів) процесу.

По-третє, дослідження морального знання, уявлень, суджень. Ця проблематика охоплюється сферою когнітивної психології. Предметом вивчення є оволодіння дітьми різними аспектами моральної свідомості: розуміння моральних вимог, становлення понять справедливості і відповідальності, засвоєння критеріїв морального оцінювання тощо.

По-четверте, дослідження морального переживання — з'ясування норм і критеріїв явища. Основна проблема — виділення зв'язку моральних переживань (емоційних проявів) з об'єктивними зовнішніми передумовами.

Різноманітні питання становлення етичної свідомості знайшли відображення у психологічній літературі. Зокрема О. Богданова розглядала роль моральності в поведінці молодших школярів; М. Боришевський — ставлення дитини до правил поведінки в ігровій ситуації; В. Горчакова — засвоєння поведінкових правил дошкільнятами; М. Казаріна — формування морального ідеалу; С. Карпова, Л. Петрушина — значення сюжетно-рольової гри в становленні моральності; І. Краснобаєв — формування моральних переконань у старших школярів; Р. Курбатов — можливість диференційованої діагностики позитивної моральної поведінки дошкільників; О. Лавриненко — стійкість моральних суджень школярів; Є. Субботський — закономірності

змін морального розвитку дошкільників; М. Судаков — роль морального ідеалу у формуванні особистості школяра; Н. Фокіна — відмінні риси моральних суджень молодших школярів та підлітків; В. Чудновський — стійкість як характеристику моральності; П. Якобсон — мораль як окремий вид почуттів; С. Якобсон — роль етичних норм у становленні саморегуляції дитячої поведінки. Теоретико-методологічний аналіз поняття мораль здійснено О. Дробницьким; розгляд структурних характеристик моральної свідомості проведено О. Титаренком.

Дослідження розвитку моральності провадитися з опосередкуванням когнітивних передумов, оскільки процес формування будь-якого (у тому числі і морального) судження вимагає опанування (розгортання) необхідних мисленнєвих властивостей. Тобто має бути зазначено, що попри чинну суспільну мораль, дитина здатна засвоїти її положення тільки на притаманному їй віковому рівневі й демонструвати відповідні вчинки. У цьому контексті важливі дослідження Ж. Піаже, Л. Колберга, К. Гілліган.

У розкритті генетичного аспекту моральнісного розвитку має відзначатися еволюція від егоцентричного ставлення до оточуючого (за якого будь-який зовнішній прояв оцінюється як позитивний чи негативний згідно правил, засвоєних від дорослих) до більш гнучкої позиції (власні судження про інших починають опосередковуватись особистими критеріями). Так, якщо семирічна дитина формулює судження про явище за характером наслідків, то з часом більша увага починає приділятися намірам, які передували дії.

На думку Ж. Піаже, в онтогенезі відбувається перехід від автономної моралі до гетерономної — наміру починає віддаватися перевага по відношенню до наслідків. У свою чергу у дослідження Л. Колберга, в якості доступного аналізу прояву моральної сфери особи виступав спосіб обґрунтування слухності вчинку. Л. Колберг виокремлює три рівні морального розвитку: до моральний, конвенціональний, постконвенціональний. Так, вирізнявальною характеристикою доморального рівня розвитку (від 4-х до 10-ти років) є обумовленість вчинку зовнішніми обставинами й нехтування думок інших осіб.

Моральний розвиток дитини проходить еволюцію від егоцентричного ставлення до оточуючого, за якого будь-який зовнішній прояв оцінюється як позитивний чи негативний згідно правил, засвоєних від дорослих, до гнучкішої позиції, за якої власні судження про інших людей починають опосередковуватись особистими критеріями. Вагомим є те, що на думку Л. Колберга переважна більшість людей залишається на найнижчих стадіях морального розвитку.

## 8.2. Системно-синергетичне засвоєння основ трудової етики за посередництва інституту вищої освіти

У спадок від культури ХХ століття залишилася проблема відчуження особистості у трудовій діяльності. Загальновідомо, що цю проблему прагнули розв'язати політичними методами. (Про наслідки таких прагнень не говоритимемо, вони відомі). Зрозуміло, що людські проблеми найдоцільніше вирішувати психологічними засобами. Так, актуальною здається проблематика становлення трудової етики, зокрема подолання відчуження засобами діяльності психологічної служби у ВНЗ.

Загальною метою психологічної служби у ВНЗ є сприяння особистісному зростанню та професійному зростанню студентів. Період навчання у ВНЗ, під час якого здійснюється професійна ідентифікація та професійна адаптація майбутнього спеціаліста, — найважливіший для розвитку особистого фахівця будь-якої сфери діяльності. І від успішного психологічного забезпечення навчально-виховного процесу великою мірою залежить ефективність підготовки молодих кадрів.

Психологічна служба має широке поле діяльності, оскільки психологічні проблеми, з якими стикаються викладачі та студенти, досить різноманітні. Це й адаптація до навчання в нових умовах, і налагодження міжособистих стосунків, і формування психологічної готовності до майбутньої професії, формування деонтологічних цінностей, притаманних справжньому професіоналу, і безліч особистих проблем тощо.

Психологічні служби передусім потрібні у ВНЗ технічного спрямування. Адже саме у таких освітніх закладах викликають додаткові складнощі, пов'язані з тим, що багато викладачів не мають спеціальної педагогічної освіти (передусім це стосується технічних, економічних та інших кафедр). А це у свою чергу призводить до непорозумінь у спілкуванням зі студентами та колегами, а також до психологічних проблем у професійній діяльності. З іншого боку, зазвичай низька психологічна культура студентів спричиняє появу внутрішніх та міжособових конфліктів, призводить до особистісних дисгармоній, фрустрацій, тривог, негарездів у навчанні та оволодінні професією.

Таким чином, актуальність розвитку психологічної служби у ВНЗ не викликає сумнівів. Основні її завдання тісно пов'язані з завданням підготовки висококваліфікаційного фахівця, який не лише володіє необхідним обсягом теоретичних знань, практичних умінь та навичок, а й має необхідні професійно значущі особистісні якості, котрі дають йому змогу успішно адаптуватися до майбутньої діяльності, прагнути фахового й особистісного самовдосконалення, тобто бути професіоналом, який не зупиняється у своєму розвитку.

Традиційні напрямки роботи психологічної служби такі:

- ✓ психопрофілактична робота серед студентів та викладачів;



- ✓ психодіагностична робота серед студентів;
- ✓ психокорекційна робота серед студентів (у разі недостатньої психопрофілактичної роботи та за умови необхідності, своєчасності й ефективності застосування методів психокорекції та загальної психотерапії);
- ✓ консультативна робота на замовлення студентів та викладачів;
- ✓ просвітницька робота з роз'ясненням актуальних психологічних питань [7].

В основі реалізації зазначених напрямків діяльності психологічної служби має перебувати цінність особистості учасника застосування психологічних заходів.

Поряд із згаданими традиційними напрямками роботи психологічних служб варто виділити і додаткові. Яка причина? Причина полягає у самому естві фаховості. Будь-яка професійна діяльність тяжіє до відчуження. Фактично професійна сфера здатна витіснити з життя людини все особистісне, пов'язане з комунікацією [9]. Загалом, цю комунікаційну сферу правомірно назвати культурою. Звісно, професіонал продовжує жити у сфері культури, але він не переживає, приналежній цінності. У безпосередній точці стикання з особистістю культура є етичною сферою. У обширі відчуженої фаховості етика, що є стрижнем культури, звужується і нівелюється до рівня моральних навиків. Відтак, додаткові завдання, які мають вирішуватися психологічною службою, пов'язані з етичною сферою. Завдання, які покладаються на психологічну службу, мають впливати із такої моделі відносин, у яких перебуває фахівець: особа — діяльність — особисте життя; фахівець — покликання — діяльність — особисте життя. У виділених фахових схематичних в'язках існують відмінності, пов'язані із самоусвідомленням особи. Тобто професійна самоідентифікація може відігравати провідну роль або займати незначне місце.

За домінування професійного самоусвідомлення на чільне місце виходить трудова етика, яку правомірно позначити поняттям «покликання» [6]. Безсумнівно, що благом для людини є тотожність «покликання» (реалізація етичної цінності фахової самореалізації) і трудової діяльності. Загалом, доволі схематично і до певної міри спрощено, та все ж слушно стверджувати, що суть додаткових завдань, які можуть бути покладені на психологічну службу, пов'язані зі сприянням віднаходження студентами способів поєднання фахової самореалізації та сфери діяльності. Зокрема можна виділити такі основні додаткові завдання:

- ✓ соціально-психологічне орієнтування у професійній сфері;
- ✓ етико-психологічний тренінг трудових цінностей.

Можна бути певним, що реалізація згаданих завдань сприятиме трудовій адаптації випускників ВНЗ.

Особистісне зростання передбачає не лише розвиток особистості, а й прагнення людини до найповнішого вияву й розвитку своїх можливостей та здібностей, втілення етичної цінності самореалізації. Це поняття є одним із ключових у гуманістичній психології і значною мірою збігається з поняттям «самоактуалізація» і «самореалізація». Саме прагнення до самоактуалізації мотивує людину до розвитку і вияву своїх можливостей, вона стає вільною у виборі свого життєвого шляху; реалізація потенцій людини у свою чергу робить її психологічно зрілою, здатною до творчої діяльності [11].

Виділимо низку етичних передумов самоактуалізації людини.

По-перше, це прийняття людини, тобто позитивне ставлення до неї, повага, віра у позитивні зміни в особі, в її розвиток.

По-друге, це безумовне прийняття не лише інших, а й себе. Коли людина не приймає себе як цілісну, а цінує лише ті свої переваги, що схвалюються іншими, вона відчуває напругу, тривогу, її психологічна напруга погіршується.

По-третє, важливою умовою, що сприяє самоактуалізації, є конгруентність інших, тобто їхня щирість, відсутність «маски», психологічного захисту тощо. І нарешті, самоактуалізація передбачає емпатійне розуміння, без якого безумовне прийняття означатиме просто не диференційне м'яко-серде становлення до всіх. Емпатійне розуміння включає проникнення не лише в думки, а й у почуття іншого, вміння дивитися на проблему з його позиції, здатність стати на місце іншого.

Виконання цих умов веде до значних змін у поведінці та особистості людини: вона починає по-іншому дивитися на себе; повніше приймає себе та свої почуття; більше довіряє собі, може краще керувати собою; стає більш схожою на ту людину, якою хотіла б бути; стає гнучкішою, менш застиглою у своєму сприйманні; ставить перед собою більш реальні цілі; її поведінка стає добре обдуманною; вона починає краще приймати й розуміти інших; у неї поглиблюється розуміння себе та навколишнього середовища; людина починає змінювати основні якості своєї особистості у кращий бік.

Бачимо, що всі ці характеристики важливі для будь-якої людини не лише в особистому житті, а й у професійній сфері. Саме вони сприяють кращій професійній самореалізації особистості і можуть розглядатися як важлива передумова становлення особистості фахівця високого гатунку — незалежно від царини, в якій проходить його фахова діяльність.

Особистісне зростання студентів виступає важливою передумовою професійного становлення особистості. Останнє, базуючись на психологічній та особистісній зрілості майбутніх фахівців, зумовлює виникнення такої необхідної складової особистості фахівця, як професійна ідентифікація. Вона розглядається нами як невід'ємний компонент професійної самосвідомості особистості, основними характеристиками якої є прийняття провідних професійних ролей, цінностей та норм, сформовані мотиваційні

структури, що спонукають особистість до ефективної практичної діяльності. У свою чергу несформована професійна ідентифікація навіть при високому рівні теоретичних знань та відпрацьованих практичних умінь не дає можливості фахівцеві впевнено почувати себе у процесі виконання професійних обов'язків, актуалізує механізми психологічного захисту, а отже, й перешкоджає ефективній професійній самореалізації.

Таким чином, психологічна служба у ВНЗ покликана підвищувати психологічну культуру викладачів та студентів, забезпечувати належний рівень їхньої психологічної компетенції, сприяти психологічній підтримці навчально-виховного процесу та допомагати у розв'язанні різноманітних особистих і професійних проблем, які мають психологічне підґрунтя.

У зв'язку з цим можна виділити основні функції психологічної служби:

- ✓ психологічне забезпечення навчально-виховного процесу;
- ✓ психологічна просвіта викладачів і студентів;
- ✓ психологічна допомога викладачам і студентам.

Коротко охарактеризуємо кожен з цих функцій.

*Психологічне забезпечення* навчально-виховного процесу включає наступні завдання:

- ✓ відбір абітурієнтів на ту чи іншу професію. Це передбачає розробку професіограм фахівців і створення на цій основі пакета конкретних психодіагностичних методик, опитувальників, анкет, програм бесід з абітурієнтами з метою визначення рівня сформованості особистісних та когнітивних якостей абітурієнта;
- ✓ полегшення процесу адаптації студентів до умов навчання. Тут найважливіше допомагати першокурснику оволодіти якісно новими прийомами навчальної та навчально-професійної діяльності, виробити потяг до самостійної роботи. Адаптація до умов навчання включає і зміну стилю спілкування з товаришами та викладачами у навчальній та пізнавальній діяльності;
- ✓ професійну адаптацію, кінцевою метою якої є професійна ідентифікація майбутніх фахівців. Професійна адаптація передбачає насамперед вироблення та вдосконалення професійно значущих особистісних якостей, стереотипів, поведінки; засвоєння основних професійних ролей, форм спілкування, необхідних для успішного виконання майбутньої професійної діяльності; формування професійної рефлексії та професійної самосвідомості студентів;
- ✓ психологічну допомогу викладачам у їхньому професійному самовдосконаленні. Передусім це стосується налагодження ефективного контакту зі студентами, віднайдення оптимальних способів педагогічного впливу на них, вироблення доброзичливого ділового стилю спілкування, дотримання педагогічного такту, допомоги у розв'язанні конфліктів;

- ✓ допомогу молодим викладачам, особливо тим, хто не має спеціальної педагогічної освіти, в їхній адаптації до умов нової професійної діяльності;
- ✓ допомогу студентам і викладачам у навчальних ситуаціях, що викликають значну емоційну напругу. Йдеться насамперед про іспити й заліки, взагалі про організацію роботи під час сесії, виробничої практики. Такі ситуації є емоційно несприятливими не лише для студентів, а й для викладачів, як і загалом будь-які оцінювальні ситуації. Від уміння викладача створити оптимальний доброзичливий і водночас вимогливий емоційний настрій під час іспиту великою мірою залежать об'єктивність оцінювання, задоволеність студентів отриманою оцінкою, їхня самооцінка та націленість на виправлення виявлених недоліків, на самовдосконалення.

Наступна функція психологічної служби — *психологічна просвіта викладачів і студентів* — покликана підвищувати їхню психологічну компетенцію, яка у свою чергу є важливою складовою психологічної культури особистості. Основні завдання функції: створення психологічного лекторію для викладачів та студентів, підготовка необхідних методичних рекомендацій, популяризації літератури, бесіди, на психологічні теми, організація тематичних «круглих столів» тощо.

І нарешті, остання функція — *психологічна допомога викладачам і студентам*. Вона має здійснюватися передусім через індивідуальні консультації, бесіди, групові тренінги, інші форми психотерапевтичної роботи. Тут основною метою є сприяння особистісній інтеграції студентів і викладачів, узгодження їхніх особистих, соціальних та економічних інтересів.

Важливою передумовою цього є ефективне реагування на конкретні психологічні проблеми, з якими стикається людина у своїй навчальній, професійній діяльності, в особистому житті. Це можуть бути, наприклад, проблеми пов'язані з труднощами у навчанні. І завдання психолога — визначити причини таких складнощів, які можуть укорінюватися в когнітивній або особистісній сфері студента, та надати конкретні рекомендації з їх подолання.

Основними завданнями у справі надання психологічної допомоги викладачам та студентам є:

- ✓ консультативна допомога у розв'язанні гострих життєвих проблем, криз, внутрішніх конфліктів;
- ✓ консультативна та обмежена рамками закладу психотерапевтична допомога у виробленні адекватних форм поведінки, комунікативних умінь у різноманітних життєвих, навчальних та професійних ситуаціях;
- ✓ сприяння позитивному розв'язуванню конфліктів у педагогічних колективах, студентських групах тощо.

Багато психологічних проблем пов'язано з особистим життям студентів, труднощами у спілкуванні. І нерідко вони великою мірою залежать від низької психологічної культури особистості. У цьому випадку психологічна допомога має поєднуватися з психологічною просвітою студентів. Узагалі слід зазначити, що вказані вище основні функції психологічної служби у реальній практиці тісно взаємно переплетені. Індивідуальне консультування, наприклад, може виконувати не лише функцію психологічної підтримки, допомоги, а й просвіти та психологічного забезпечення навчально-виховного процесу, зокрема сприяти полегшенню адаптації до умов навчання тощо.

Структура психологічної служби у ВНЗ значною мірою зумовлюється такими обставинами:

- ✓ специфікою закладу і майбутньої професії студентів та особливостями професійної ідентифікації у даному закладі;
- ✓ специфікою психологічних завдань, що має виконувати психологічна служба у даному закладі;
- ✓ фінансовими та економічними можливостями закладу;
- ✓ наявністю відповідних приміщень та сучасного обладнання (зокрема, комп'ютерної техніки).

Виходячи з основних завдань і напрямів роботи психологічної служби у ВНЗ задля її оптимізації в подальшому доцільно було б виділити чотири структурно-функціональні підрозділи, кожен з яких може мати самостійну організаційну структуру, або ж виділятися виключно функціонально. Розглянемо кожний з них детальніше.

У підрозділі ігрових психологічних засобів та психотренінгу залежно від специфіки професійної підготовки студентів проводяться ділові ігри, спеціалізовані тренінги, як загальної (тренінги навичок саморегулювання, тренінги розв'язування конфліктів тощо), так і спеціальної спрямованості (тренінги умінь ведення переговорів, консультативної роботи, тілесно-орієнтовані тренінги, тренінги психодраматичних умінь тощо). Тренінги спеціальної спрямованості мають на меті формування професійно значущих навичок та вмій.

У підрозділі психологічної просвіти ведеться постійна просвітницька робота з питань психології, спрямована на підвищення психологічної культури студентів та викладачів. При центрі можуть бути організовані постійно діючі семінари з запрошенням провідних психологів.

Науково-дослідний і психологічний підрозділ здійснює постійну дослідницьку роботу з різних напрямків прикладної психології, насамперед актуальних проблем навчання й виховання. Крім того, за ним доцільно закріпити функції психодіагностики абітурієнтів та студентів.

На останок вважаємо за необхідне визначити основні умови ефективної діяльності психологічної служби у ВНЗ. Ними, на нашу думку, є:

- ✓ орієнтація на реальні замовлення клієнтів та актуальні для закладу психологічні проблеми;
- ✓ практична спрямованість на своєчасне розв'язання психологічних проблем;
- ✓ наукова обґрунтованість та сучасний рівень виконання основних завдань;
- ✓ достатнє фінансове, організаційне та технічне забезпечення служби та її підструктур;
- ✓ наявність кваліфікованих фахівців, здатних забезпечити діяльність психологічної служби на високому рівні.

### **8.3. Професійна етика психолога: норми діяльності й особистісні цінності**

Самосвідомість особистості відчуває вплив спільноти, а також, норм, правил, традицій, культури, історичної епохи. Водночас, спостерігаючи за собою в процесі спілкування, міжособової взаємодії, діяльності, людина усвідомлює власні можливості, здібності, осягає адекватність ідеалізованих уявлень щодо реальних умов, їхню об'єктивність і можливості втілення.

Відтак, процес формування професійної самосвідомості тісно пов'язаний із розвитком самосвідомості, а також становленням ціннісних орієнтацій, уявлень про власне майбутнє, створенням попередньої моделі – ідеалу, образу професіонала. Звісно, що особистісна самосвідомість є відбитком суспільних норм, уявлень про цінність діяльності. Соціальна орієнтація особистості визначає її професійну самосвідомість, а також, професійне самовизначення й професійний вибір.

Особистісне зростання студентів виступає важливою передумовою професійного становлення особистості. Останнє, базуючись на психологічній та особистісній зрілості майбутніх фахівців, зумовлює виникнення такої необхідної складової особистості фахівця, як професійна ідентифікація. Вона розглядається нами як невід'ємний компонент професійної самосвідомості особистості, основними характеристиками якої є прийняття провідних професійних ролей, цінностей і норм, мотиваційні структури, що спонукають особистість до ефективної практичної діяльності. У свою чергу неформована професійна ідентифікація навіть при високому рівні теоретичних знань і відпрацьованих практичних умінь не дає можливості фахівцеві впевнено почувати себе у процесі виконання професійних обов'язків, актуалізує механізми психологічного захисту, а отже, й перешкоджає ефективній професійній самореалізації.

Проявлення соціальних норм у професійній етиці психолога ґрунтується на тому, що психологи несуть особисту відповідальність за свою роботу. Психологи зобов'язані всіляко запобігати і не допускати антигуманних наслідків у своїй професійній діяльності.

Психологи повинні утримуватися від будь-яких дій чи заяв, що загрожують недоторканності особи; не мають права використовувати свої знання і становище з метою приниження людської гідності, пригнічування особистості або маніпулювання нею; несуть відповідальність за додержання пріоритету інтересів людини. На психологів покладається відповідальність за надійність використовуваних методів та їх програмного забезпечення, валідність обробки даних досліджень, у тому числі тих, які проводяться з використанням комп'ютерних технологій.

Психологи застосовують лише ті знання, якими вони володіють відповідно до своєї кваліфікації, повноважень і соціального статусу. Зі зростанням науково-технічного і виробничого потенціалу людства, підвищенням здатності впливати на стан навколишнього буття і на кардинальні умови свого існування дедалі важливішою стає моральна спрямованість конкретних дій. Щододалі більшого значення набувають цінності, яким людина підпорядковує свою діяльність. Якщо раніше у людській культурі домінували релігійно-конфесійні, пізнавальні, естетичні, утилітарно-практичні цінності тощо, то нині настає час, коли визначальними для людини і людства повинні стати цінності етичні, саме від них залежатиме спрямованість суспільного, культурного і суто людського розвитку.

Рефлексивний рух є по суті комунікативним, розгортаючись в структурі «Я-усвідомлений досвід» — «Я-ідеальне належне», вимагає опосередкування ідеального взірця. Такий оцінковий еталон чи взірць, щодо якого виділяється міра ідеальності (відповідності взірцеві), виступатиме в процесі цілеспрямованої діяльності як належне. До того ж цей взірць визначається не кількісними характеристиками, а характеристиками абсолютизованими, перенесеними у сторонність (трансцендованими) етичними уявленнями про благо.

Розкриття професійної культури психолога має опосередковувати розуміння культури як історичного явища — сукупності матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних людством, а також сукупності усіх видів перетворювальної діяльності, за допомогою якої формуються ці цінності. Розвиток культури залежить від змін соціально-економічних формацій і характеризується рівнем оволодіння людством силами природи, а також рівнем розвитку кожної окремої людини і людства загалом. Разом з тим культура має певну самостійність щодо змін своєї матеріальної основи. Така самостійність виявляється у спадкоємності та взаємодії культур різних народів. Термін «культура» означає не тільки сукупність людських досягнень у підкоренні природи, у розвитку техніки, науки, освіти, моральних устоїв, а й досягнутий рівень культури, ступінь досконалості в оволодінні будь-якою галуззю знання і діяльності. У такому значенні використовують термін «культурність». Складовими професійної культури психолога є політична, правова, етична й естетична культура [1].

Сама поява психології пов'язана з реалізацією певних суспільних потреб, є втіленням необхідності суспільного функціонування. Відтак, інтенціонованість психологічної діяльності суспільно задана. У свою чергу предметно-методичне визначення психології, виникнення психологічного дискурсу, усталення понять, що визначають пізнавальний рух, створює самозумовлюваність психології. Розподіл психології на прикладні галузі є відповіддю на суспільний запит і, водночас, проявом спеціалізації. Практикуючий психолог здійснює свої професійні функції за допомогою специфічних прийомів, методів і технологій, які побудовані на знанні законів людської поведінки й розвитку.

Основними видами діяльності практикуючого психолога є діагностика, терапія, корекція, консультування та профілактика індивідуальних рис, поведінки й розвитку людини. Практикувати у галузі психології можуть тільки спеціально підготовлені професіонали. Зверненню психолога до прикладної сфери має передувати своєрідний профвідбір, оскільки фахова підготовка (володіння відповідним інструментарієм) й особисті якості, потрібні для роботи у освітній сфері, відрізняються від вимог, з якими психолог стикається, наприклад, у системі МВС.

Соціальні норми набувають когнітивного виміру у комунікативному процесі. Термін «комунікація» у широкому тлумаченні означає спілкування. У вузькому розумінні міжособистісна комунікація є складним процесом, під час якого відбувається не лише обмін інформацією, а й її формування, отримання, відправлення, уточнення, перероблення, обговорення, розвиток. Комунікація (лат. *communis* — спілкуюсь із кимось) у міжособистісних взаєминах отожднюється з тим, що людина думає перед виголошенням інформації, як висловлюється, доносить свою думку до співрозмовника, як отримує від нього інформацію про правильність інтерпретації думки, реакцію на неї, як відбувається процес обговорення. Як і будь-яка предметна діяльність, психологія не може не мати власної ідеальної моделі. Проте ідеальна модель не може бути заданою заздалегідь. Належна модель визначається в процесі пізнання завдань суспільного розвитку [3].

Психологічна сфера, як і будь-яке легітимне суспільне явище, повсякчас піддається суспільному оцінюванню. Психологія як галузь знання і сфера діяльності піддається оцінюванню за соціально значимими здобутками. Судження про психологію і про кожного конкретного психолога піддаються атрибутивному взаємозв'язку. Формулювання цих суджень здійснюється шляхом опосередковування естетичних, аксіологічних і етичних понять і розгортається у цих пізнавальних дискурсах. Позитивна оцінка психолога і психології загалом залежить від міри відповідності проявлення соціально визначеним взірцям. Проте визначення цього взірця, його оформлення залежить від самої психології [4].



Професійна самосвідомість виступає змістовою свідомості взагалі. Тобто професійним психологом спеціаліст стає лише тоді, коли він не тільки уявляє, але й мислить себе фахівцем. Особистість може уявляти себе спеціалістом на основі психічної дії, яка створює уявний образ «Я», якого досі ще не було. Водночас, усвідомлювати себе фахівцем означає пізнавати себе як професіонала, який реально володіє достатнім рівнем розвитку професійно важливих якостей. Відтак, професійна самосвідомість майбутнього психолога виступає, з одного боку, як аспект розвитку професійної культури, а з другого, як становлення автентичності, суб'єктності, індивідуальності.

Оволодіння професійною діяльністю, становлення професійної самосвідомості виступають показниками індивідуально-особистісного розвитку, критеріями сформованості професійної культури. Професійне становлення психолога вимагає такої суб'єктності, коли усвідомлюється власний стиль, способи професійної поведінки, уміння, навички, компетентність [5].

У цілому професійна самосвідомість психолога складається з таких характеристик:

1. Спрямованості на професійне самовдосконалення;
2. Задіяних у процесі трудової діяльності професійно важливих якостей;
3. Цілепокладання;
4. Визначених способів досягнення мети;
5. Механізмів самопізнання й саморозвитку.

Теоретична модель становлення професійної самосвідомості включає:

1. Актуалізацію потреб особистості щодо професійного становлення, досягнення професійної майстерності;
2. Розвиток гностичних умінь;
3. Включення у реальний процес трудової діяльності;
4. Ознайомлення з основними засобами самодіагностики;
5. Оволодіння засобами самопізнання й рефлексії;
6. Формування настанов на ціннісне ставлення до професійної діяльності;
7. Рефлексія професійної діяльності;
8. Формування потреби у професійному самовдосконаленні.

Досить важко переоцінити роль професійного самовиховання у процесі становлення професійної самосвідомості. Самовиховання ми розглядаємо як усвідомлений і керований процес, що припускає систематичну й свідому діяльність особистості, спрямовану на самопізнання з метою самовдосконалення власних якостей.

Професійне самовдосконалення складається з таких етапів:

1. Пізнання себе з метою виявлення особливостей щодо подальшої успішної професійної соціалізації;

2. Постановка мети й визначення моделі власного професійного вдосконалення;
3. Практична реалізація проекту самовдосконалення професійної діяльності.

Реалізація зазначених етапів потребує розвитку рефлексії. Загалом рефлексивний зміст свідомості особистості відзначається тим, що він не лише відображає свій об'єкт, але й може впливати на нього, конструктивно змінювати. Так, рефлексивна функція мисленнєвої діяльності сприяє продуктивності мислення. Наявність впливу рефлексії на мислення зумовлює необхідність визначення методологічної рефлексії як складову загального змісту професіонала. Серед суттєвих її властивостей виокремлюються: істинність, повнота, систематичність. Виявлено основні форми методологічної рефлексії:

1. Інтуїція, як форма методологічної рефлексії, ґрунтується на відчутті істинності, ефективності, здійсненності;
2. Персоніфікація, що пов'язується з діяльністю, мисленням, свідомістю особистості. Основні механізми — наслідування, емпатія, імітація;
3. Зразки, як конкретні результати діяльності або способи, що використовуються у якості аналогів при вирішенні завдань;
4. Правила, що надають уявлення про способи діяльності, вимог до результату;
5. Концептуальні теорії — уявлення, коли регулятивний зміст свідомості отримує обґрунтування й пояснення. Завдяки чому в людини з'являється можливість для цілеспрямованих змін і саморозвитку.

Соціальна рефлексія виконує ретроспективно-перспективні функції, є творчою компонентою соціально-організованої спільної діяльності, виступає у якості її аксіологічного та методологічного аспектів. Окрім цього, важливою для самопізнання є феноменологічна рефлексія. Феноменологічна рефлексія (сутностей і смислів) надає можливість вийти за межі власної пізнавальної позиції, здійснити рефлексію власного знання. Усвідомлюючи свої дії та їхні мотиви, студенти-психологи можуть змінювати, вдосконалювати власні якості, у тому числі і професійні. Тож рефлексивне мислення виступає найважливішою складовою професійної самосвідомості особистості. Феноменологічна рефлексія розгортає свідомість у перспективі смислоутворення.

Проблема смислу розкриває діалогічність природи людської свідомості. Смысл зумовлює дискурс життєдіяльності, пізнання. Смысл, що детермінує активність свідомості, професійної діяльності, актуалізує і потребу професійного самовдосконалення. На рівні індивідуального самовдосконалення, рефлексія виступає у вигляді смислового аналізу змістів свідомості як очевидних (раціонально-презентованих, вербалізованих), так і не очевидних

(інтуїтивних, неусвідомлених) відображень взаємодії суб'єкта з об'єктами діяльності.

**Висновки.** Викладені міркування мають показати: 1) становлення фахівця передусім у системі вузівського навчання має впроваджуватися із приділенням уваги етико-моральним питанням, зокрема проблематиці професійної деонтології у системно-синергетичному контексті; 2) упровадження гуманістичних цінностей у навчально-виховний процес саме і передбачає привернення уваги до етичних цінностей, адже сам гуманізм і є вищим аксіологічним; 3) засвоєння студентством гуманістичних цінностей і етико-моральних засад професійної діяльності неможливе без попереднього провадження досліджень розвитку моральних якостей і (за потреби) їхнього розвитку.

### Література до 8

1. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация. Ведение в интерпретирующую социологию / Х. Абельс. — СПб. : Алетея, 1999. — 272 с.
2. Балл Г.А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г.А. Балл. — К. : Донецк, 1993. — 32 с.
3. Борисюк А.С. Прогностична модель професійної підготовки лікаря-психолога / А.С. Борисюк // Актуальні проблеми психології. — Т.1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Макименка С.Д., Карамушки Л.М. — К. : Міленіум, 2003. — Ч. 10. — С. 75-77.
4. Воланен М.В. Профессиональная адаптация молодежи / М.В. Воланен // Психология личности и образ жизни. — М. : Наук, 1987. — С. 117-120.
5. Гавриленко В.А. Структура профессионального самосознания студентов-психологов / В.А. Гавриленко // Психологические проблемы самореализации личности : сб. научных трудов. — 2001. — С. 48-52.
6. Назара С. Основи медичної етики. — К. : Здоров'я, 2002. — 347 с.
7. Основи практичної психології : підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева [та ін.]. — К. : Либідь, 1999. — 536 с.
8. Пірен М.І. Деонтологія конфліктів та управління / М.І. Пірен. — К., 2000. — 215 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. — М. : Прогресс, 1990. — 368 с.
10. Чепелева Н.В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Наукові записки Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка / за ред. С.Д. Максименка. — К., 1999. — Вип. 19. — С. 224-229.
11. Этика и ответственность / Айви А.Е., Айви М.Б., Саймек-Даунинг Л. // Психологическое консультирование и психотерапия. Методы, теории и техники: практическое руководство. — М., 2000. — С. 26-28.

Наукове видання

*М.-Л.А. Чена, В.Ф. Маценко, Ж.М. Маценко,  
Н.М. Бугайова, А.Д. Терещук, Т.В. Пуццева, Г.В. Чайка, В.В Турбан*

**ПАРАДИГМАЛЬНІ ЗМІНИ  
ОСНОВ ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ  
У СИНЕРГЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ**

*(українською мовою)*

Монографія

*За редакцією М.-Л.А. Чени*

**У художньому оформленні обкладинок використані:**  
*картина Моріса Ешера «Оболонка», 1955  
та неможливий куб з гравюри Моріса Ешера  
«Людина з кубом», 1958*

На титульній сторінці – малюнок художника  
*Геннадія Задніпряного*

Технічний редактор *О.М. Корнілов*  
Комп'ютерна верстка *В.М. Яценко*  
Редактор *О.О. Калашиник*  
Оформлення обкладинки *Н.М. Бугайова, К.А. Бобровницька*

Підп. до друку 18.11.2013. Формат 60x84 <sup>1</sup>/<sub>16</sub>.  
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 12,0.  
Замовлення № 869-13. Наклад 300 прим.

Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс-ЛТД»  
Свідоцтво про реєстрацію серія ДК № 195 від 21.09.2000.  
25006, м. Кіровоград, вул. Декабристів, 29  
тел./факс (0522) 22-79-30, 32-17-05  
E-mail: design@imex.net